حكومەتی هەرێمی كوردستان ـ عێراق
وەزارەتی پەروەردە
بەڕێوەبەرایەتی گشتی پڕۆگرام و چاپەمەنییەكان

بابەتە كۆمەڵایەتییەكان

بۆ پۆلی حەوتەمی بنەڕەتی

دانانی

جوگرافیا د. جەزا توفیق طالب بەیان حسین
احمد علی احمد

مێژوو رافدە عبدالله عبدالصمد عطا عبدالرحمن
شوان عثمان ئاراس فریق زینل
صلاح كانەبی اسماعیل

هاونیشتمانی بوون سەركۆ احمد محمود كامل نوری علی

چاپی دوانزەهەم ٢٠١٦زایینی - ٢٧١٦كوردی - ١٤٣٧كۆچی

سەرپەرشتی زانستی چاپ: عبید خضر فتح الله

سەرپەرشتی هونەری چاپ: عوسمان پیرداود کواز ـ خالد سلیم محمود

جێبەجێکردنی بژاری هونەری: یوسف أحمد اسماعیل

جوگرافیا

بەشی یەکەم

دەروازەیەك بۆ زانستی جوگرافیا

لەو کاتەی مرۆڤ لەسەر رووی زەوی ژیاوە، تاوەکو ئێستاش زەوی کاریگەری لەسەر مرۆڤ هەبووەو هەروەها مرۆڤیش کاریگەری لەسەر رووی زەوی هەبووە. هەر لەسەرەتاوە مرۆڤ بیری لە گۆڕانکارییە سروشتیەکان کە کاریگەری لەسەر هەموو دیاردە هەمە چەشنەکانی وەکو (لافاو، بومەلەرزە و گڕکانەکان) هەبووە، ئەم بیرکردنەوەیەش سەرەتایی دەرکەوتنی زانستەکان بوو.

جوگرافیاش یەکێکە لەو زانستانە:

پێناسەی جوگرافیا

زانستێکە لەدیاردە سروشتی مرۆییەکانی سەر رووی زەوی دەکۆڵێتەوە و شیان دەکاتەوە ، لە رووی لەیەکچوون و جیاوازی و کاریگەریان لەسەر یەکتری.

لقەكانی جوگرافیا:

جوگرافیا بە گشتی دەكرێت بە دوو لقی سەرەكی یەوە:

یەكەم: جوگرافیای سروشتی

لە هەموو دیاردە سروشتییەكانی سەر زەوی دەكۆڵێتەوە، وەك بەرزونزمی، ئاوو هەوا، زیندەوەران.

دووەم: جوگرافیای مرۆیی:

ئەو بەشەی جوگرافیایە كە لە مرۆڤ دەكۆڵێتەوە، لە ڕووی دابەش بوون، نیشتەجێ بوون، پێكهاتە كۆمەڵایەتی و چالاكییەكانی مرۆڤ و پەیوەندی ئەمانە هەمووی بە لایەنە سروشتییەكانەوە.

نەخشە

پێناسەی نەخشەو ڕەگەزەكانی نەخشە:

نەخشە: هۆیەكی بە چاو بینراوی فێركردنە كە بە هۆی وێنەو هێماكانی ناوییەوە هەموو دیاردە سروشتییەكان و مرۆڤییەكانی سەر ڕووی زەوی بە ئاسانی دەخوێنینەوەو شارەزایان دەبین، لەبەر ئەوەی چاوی مرۆڤ تەنها مەودایەكی دیاریكراو دەبینێت كەواتە مرۆڤ پێویستی بە نەخشەیە بۆ ئەوەی ڕووبەرێكی گەورەتر شارەزابێت و ببینێت، چونكە نەخشە دیاردەكانی سەر ڕووی زەوی بە بچووككراوەیی نیشان دەدات، گرنگە نەخشە ئەم ڕەگەزانەی لای خوارەوەی تیادا بێت:

١- ناونیشان:

پێویسته هەموو نەخشەیەك ناونیشانێكی تایبەتی هەبێت كە ئەو ناونیشانەیە ناوەڕۆكی نەخشەكە ڕوون بكاتەوە، باشتر وایە هەر نەخشەیەك تایبەت بێ بەیەك بابەتی دیاری كراوەوە وەك:(نەخشەی ڕامیاری كیشوەری ئاسیا) یان نەخشەی (ڕووەكی خۆڕسك لە ئەوروپا) و جۆرەها بابەتی تر. مەرجە ناونیشانی نەخشە بە خەتێكی ڕوون و گەورە لە شوێنێكی گونجاوی نەخشەكەدا بنووسرێ. دەبێت هەموو نەخشەیەك چوارچێوەیەكی بۆ بكێشرێت.

٢- پێوەری نەخشە:

كاری نەخشە بریتی یە لە نواندنی ڕووبەرێكی فراوانی دیاردەكانی ڕووی زەوی بە بچووككراوەیی لەسەر كاغەز و لەبەر بچووكی ڕووبەری كاغەز لە چاو ڕووبەری دیاردەكان لەسەر زەوی لەبەر ئەوە پێویستە دیاردەكان كە دەخرێنە سەر نەخشە بچووك بكرێنەوە، بەڵام بە ڕێژەیەكی گونجاو كە ئەو ڕێژەیەش پێی دەوترێت پێوەری نەخشە كەواتە پێوەری نەخشە. بریتییە لە پەیوەندی دووری نێوان نەخشەو دوورییە هاو بەرامبەرەكانی لەسەر زەوی.

جۆرەكانی پێوەری نەخشە:

أ- پێوەری نوسراو:

ئەمە ئاسانترین و سادەترین جۆری پێوەرەكانی نەخشە كێشانە كە بەم شێوەیە دەنوسرێت:

(یەك سانتیمەتر بۆ یەك كیلۆمەتر) واتا یەك سانتیمەتر لەسەر نەخشە بەرامبەر بە یەك كیلۆمەترە لەسەر زەوی.

ب- پێوەری ژمارە:

ئەم پێوەرەیان لە شێوەی کەرت یان ڕێژەدا دەنووسرێت، پێوەری کەرتی بە شێوەی کەرت دەنوسرێت بەم شێوەیە ($\frac{1}{100000}$) کە سەرەوەی کەرتەکە دووری دەنوێنێت لەسەر نەخشە، بەڵام ژێرەی نەخشە دووری دەنوێنێت لەسەر زەوی واتا ١ سانتیمەتر لەسەر نەخشە بەرامبەر ١٠٠٠٠٠ سانتیمەترە لەسەر زەوی.

پێوەری ڕێژەیی کە لە شێوەی ڕێژەدا دەنوسرێت بەم شێوەیە ١: ١٠٠٠٠٠ واتا ١ سانتیمەترە لەسەر نەخشە بەرامبەر ١٠٠٠٠٠ سانتیمەتر لەسەر زەوی.

ج- پێوەری هێڵێکرد:

لە شێوەی هێڵێك دا دەکێشرێت وەك لە وێنەی (١) دیارە کە هێڵەکە بەش بەش دەکرێت هەریەکە لەو بەشانە دووری دەنوێنێت لەسەر نەخشە بەرامبەری ژمارە دەنوسرێت بە کیلۆمەتر کە دووری دەنوێنێت لەسەر زەوی.
پێوەری هێڵکرد بە پێوەرێکی باش دەزانرێت چونکە بەکارهێنانی ئاسانە بۆ دۆزینەوەی دووری تەنها بە ڕاستەیەك دوورییەکان لەسەر نەخشە دەپێوین پاشان ڕاستەکە دەخەینە سەر پێوەرە هێڵیەکە ڕاستەوخۆ دووریەکەمان بۆ دەردەکەوێت لەسەر پێوەرەکە چەندە.

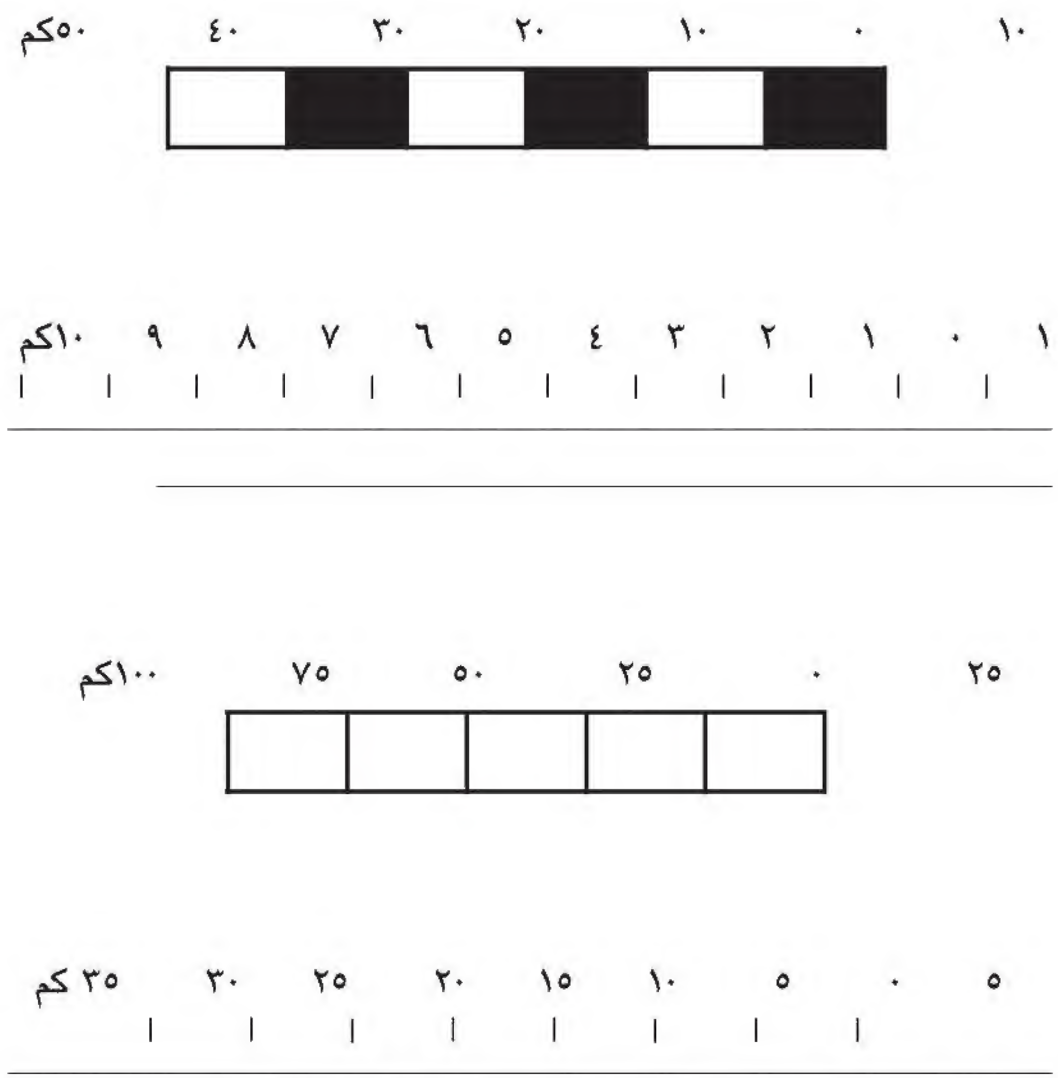

شێوەی ژمارە (١) جۆرەکانی پێوەری هێڵکرد

پێوەری ئاراستەکان:

چوار ئاراستەی سەرەکی هەیە (باکوور، باشوور، خۆرهەلاَت، خۆرئاوا) لە نەخشەدا ئاراستەی باکوور بە شێوەی تیرێکی بچووك دەکێشرێت لە بەشی سەرەوەی نەخشەکەدا وە دیاری کردنی ئاراستەی باکوور زۆر گرنگە چونکە بەهۆی ئاڕاستەی باکوورەوە دەتوانین ئاڕاستەکانی تر دیاری بکەین، ئەگەر بەرامبەر نەخشەیەك بوەستین بەهۆی ئاڕاستەی باکوورەوە دەتوانین

باشـوور دیـاری بكـەین كـە پێـچەوانەكەیەتی و دەسـتی ڕاسـتمان خۆرهـەڵات دەبێت و دەستی چەپمان دەبێت بە خۆرئاوا. سەیری شێوەی ٢ بكە، هەروەها چوار ئاراستەی ناسەرەكی هەیە وەك (باكووری خۆرهەڵات، باشووری خۆرهەڵات باكووری خۆرئاوا، باشووری خۆرئاوا).

شێوەی ژمارە(٢) ئاڕاستەكان دیاری دەكات

كلیلی نەخشە:

ناتوانرێت نەخشە هەموو شتێكی لەسەر بنووسرێت لەبەر ئـەوە ڕەنـگ و هێماو هێڵ بـەكاردەهێنرێت لـە نەخـشەدا بـۆ ڕوونكردنـەوەی ڕواڵەتـەكان و لەلای چەپی خوارەوەی نەخشە چوار گۆشەیەك یان لاكێشەیەك دەكێشرێت كە پێی دەوترێت (كلیلی نەخشە) هەموو ڕەنگ و هێمای ناو نەخـشەكە ڕوون دەكاتـەوە، ڕەنـگ یەكێكـە لـەو ڕێگایانـەی بـۆ ڕوونكردنـەوەی دیـاردە جوگرافیـەكانی سـەر زەوی بـەكاردەهێنرێت كـە شـاخەكانی ڕەنگـی قـاوەیی دەدرێتیۆ دەشتەكان بە ڕەنگی سەوز نیشان دەدرێـن و بانـەكان بـە ڕەنگـی زەرد و ئاوەكانیش بە ڕەنگی شین دەنوێنرێت كە ڕەنگی شینی تۆخ بۆ زەریا قوڵـەكان بـەكاردەهێنرێت وە شـینی كـاڵ بـۆ ئـەو شـوێنانەی كـە قـوڵی ئاوەكانیان كەمترە، سنوری دەریـا و زەریاكـانیش بـە هێڵـی شـینی تێـر

دەکێشرێت کە هێڵێکی پێچاو پێچە کە هێڵی بەیەک گەیشتنی ئاوی دەریا و زەریاکانە لەگەڵ وشکانی و پێی دەوترێت (هێڵی کەناراو).

نەخشەی ژمارە(١) بەرزی و نزمی ڕووی زەوی کیشوەری ئەمریکای باشوور

جۆرەکانی نەخشە :

نەخشە چەند جۆرێکە، هەریەکەشیان دیاردەیەک یان زیاتر (سروشتی بن یان مرۆڤی) دەنوێنن، وە گرنگترین جۆرەکانی نەخشە ئەمانەن:

نەخشە سروشتییەکان :

ئەو نەخشانەی کە دیاردە سروشتی‌یەکان دەنوێنن وەك:

أ- نەخشەی بەرزو نزمی ڕووی زەوی:

ئەم نەخشانە بەرزو نزمی ڕووی زەوی دەنوێنن وەك چیاکان و بانەکان و دەشت و دۆڵەکان و ڕووبەری ئاوی و وشکانی کە ڕەنگەکان لەم جۆرە نەخشانەدا زۆر بەکار دەهێنرێت.

ب- نەخشەی ئاو و هەوایی:

ئەم نەخشانە دیاردەکانی ئاوو هەوا لەسەر زەوی نیشان دەدەن وەکو پلەکانی گەرمی پەستانی هەواو ئاڕاستەکانی باوشێ و باران لەم جۆرە نەخشانەدا ڕەنگ کردن و سێبەرو هێڵ بەکاردەهێنرێت بۆ ڕوونکردنەوەی دابەش کردن دیاردە ئاوو هەواییەکان لەسەر ڕووی زەوی.

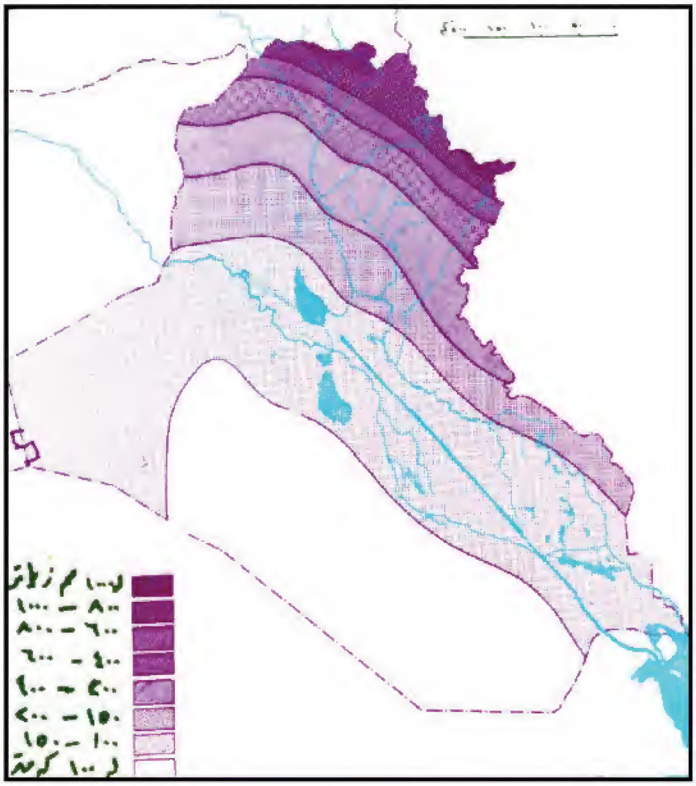

نەخشەی ژمارە (٢) نەخشەی دابەشکردنی تێکڕای باران بارین لە عێراق دا

ج- نەخشەی دەریا و زەریاکان:

ئەم جۆرە نەخشانە دابەش بوونی زەریاکان و دەریاکان نیشان دەدات، وە بایەخیش دەدات بە زانینی قوڵاییەکانیان کە بە هۆی ڕەنگە شینە پلە پلەکانەوە دەنوێنرێت ، کلیلی ڕەنگەکانیان بۆ دروست دەکرێت. هەروەها

ڕێڕەو و ئاڕاستەی تەوژمە دەریاییەکان و دیاردەی تری سروشتی دەریا و زەریاکان ڕوون دەکاتەوە.

د- نەخشە زیندەوانییەکان:

ئەم جۆرە نەخشانە دابەش بوون و جۆراوجۆری ڕووەك و ئاژەڵ دەنوێنێت لەسەر ڕووی زەوی بە شێوەی ڕەنگ یان هێما یان سێبەر وەك لە نەخشەی ژمارە (٣) دیارە.

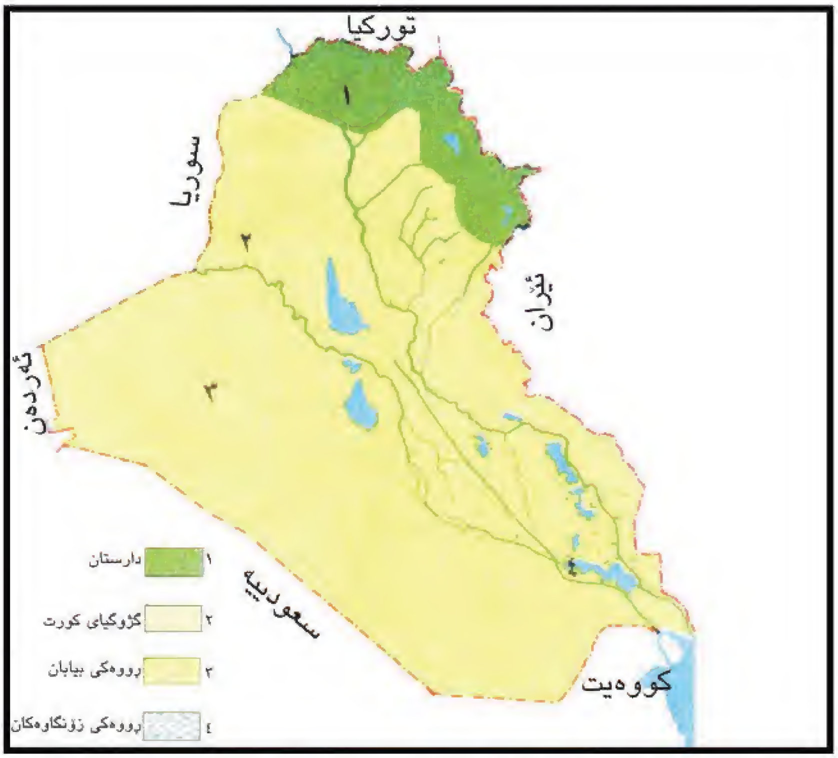

نەخشەی ژمارە (٣) دابەشکردنی ڕووەکی خۆڕسک لە عێراقدا

نەخشە مرۆڤییەکان:

ئەم جۆرە نەخشانە دیاردە مرۆڤییەکان دەنوێنێت وەك:

أ- نەخشەی دابەش کردنی ئابووری:

ئەم نەخشانە گرنگی دەدەن بە لایەنی ئابووری وەك کشتوکاڵ، ئاژەڵداری، کانزا، پیشەسازی، بازرگانی، ڕێگای گواستنەوە، وە گرنگی

دەدەن بە دابەش کردنیان بەسەر ڕووی زەویداو ڕەنگ و سێبەرو هێما بەکار دەهێنرێت لەم جۆرە نەخشانەدا، سەیری نەخشەی ژمارە (٤) بکە.

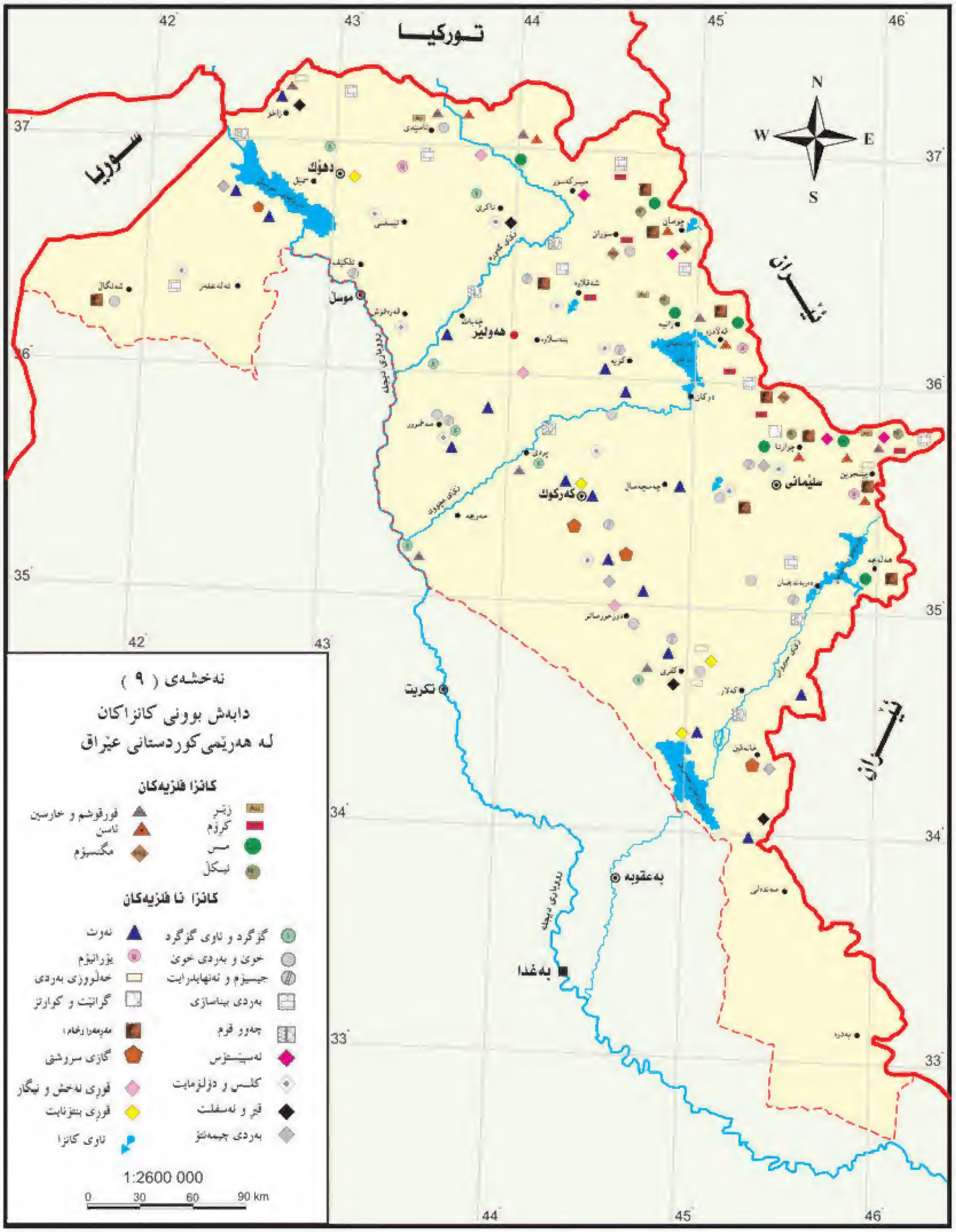

نەخشەی ژمارە (٤)

نەخشەی سامانی کانزا لە هەرێمی کوردستانی عێراق دا

ب- نەخشەی دانیشتوان:

ئەم نەخشانە دانیشتوان دەنوێنێت لە ڕووی دابەشبوونیان و چڕییان و پێك هاتەیان، هەروەها مەڵبەندە ئاوەدانکراوەکانی شارو لادێ نیشان دەدەن بە شێوەی خاڵ و سێبەرو هێماو بازنە و ڕەنگ.

ج- نەخشەی ڕامیاری:

ئەو جۆرە نەخشانەیە کە یەکە ڕامیاریەکان نیشان دەدەن وەك وڵاتان بە شێوەی ڕەنگی جیاواز کە هەر دەوڵەتە بە ڕەنگێکی تایبەت نیشان دەدرێت.

نەخشە مێژووییەکان:

ئەم جۆرە نەخشانە کە دیاردەیەکی سروشتی یان مرۆڤی لە ڕابردوودا نیشان دەدەن وەك نەخشەی جەنگەکان یان نەخشەی ڕێگای بازرگانی کۆن، وە ئەم نەخشانە ڕەنگ و سێبەرو هێماو هێڵ یان تیر بەکار دەهێنن.

نواندنی هەندێ دیاردەی جوگرافی لەسەر نەخشە :

دیاردە جوگرافییەکان هێمای تایبەتییان هەیە بۆ نواندنیان لەسەر نەخشەو ئەمەش چەند هێمایەکن:

(أ) **ڕێگاکانی هاتووچۆ**: لەسەر نەخشە هێمای تایبەتییان هەیە وەك ڕێگای ئاسایی قیرتاوکراوی ئۆتومبێل لەسەر نەخشە بە شێوەی هێڵی سوور دەکێشرێت بەڵام ئەگەر ڕێگاکە قیرتاو نەکراوبێت بە شێوەی هێڵی پچڕ پچڕی ڕەش دەکێشرێت، وە هێڵی ئاسن لەسەر نەخشە بە هێڵێك دەنوێنرێت کە بە هێڵی ورد بڕاوە یان لە شێوەی دوو هێڵی باریك و ڕەش کە تەریب ببێت بە یەکتری دەکێشرێت.

(ب) **شارەکان**: لەسەر نەخشە لە شێوەی بازنەی گەورەو بچووك دا دەنوێنرێت بەڵام پایتەختەکان لە شێوەی چوار گۆشەیەکی بچووك کە بازنەیەکی لەناودایە دروست دەکرێن.

(ج) **سنوورەکان**: بە شێوەی هێڵی سووری پانی پچڕپچڕ دروست دەکرێن. بەڵام ئەگەر سنوری کارگێڕی بن بە شێوەی هێڵی ڕەشی پچڕپچڕ دروست دەکرێن.

(د) **ڕووبارەکان**: ڕوبارە وەرزییەکان (کاتیەکان) بە هێڵی پچڕپچڕی شین دروست دەکرێن. بەڵام ڕووبارە هەمیشەیەکان بە هێڵی شین بە گوێرەی فراوانی ڕووبارەکان تۆخ و خاڵ دەبێت.

(هـ) **ڕووبەرە ئاوییەکان**: دەریاچە وەرزییەکان و زۆنگەکان بە شێوەی پەڵەی شینی کاڵ کە بە هێڵی پچڕ پچڕ پڕ کراونەتەوە دەنوێنرێن. هێمای ڕەنگەکانی، نەخشە زۆر گرنگە چونکە زمانی نەخشەن و بە هۆیانەوە دەتوانین بە ئاسانی نەخشە بخوێنینەوەو تێیان بگەین.

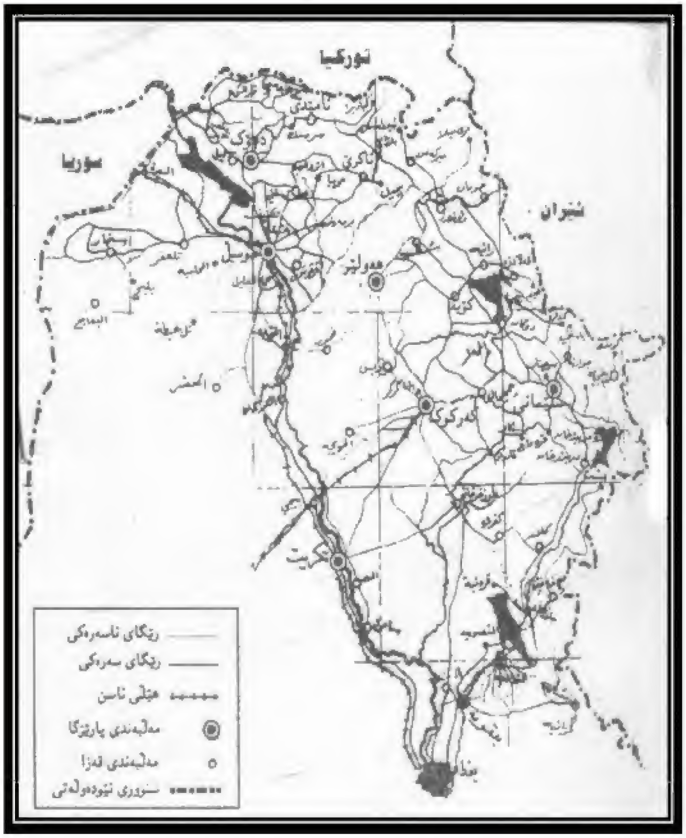

نەخشەی ژمارە

- ٦ -

ڕێگاکانی هەرێمی کوردستان

زاراوەکـــــــان

١- جوگرافیا	Geography
٢- زانست	Scince
٣- زەوی	Earth
٤- جوگرافیایی سروشتی	Natural Geography
٥- جوگرافیایی مرۆیی	Human Geography
٦- نەخشە	Map
٧- ناونیشان	Title
٨- پێوەر	Scale
٩- باکوور	North
١٠- باشوور	South
١١- خۆرهەڵات	East
١٢- خۆرئاوا	West
١٣- هێما	Symbol
١٤- ڕەنگ	Colour
١٥- بازنە	Circle
١٦- خاڵ	Point
١٧- هێڵ	Line

پرسیارەکانی بەشی یەکەم

پ١/ پێناسەی ئەمانە بکە:

١- زانستی جوگرافیا. ٢- جوگرافیای مرۆیی.

٣- نەخشە. ٤- پێوەری نەخشە

٥- نەخشەی ڕامیاری. ٦- نەخشەی مێژووییەکان.

پ٢/ ئەم بۆشاییانەی خوارەوە بە وشەی گونجاو پڕ بکەرەوە:

١- بوارەکانی لێکۆڵینەوەی جوگرافیا بە گشتی دوو جۆرە:

١- .... ٢- ....

٢- لقەکانی جوگرافیای سروشتی ئەمانەن:

١- .... ٢- ....

٣- ....

٣- لقەکانی جوگرافیای مرۆیی ئەمانەن:

١- .... ٢- ....

٣- .... ٤- ....

٤- ڕەگەزە گرنگەکانی نەخشە بریتین لە:

١- .... ٢- ....

٣- ....

٥- گرنگترین پێوەرەکانی نەخشە ئەمانەن:

١- .... ٢- ....

٣- ....

٦- پێوەری کەرتی لە .... و .... پێك دێت.

٧- ڕەنگی ئاسایی جادەی قیرتاوکراو لەسەر نەخشەکان .... و قیرتاو نەکراوەکانیش بە هێڵی .... ی .... هێما دەکرێت.

٨- لەسەر نەخشە ڕوبارە وەرزییەکان بە شێوەی .... ی .... دەکێشرێت.

٩- بە شێوەیەکی گشتی نەخشە دوو جۆرە:

١- .... ٢- ....

١٠- نەخشە سروشتییەکان ئەمانەن

١- .... ٢- ....

٣- .... ٤- ....

پ٣/ هۆی ئەمانەی خوارەوە لێك بدەرەوە:

١- مرۆڤ لە مێژەوە زانیاری جوگرافی زانیوە؟

٢- نەخشە گرنگترین هۆی بەچاو بینراوی فێرکردنە؟

٣- پێوەری هێڵکرد لە جۆرە پێوەرەکانی تر باشترە؟

چالاکی:

قوتابی ئازیز هەوڵ بدە نەخشەیەك بکێشیت، بەڵام مەرجە گرنگەکانی نەخشەی تێدا بێت بەسەرپەرشتی مامۆستای وانەکەت.

بەشی دووەم

زەوی و پەیوەندی بە کۆمەڵەی خۆرەوە

پێشەکی:

لە پێشدا باوەڕ وابوو کە ئەم گەردوونە دوورییەکی دیاری کراوی هەیە، ژمارەی ئەستێرەکانیشی زۆر نییە ، بەڵام پێشکەوتنی زانیارییەکانی ئەستێرەناسی و بۆشایی ئاسمان ناسی و داهێنان و پەرەپێدانی ئامێری ئەستێرە بین بووە هۆی دۆزینەوەی ژمارەیەکی زۆر لە ئەستێرەو هەسارۆکەکان کە زۆر لە زەویمانەوە دوورن.

دانیشتوانی دێرینی وایان دەزانی کە خۆر چەقی گەردوونە وە هەروەها ئەو باوەڕەی کە لە ئەوروپادا تا کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاست باو بووە دەیگوت ئەم زەویەی کە لەسەری دەژین چەقی گەردوون پێك دەهێنێت، بەڵام پاش پەیدابوونی لێکۆڵینەوەکانی کۆپەرنیکۆس و گالیلۆ لە سەردەمی ڕاپەڕینی ئەوروپا لە سەدەکانی (١٥-١٦) زایینی ئەوە چەسپاوە کە زەوی هەسارەیەکی سەر بە خۆرە وەك هەموو ئەو هەسارانەی تر کە بەدوایدا دەسووڕێنەوە و ژمارەی ئەم هەسارانەش (نۆ)یە: (عەتارد، زوهرە، زەوی، مەریخ، موشتەری، زوحەل، ئۆرانۆس، نیپتۆن، بلۆتۆ). سەیری شێوەی ژمارە (٣) بکە.

دووری زەوی لە خۆرەوە بە پلەی سێیەم دێت لە دوای هەردوو هەسارەی عەتارد و زوهرە، ئەم دوورییە وای لە زەوی کردووە کە ڕادەیەکی مام ناوەندی گەرمی خۆر وەربگرێت و ئەو ڕادەیەش بەس بێت بۆ بوونی ژیان لەسەری.

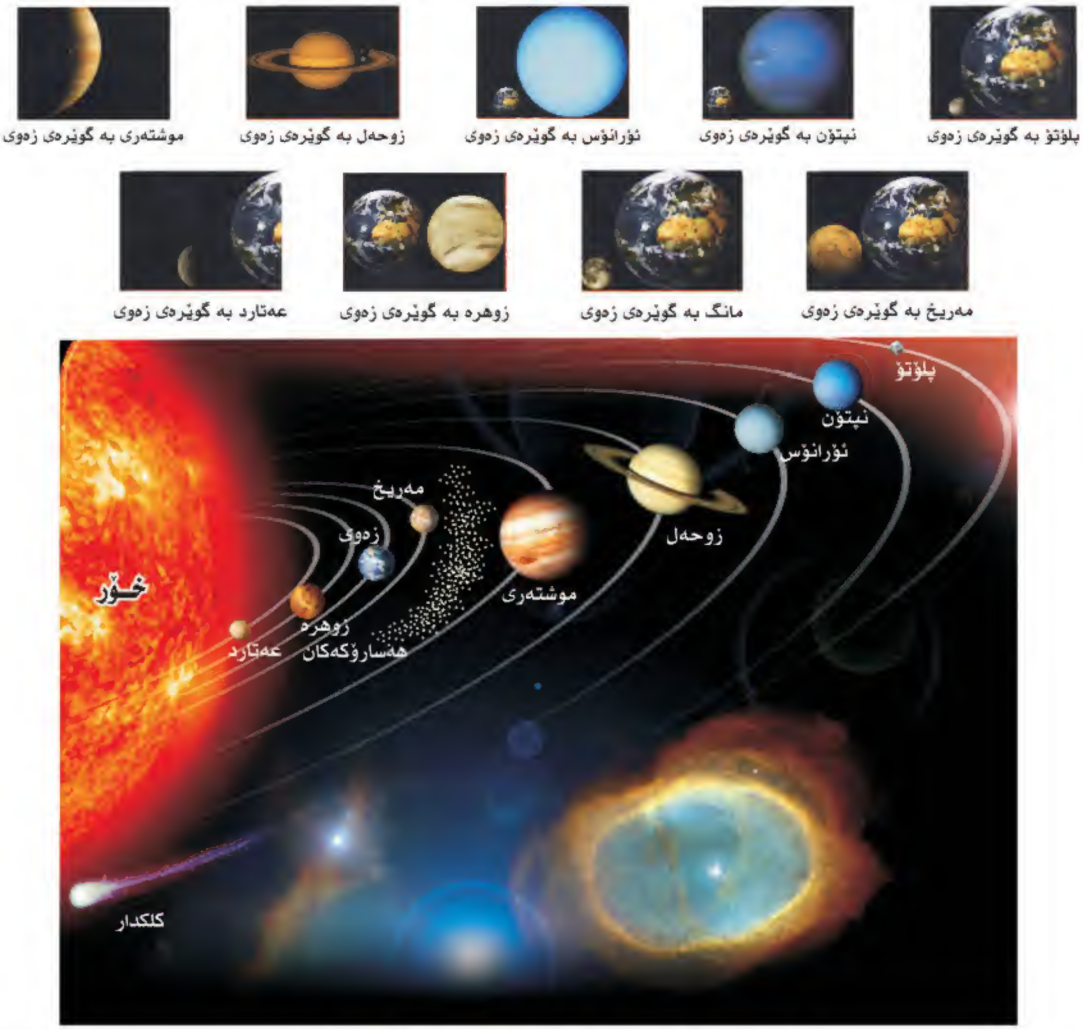

شێوەی ژمارە(٣) وێنەی کۆمەڵەی خۆرە

وە هەسارە گەڕۆکەکان لەم خاڵانەدا هاوبەشن:

١- شێوەی گۆیی یان نیمچە گۆیی.

٢- سووڕانەوەی بەدەوری خۆردا لە چەند خولگەیەکی جێگیردا بە پێچەوانەی خولانەوەی میلی کاتژمێرەوە.

٣- گەرمی و ڕووناکی لە خۆرەوە وەردەگرن، واتە نزیکترین هەسارە لە خۆرەوە گرمترینیانە.

شێوەی زەوی:

لە کۆندا بیروڕا وا بوو زەوی وەکو تۆپە، لە دۆڵی دوو رووباران بە بازنەیەکی خڕیان داناوەو لە دۆڵی نیل بە جەستەیەکی چەماوە وەسف کراوە، هەروەها ئەغریقییەکان هەمان بیروبۆچوونی میسرییە کۆنەکانیان هەیە. بیروڕای راستەقینە لە بارەی شێوەی زەوی لەسەر دەستی زانایانی موسوڵمان سەری هەڵدا بۆ نموونە خەوارزمی و ئیدریسی کە گۆیەکی لە زیو دروست کردبوو.

ئەو بەڵگانەی خڕێتی زەوی ئەسەلمێنن ئەمانەن:

١- بە دوا یەکدا هاتنی شەوو ڕۆژ.

٢- لاربوونەوەی ئاسۆو لە سەر ڕووی زەویدا لە چاوی بینەر.

٣- دەرکەوتنی بەشە بڵندەکانی کەشتی پێش بەشەکانی تری کاتێك کە لە ڕۆخی دەریا نزیك دەبێتەوە وەك لە وێنەکەدا دیارە.

٤- گەشتی ماجەلان: پاش گەشتێکی دەریایی چەند ساڵە گەڕایەوە هەمان شوێن.

٥- مرۆڤ بەهۆی گەشتە ئاسمانییەکانەوە توانیویەتی وێنەی زەوی لە بەرزییەکی زۆرەوە بگرێت، وەك لە شێوەی ژمارە (٥) دیارە.

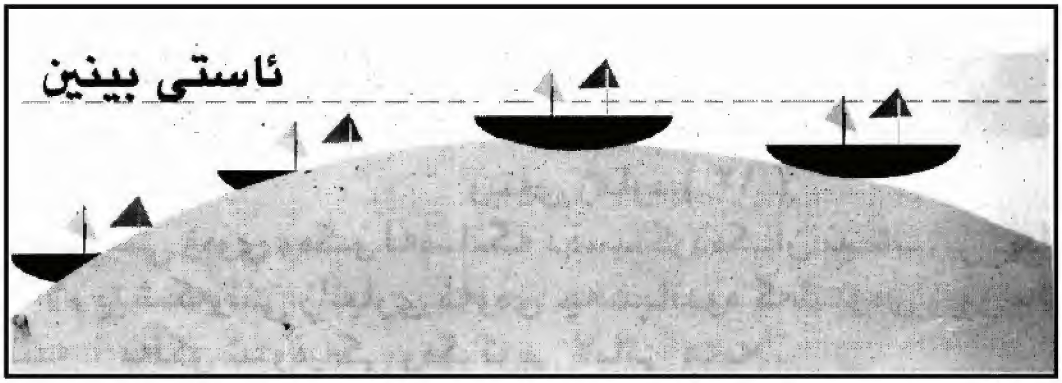

شێوەی ژمارە (٤) دەرکەوتنی سەرەوەی کەشتی

دەرکەوتنی کەشتی ونبوو بەهۆی خڕی زەوییەوە

جیاوازی نێوان هەسارە و ئەستێرە:

١- ئەستێرە تەنێکی گازییە، بەڵام هەسارە تەنێکی ڕەقە.

٢- ئەستێرە خۆی گەرمی و ڕووناکی بەرهەم دەهێنێت، بەڵام هەسارە گەرمی و ڕووناکی وەردەگرێت.

شێوەی ژمارە (٥)

(خڕێتی زەوی وەکو لە مانگە دەستکردەکان نیشانی دەدات)

بەڵام پێشکەوتنی زانیاری ئەوەی چەسپاندووە کە شێوەی زەوی بە تەواوی خڕ نییە، بەڵکو شێوەیەکی وەك تۆپی لاپانی هەیە.

جووڵەی زەوی:

زەوی و هەسارەکانی تر لە جووڵەیەکی هەمیشەییدان لە ئەنجامی سوڕانەوەی زەوی و هەسارەکانی تر بە دەوری خۆردا جێگاکەیان لە ئاسمان دا بە بەردەوامی دەگۆڕێ لەبەر ئەوە پێیان دەگوترێت هەسارە گەڕۆکەکان.

زەوی چەند جووڵەیەکی هەیە لەوانە، جووڵەی ڕۆژانە، و جووڵەی ساڵانە.

١- جووڵەی ڕۆژانە:

زەوی بە دەوری تەوەرە لارەکەی خۆیدا هەمیشە بەرامبەر بە خۆر دەسووڕێتەوە کە لارییەتێکەی (٢٣,٥) پلەیە لەسەر ئاستی ئەو ستوونەی هاتۆتە خوارێ و بۆیەك لایەو نەگۆڕە وەمەبەست لە تەوەری زەوی ئەو هێڵە خەیاڵییەیە کە بە ناوجەرگی زەوی دا تێدەپەڕێ و هەردوو جەمسەری باکوور و باشوور بەیەك دەگەیەنێ سووڕێکی تەواوی خولانەوەش بە (٢٤) کاتژمێر تەواو دەکات، بەڵام ئێمە هەست بەم جووڵانەوەیە ناکەین لەبەر ئەوەی زەوی و هەرچی لەسەر ڕووی زەوییە بۆ یەك لاو بەیەك خێرایی دەجووڵێن لەئەنجامی جووڵەی ڕۆژانەی زەویدا دیاردەی بە دوای یەکدا هاتنی شەوو ڕۆژ پەیدا دەبێت و ئەم دیاردەیەش لەبەر ئەم هۆیانە ڕوودەدات:

أ- شێوە گۆییەکەی زەوی.

ب- سووڕانەوەی زەوی بە تەوەرەکەدا هەمیشە لاری ئەم تەوەرەیە بۆ لایەکە.

جـ- بەردەوامی سەرچاوەی ڕووناکی (خۆر).

ئەگەر زەوی جێگیر بووایە واتە نەسووڕایەتەوە نیوە ڕووناکەکەی (ڕۆژ) دەبوو وە نیوەکەی تری تاریك (شەو) دەبوو.

لەو بازنە پانیە سەرەکیانەی کە لە لێکۆڵینەوەکانی ئاوو هەوادا بە کەڵکە، بازنەی هێڵی یەکسانی، بازنەی پانی ٢٣,٥° باکوور کە بە خولگەی قرژاڵ دەناسرێت، وە بازنەی پانی ٢٣,٥° باشوور کە بە خولگەی کارژۆلە دەناسرێت، هەروەها هەردوو بازنەی جەمسەرەکان، (٩٠°) بازنەی پانی ٦٦,٥ باکوور کە بە بازنەی جەمسەری باکوور دەناسرێت، وە بازنەی پانی ٦٦,٥ باشوور کە بە بازنەی جەمسەری باشوور دەناسرێت، (بڕوانە وێنەی ژمارە (٨) .

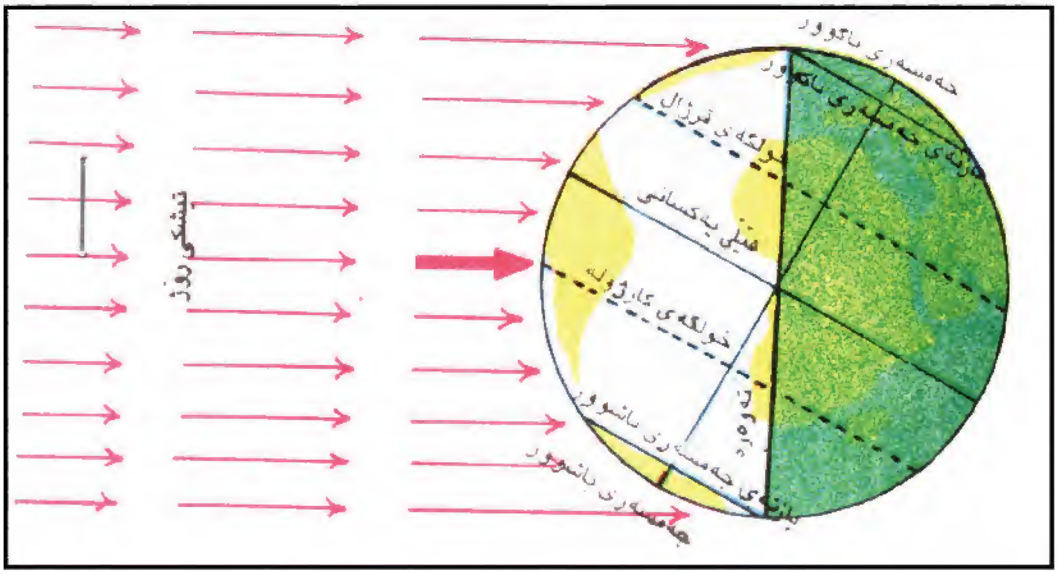

شێوەی ژمارە (٦)

وێنەی شەو و ڕۆژ

٢- جووڵەی ساڵانە :

لـە كاتێكـدا زەوی بـە دەوری خـۆردا دەسـووڕێتەوە لـە جێگـای خـۆی ناوەستێت بەڵكو لەسەر خولگەیەكی جێگیر بە دەوری خـۆردا دەسـوڕێتەوە، ئەم خولانەوەیەش بە ساڵێك تەواو دەكات. ئەوەی تێبینـی دەكرێـت ئەوەیـە كە تیشكی خۆر بە ستوونی لەسەر هێڵی یەكسان نامێنێتـەوە بـەڵكو تیـشكە ستوونەكەی لە نێوان هەردوو خولگەی قرژاڵ و كارژۆڵە بە درێژایی ساڵ دێـت و دەچێت ئەویش بە هـۆی لاری تـەوەری زەوییـەوە وەك لـە پێـشتر باسمـان كرد بەم دیاردەیەش دەگوترێت (بزووتنەوەی بە ڕواڵەتی خـۆر) لـە ئـەنجامی جووڵانەوەی ساڵانەی زەویدا دیاردەی چوار وەرزە پەیدا دەبێت.

دەتوانین هۆیەكانی ڕوودانی چوار وەرزی ساڵ لەم خاڵانەدا كورت بكەینەوە:

أ- سووڕانەوەی زەوی بە دەوری خۆردا بە ٣٦٥ ڕۆژو ٦ كات ژمێردا .

ب- هێڵكەیی ئـەو خولگەیـەی كـە زەوی لەسـەری دەسـووڕێتەوە بـە دەوری خۆردا.

جـ- لارێتی تـەوەری زەوی (دۆخـی زەوی) بـە ڕێـژەی (٢٣,٥) پلـە . بڕوانـە وێنەی ژمارە (٩)

بە دوایەكدا هاتنی چوار وەرزی ساڵ لەسەر دوو نیـوە گـۆی زەوی ڕوون دەكاتەوە.

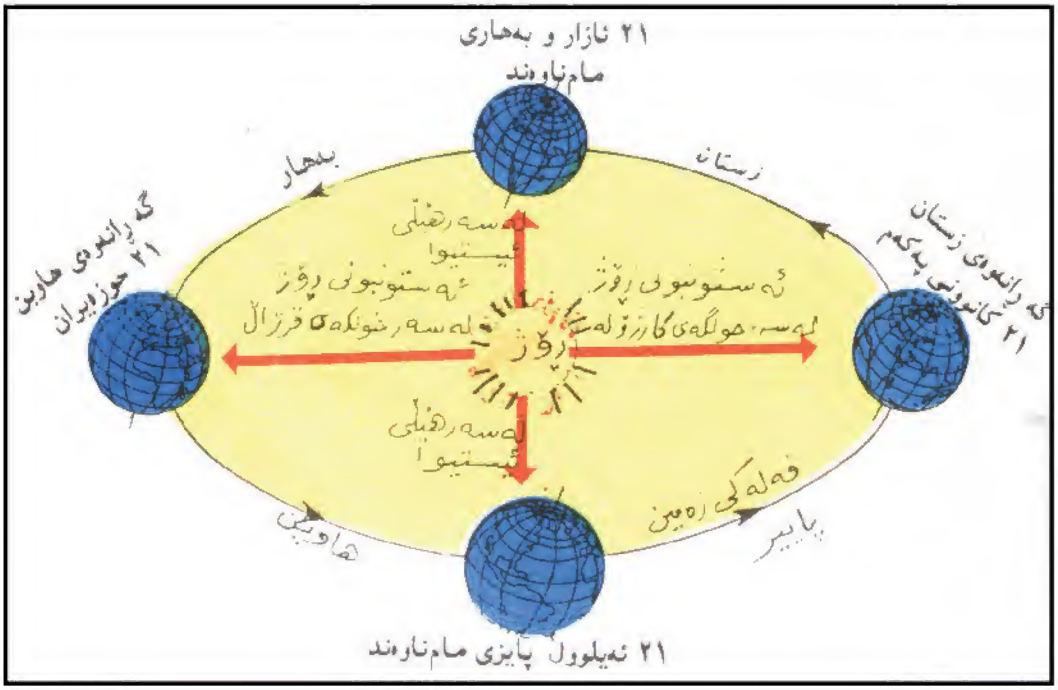

شێوەی ژمارە (٧)

چوار وەرزی ساڵ

بازنەکانی پانی و هێڵەکانی درێژی:

١- بازنەکانی پانی:

ئەو بازنە خەیاڵییە نەبینراوانەن کە دەوری گۆی زەوییان داوە ژمارەیان ١٨٠ بازنەیە، ٩٠ بازنە لە نیوە گۆی باکوور، ٩٠ بازنەی تریش لە نیوە گۆی باشوور، سوودی ئەم بازنانە بۆ زانینی هەرێمەکانی ئاووهەوایە لە جیهاندا بە شێوەیەکی گشتی.

* تایبەتمەندی بازنەکانی پانی:

أ- بازنەکانی پانی بازنەی تەواون دەوری گۆی زەوییان داوە.

ب- وشەی باکوورو باشوور لەگەڵ بازنەکانی پانیدا بەکاردەهێنرێت وەك ئەوەی بڵێین بازنەی پانی ٤٠° باکوور یان ٤٠° باشوور.

جـ- هەتا لە هێڵی یەکسانییەوە بەرەو جەمسەرەکان بڕۆین چێوەی ئەو بازنە بچووك دەبێتەوە، کەواتە گەورەترین بازنە هێڵی یەکسانیەو بچووکترینیشیان بازنەی ٩٠°.

د- بازنەکانی پانی تەریبن بە یەکتری واتە هەتا درێژییان بکەینەوە بەیەکتر ناگەن.

هـ- تەنها هێڵی یەکسانی بە هێڵی سفر یان هێڵی بناغە دادەنرێت هیچ هێڵێکی تر جێگەی ناگرێتەوە، چونکە گەورەترین بازنەیەو گۆی زەوی دەکات بە دوو بەشی یەکسانەوە.

شێوەی ژمارە (٨)

بازنەکانی پانی

- گرنگترین ئەو بازنانەی بۆ لێکۆڵینەوە لەبارەی کەشوهەوا بریتییە لە هێڵی یەکسانی، بازنەی٢٣،٥ باکوور و کە بەخولگەی قرژاڵ ناسراوە و بازنەی ٢٣،٥ باشوور بە خولگەی کارژۆلە ناسراوە، هەروەها بازنەی ٦٦،٥ باکوور و باشوور بە بازنەکانی جەمسەری ناسراوە.

٢- هێڵەکانی درێژی:

لە ڕاستیدا نیوە بازنەن یان کەوانەن، ئەمانیش هەر خەیاڵین لەسەر گۆی زەوی کێشراوون، هەردوو جەمسەری باکوور و باشوور بەیەکتری دەگەیێنن، ژمارە یان ٣٦٠ هێڵە ١٨٠ لەبەری خۆرهەڵات و ١٨٠ تریش لەبەری خۆرئاوا، سوودی ئەم هێڵانە بۆ زانینی (کات)ە لە ناوچە جیاوازەکانی سەر گۆی زەوی.

سوودی هەردوو کۆمەڵەکەش بەیەکەوە بۆ دۆزینەوەی شوێنە لەسەر گۆی زەوی.

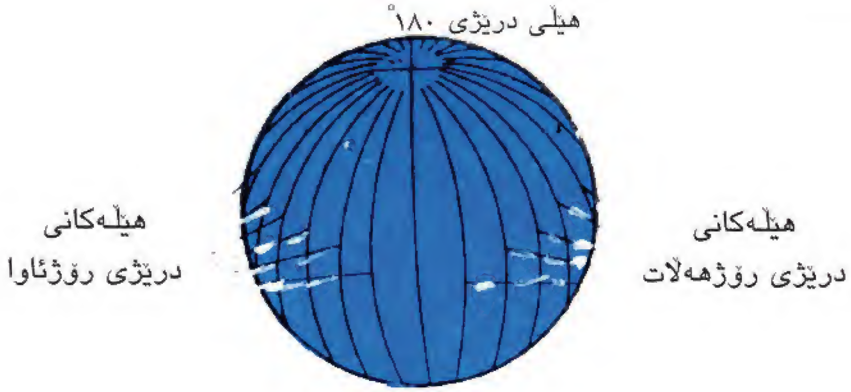

شێوەی ژمارە (٩)
هێڵەکانی درێژی

نیشانەکانی هێڵەکانی درێژی:

أ- نیوە بازنەن لە جەمسەرەکاندا بەیەکدەگەن، واتە تەریب نین بەیەکتری.

ب- وشەی خۆرهەڵات و خۆرئاوایان لەگەڵدا بەکاردەهێنرێت چونکە ئەمانیش وەکو بازنەکانی پانی ژمارەکانیان دووبارە دەبێتەوە، کە دەڵێین هێڵی ٤٠ دەبێت دیاری بکەین ٤٠ی خۆر هەڵاتە یان خۆرئاوا.

جـ- لە هێڵەکانی درێژیدا هەر هێڵێك بگرێت بۆی هەیە بێتە هێڵی سفرو ببێتە بناغە بۆ دابەشکردنی هێڵەکانی تر، ئێستاکە هێڵی سفر - ئەو هێڵەیە کە بە ڕوانگە گەردونیەکەی (گرینویچ) ی نزیك لەندەندا تێدەپەڕێت - کراوەتە بناغە ئەوە بەرێکەوتنی نێوان دەوڵەتان بووە.

پەیوەندی نێوان هێڵەکانی درێژی و کات:

وەك دەزانرێت گۆی زەوی کە بە دەوری تەوەرەکەی خۆیدا دەسوورێتەوە، بە ٢٤ کاتژمێر سووڕێك تەواو دەکات سووڕانەوەکەشی لە خۆرئاواوە بەرەو خۆرهەڵاتە، بیرۆکەی پێوانەکردنی کاتی شارو ناوچەکان لەسەر ئەمەوە دروست بووە زەوی سووڕەکە بە ٢٤ سەعات تەواو دەکات، واتە لەو ماوەیەدا هەموو هێڵەکانی درێژی بە بەردەمی تیشکی خۆردا تێدەپەڕن، کەواتە لەماوەی ٢٤ سەعاتدا ٣٦٠ هێڵی درێژی بە بەردەمی تیشکی خۆردا تێدەپەڕێت. ئایا بە سەعاتێك چەند هێڵ تێدەپەڕێت؟ وەڵامەکەی ٣٦٠÷٢٤= ١٥ هێڵ مانای وایە بە سەعاتێك ١٥ هێڵ بە بەردەمی تیشکی خۆردا تێدەپەڕێت، گەر بە یەك سەعات ١٥ هێڵ تێپەڕێت ئایا یەك هێڵ بە چەند تێدەپەڕێت ٦٠ ÷ ١٥ = ٤ دەقیقە زەوی لە خۆرئاواوە بۆ خۆرهەڵات دەسووڕێتەوە کەواتە ناوچە خۆرهەڵاتییەکان لەکاتی خۆرهەڵاتندا زووتر خۆریان لێهەڵدێت لەچاو ناوچە خۆر ئاواییەکان، بە مانایەکی تر ناوچە خۆرهەڵاتییەکان کاتیان لە پێشترە لەچاو ناوچە خۆرهەڵاتییەکان بۆ هەر هێڵێکی درێژی ماوەی (٤) دەقیقەیە، بڕوانە وێنەی ژمارە (٦) و ژمارە (٧).

زاراوەكـــــــان

Moon	١- مانگ
Sun	٢- خۆر
Heat	٣- گەرمی
light	٤- ڕووناكی
Star	٥- ئەستێرە
Planet	٦- هەسارە
Rotation of Earth	٧- سووڕاندنەوەی زەوی
Season	٨- وەرز
Parallet latitude	٩- بازنەكانی پانی
Meridians latitude	١٠- هێڵەكانی درێژی
Equator	١١- هێڵی یەكسانی
Tropic of cancer	١٢- خولگەی قرژاڵ
Tropic of capricorn	١٣- خولگەی كارژۆڵە
Arctic Circle	١٤- بازنەی جەمسەریی باكوور
Antarctic Circle	١٥- بازنەی جەمسەریی باشوور
North pole	١٦- جەمسەری باكوور
South pole	١٧- جەمسەری باشوور

پرسیارەکانی بەشی دووەم

پ١/ پێناسەی ئەمانە بکە:

١- بازنەکانی پانی. ٢- هەسارە گەڕۆکەکان. ٣- تەوەرەی زەوی.

پ٢/ ڕاست و هەڵەی ئەمانەی خوارەوە دیاری بکەو هەڵەکانیش ڕاست بکەرەوە:

١- پێشکەوتنی زانیاری ئەوەی چەسپاندووە کە شێوەی زەوی بە تەواوی خڕە.

٢- سووڕاندنەوەی زەوی بە دەوری خۆیدا وەك خولاندنەوەی میلی کات ژمێرە.

٣- هەتا بەرەو باکوورو باشووری هێڵی یەکسان بڕۆین چێوەی بازنەکانی پانی بچووك دەبنەوە.

٤- سوودی بازنەکانی پانی بۆ دۆزینەوەی شوێن و کاتە لەسەر گۆی زەوی.

٥- هەسارە گەڕۆکەکان گەرمی و ڕووناکی لە خۆرەوە وەردەگرن.

پ٣/ هۆی ئەمانەی خوارەوە دیاری یکە:

١- تیشکی خۆر بە ستوونی و نیمچە ستوونی لەنێوان هەردوو خولگەی قرژاڵ و کارژۆڵەدا بە درێژایی ساڵ دێت و دەچێت.

٢- هەست نەکردن بە جووڵەی زەوی.

٣- بوونی ژیان لەسەر زەوی.

پ٤/ ئەم بۆشاییانە پڕ بکەرەوە:

١- دووری زەوی لە خۆرەوە بە پلەی .... دێت لە دوای هەردوو هەسارەی .... و ....

٢- ژمارەی هەسارە گەڕۆکەکان کە بە دەوری خۆردا دەسوڕێنەوە .... کە نزیکترینیان لە خۆرەوە .... وە دوورترینیان ....

٣- لە ئەنجامی جوولەی سالانەی زەوی‌دا دیاردەی .... پەیدا دەبێت، لە ئەنجامی جوولەی ڕۆژانەی زەوی دا دیاردەی .... پەیدا دەبێت.

پ٥/ بەدوایەکدا هاتنی چوار وەرزی سالّ لە هەردوو نیوە گۆی زەوی باس بکەو پاشان بە وێنە ڕوونی بکەرەوە:

پ٦/ جیاوازی نێوان هێلّەکانی درێژی و بازنەکانی پانی چی‌یە ؟ بە وێنە ڕوونی بکەرەوە:

بەشی سێیەم

سروشتی پێکهاتەی توێکڵی زەوی

وەك دەزانرێت مادده لە سرووشتدا بە سێ شێوە دەبینرێت ئەوانیش ڕەق و شل و گازە، بەرگەکانی زەویش ئەم (٣) شێوەیەیان وەرگرتووە، کەواتە دەتوانین بڵێین زەوی بەم بەرگانە دەورە دراوە:

١- بەرگی ڕەق (بەرگی بەردین):

ئەمە ڕووبەرە وشکانیەکەی گۆی زەوییە واتە کیشوەرەکانە، پێکهاتووە لە تاشە بەرد کە هەندێکی لە ئەنجامی بە تێپەڕبوونی کات وردبووەو بۆتە خاك، ئەو خاکەش زۆرینەی بەرگە ڕەقەکەی داپۆشیوە، ڕێژەی ئەم بەرگە دەگاتە نزیکەی ٣٠٪ ڕووبەری گۆی زەوی.

٢- بەرگی ئاوی:

ئەو بەشە نزمەی گۆی زەوییە کە ئاو داپۆشیوە کەواتە مەبەست لەم بەرگە زەریاو دەریاو دەریاچەکانە ڕووبەرێکی گەورەی گۆی زەوی داگیر کردووە دەگاتە نزیکەی لە ٧٠٪ی ڕووبەری گۆی زەوی.

٣- بەرگی گازی:

ئەو بەرگەیە کە دەوری هەموو گۆی زەوی داوە بە وشکانی و ئاوەوە، لەبەر ئەوەی زۆرینەی هەرە زۆری پێکهاتەکەی گازە وەکو گازی نایترۆجین و ئۆکسجین و دووانە ئۆکسیدی کاربۆن و هەڵمی ئاو بۆیە بەو ناوە ناو نراوە.

٤- بەرگی زیندەگی:

ئەم بەرگە لە ڕاستیدا بوونی نیيە بەڵام لە تێکەڵەی ئەو (٣) بەرگەی سەرەوە دروست بووە، بۆتە مایەی دروست بوونی ژیان لەسەر گۆی زەوی

وەکو ژیانی مرۆڤ و ئاژەڵ و ڕووەك، هەر لەبەر ئەمەشە ناونراوە بەرگی زیندەگی.

دابەشبوونی گشتی وشکانی و ئاو:

وشکانی و ئاو ڕووی گۆی زەوییان پێکهێناوە، وشکانی ئەو ڕووبەرانەی گۆی زەویین کە بەرزترن لە ئاستی ڕووی دەریاو ئاو داینەپۆشیون بەو ڕووبەرانەش دەگوترێت کیشوەرەکان (قارات) هەرچی ئاویشە ئەو ناوچە نزمە فراوانانە دەگرێتەوە کە پێیان دەگوترێت زەریا و دەریا و دەریاچەکان.

تایبەتمەندییەکانی دابەشبوونی وشکانی و ئاو:

گەر سەیری نەخشەی ژمارە (٧) و ژمارە (٨) بکەین کە دابەشبوونی وشکانی و ئاوی سەرگۆی زەوی پیشان دەدات ئەوا بۆمان دەردەکەوێت کە:

١- ڕووبەرە وشکانیەکەی گۆی زەوی لە ڕووبەرە ئاوییەکەی کەمترە چونکە ڕووبەرە وشکانیەکە دەوروبەری ٣٠٪ی ڕووی زەوی داپۆشیوە بەڵام ڕووبەرە ئاویەکە لە نزیکەی ٧٠٪ی گۆی زەوی داپۆشیوە.

٢- زۆرینەی وشکانیەکە کەوتۆتە نیوە گۆی باکووری زەوییەوە لە ٥٢٪ی نیوە گۆی باکووری زەوی وشکانیە، تەنها لە ٤٨٪ی ئاو دایپۆشیوە، بەڵام ئەو دابەشبوونە لە نیوە گۆی باشووری زەویدا پێچەوانە بۆتەوە، ڕێژەی ڕووبەرە ئاوییەکەی دەگاتە ٩٤٪ بەڵام ڕێژەی ڕووبەرە وشکانیەکەی تەنها لە ٦٪.

٣- بەشە وشکانییەکان لە نیوە گۆی باکووردا وا دەردەکەون کە پێکەوە بەستراون بەڵام لە نیوە گۆی باشووردا لەیەکتری دوور دەکەونەوە.

نەخشەی ژمارە (٧)

دابەشبوونی ئاوو وشکانی لە جیهاندا

نیوە گۆی وشکانی زەوی نیوە گۆی ئاویی زەوی

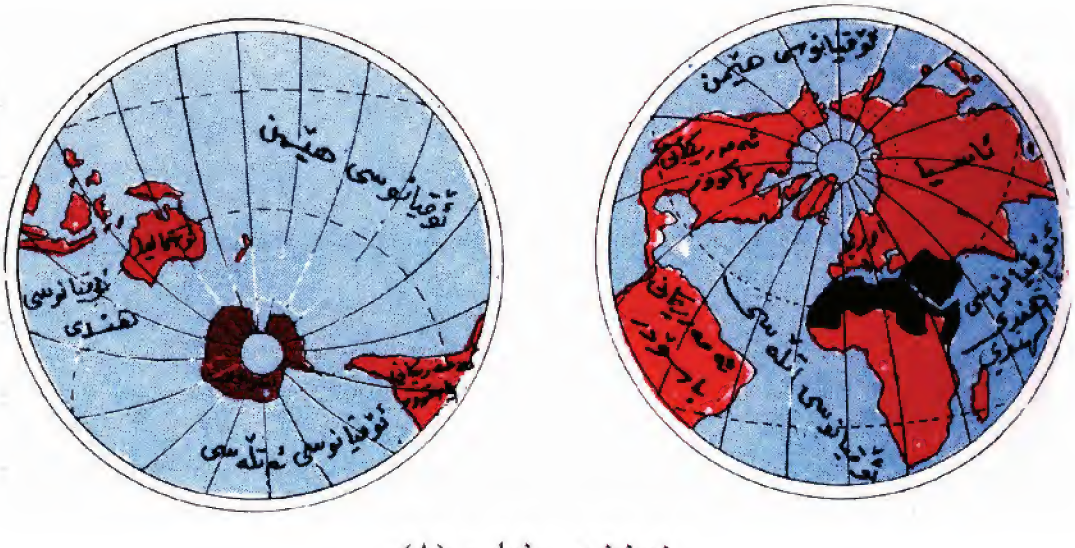

نەخشەی ژمارە (٨)

دابەشبوونی وشکانی و ئاو لە هەردوو نیوە گۆی زەوی

١- بەرگی ڕەق (بەرگی بەردین):

کیشوەرەکان ئەو بەشە (وشکانیە فراوانەیە کە لە ئاستی ڕووی دەریاوە بەرزترە، ئەو کیشوەرانەی کە بەشە وشکانیەکەی گۆی زەوی پێکدێنن بریتین لە (٧) کیشوەر کە ئاسیا گەورەترینیانە ئوستralیاش بچووکترینیان، (بڕوانە خشتەی ژمارە (١)).

ناوی کیشوەرەکان و ڕووبەرەکانیان:

ز	ناوی کیشوەر	ڕووبەرەکەی بە کم٢
١	ئاسیا	٤٤٤١٣٠٠٠
٢	ئەفەریقیا	٣٠٣١٩٠٠٠
٣	ئەمەریکای باکوور	٢٤٢٤٧٠٠
٤	ئەمەریکای باشوور	١٧٨٣٤٠٠٠
٥	جەمسەری باشوور (ئەنتراکتیکا)	١٣١٨٠٠٠٠
٦	ئەورووپا	١٠٥٢٧٠٠٠
٧	ئوستralیا	٨٥١١٠٠

خشتەی ژمارە (١)

تێبینی: ئەم خشتەیە تەنها بۆ زانیاریە، نەوەک بۆ لەبەرکردن.

بەرزو نزمی ڕووی زەوی (تۆپوگرافیای زەوی):

بەرز نزمی رووی کیشوەرکان لەشوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر جیاوازە، ئەو ڕواڵەتانەش بەپێی ئاستی رووی ئاوی دەریا و زەریاکان دەپێورێت. بەم شێوانەی خوارەوە دەبێت :

أ- دەشتەکان:

ئەو زەوییانەن کە بە زۆری ڕووەکانیان تەختەو لە ئاستی ڕووی دەریاوە هێندە بەرزنین، وردە وردە بەرز دەبنەوە بە جۆرێك لە دەشتە فراوانەکاندا هەستی پێناکەن، وەکو دەشتەکانی ڕافیدەین لە عێراق و شارەزوور لە هەرێمی کوردستان.

وێنەی ژمارە (١٠)

وێنەی دەشتێک لە هەرێمی کوردستان

ب- دۆڵەکان:

ئەو زەوییە نزمە تەسکە لاکێشانەیە کە لە نێوان بەرزاییەکاندا درێژ دەبنەوە، لەگەڵ دروست بوونی چیاکاندا دروست بوون، یان بەهۆی داکشان و رۆچوون وداچوون. نمونەش بۆ ئەمە دۆڵی (خەرەند) لە رەواندوز.

ج- بانەکان:

ئەو زەوییە بڵندانەن کە ڕووەکەیان تەختە و لاپاڵەکانیان لە زۆرینەی لاکانیانەوە لێژن، هەندێك جار لەسەر ڕووەکانیان دۆڵ و چیاو گرد هەیە، نموونەش بۆ بانەکان، بانی (تبت) لە ئاسیاو کە بەرزترین و فراوانترین بانە لە جیهاندا .

د- گردو چیاکان:

گردەکان ئەو زەوییە بڵندانەن کە لاپاڵەکانیان زۆر لێژنین وەکو گردەکانی (حەمرین) کە سنوری سروشتی باشوری هەرێمی کوردستانە.

چیاکان: زەوییەکی بڵندن کە هەندێك جار بەرزییەکەی لە (١٠٠٠م) لەچاو زەوییەکانی دەوروبەری، لووتکەکانیان تیژن و لاپاڵەکانیان لێژن، هەندێك جار چیاکان بەیەکەوە دەبن وەکو زنجیرە یەك.

زنجیرە چیاکانی زاگرۆس و پیرەمەگرون لە هەرێمی کوردستانی عێراق و چیاکانی هیمالایا لە ئاسیادا. وە هەندێك چیاش تەنها دەردەکەون جیاوازی لە نێوان چیاو گردا لە بەرزییەکەیان و لێژی لاپاڵەکان و تیژی لووتکەکانیاندایە.

وێنەی ژمارە (١١)

وێنەی گرد (تەپۆڵکە) لە هەرێمی کوردستان

وێنەی ژمارە (١٢)

وێنەی زنجیرەی چیا لە هەرێمی کوردستان

٢- بەرگی ئاوی:

ڕووبەرێکی ئاوی زۆر فراوان و قوڵن و دەوری کیشوەرەکانیان داوە، ئاوەکەیان وەستاو نییە بە شێوەی تەووژم دەجولێت، گەورەترینیان زەریای (هێمن) بچووکترینیشیان زەریای بەستووی باکوورە.

بڕوانە خشتەی ژمارە (٢).

زەریاکان و ڕووبەرەکانیان:

ز	ناوی زەریا	ڕووبەرەکەی ملیۆن کم٢
١	پاسفیك (هێمن)	١٦٥
٢	ئەتلەسی	٨٢
٣	هیندی	٧٣
٤	بەستووی باکوور	١٤

خشتەی ژمارە (٢) تێبینی

دەریا هەر وەك زەریا وایە، بەڵام ڕووبەرەکەی بچووکترەو دەوڵەتان و بەشەکانیان لێکجیا دەکاتەوە، ئەوانیش دەکرێن بە چەند بەشێکەوە گرنگترینیان ئەمانەن:

أ- دەریا دەرەکیەکان: (البحار الخارجية):

ئەو ڕووبەرە ئاوییانەن کە کەوتوونەتە نێوان کەناری کیشوەرەکان و ئەو کۆمەڵە دورگەو نیمچە دورگەیانەی کە لەزەریاکان جیای دەکاتەوە وەکو دەریای چین و دەریای عەرەب.

ب- دەریا ناوەکیەکان: (البحار الداخلية):

ئەو ڕووبەرە ئاويانەن كە كەوتوونەتە ناو كيشوەرەكانەوە، بە گەرووی تەنگ بە زەرياكان دەگەن، وەكو دەريای ناوەڕاست و دەريای سوور.

ج- دەریا داخراوەكان: (البحار المغلقة):

ئەو ڕووبەرە ئاوييانەن كە لە هەموو لايەكەوە بە وشكانی دەورە دراون و بە زەرياكان ناگەن، وەكو دەريای مردوو، دەريای قزوين.

گرنگی دەرياو زەرياكان:

١- زەريا و دەرياكان ڕێگەی گواستنەوەی هەرزان و ئاسانن بۆ گواستنەوەی شمەك و هاتوچۆ بەكاريان دەهێنێت.
٢- بەسەرچاوەيەكی گەورەی ڕاوەماسی دادەنرێت كە بەشێكی باشی خۆراكی دانيشتوانی جيهانی پێكهێناوە.
٣- زۆر دەرامەتی تێدايە وەكو نەوت، خوێ، ئەسفەنج،مرواری
٤- كاريگەرييەكی گەورەی هەيە لەسەر ئاووهەوای ناوچەكانی دەوروبەری.

٣- بەرگی گازی:

بەرگە گازەكەش بەشێكە لە زەوی وەكو بەرگە ئاوەكە و بەرگە ڕەقەكە، گرنگيەكی زۆری هەيە ناهێڵێت هەموو تيشكە زيان بەخشەكان بگەنە سەر زەوی، زەوی دەپارێزێت لەبەرزبوونەوە و نزم بوونەوەی زۆری پلە گەرمی، دەنگ و شەپۆلەكانی پێدا دەگوێزرێتەوەو ڕووناكی ڕۆژ پێكدەهێنێت، ئەم بەرگە لە چەند گازێك پێكهاتووە لەوانە نايترۆجين ٧٨٪ و ئۆكسجين ٢١٪ واتە هەر بە تەنها بەو دوو گازە ٩٩٪ی پێكهاتەی ئەو بەرگە پێكدێنن،

گازەكانی ترو كەرەسە ڕەق و شلەكانی ناو ئەو بەرگە تەنها ١٪ بەرگەكە پێكدێنن، لە چەند چینێكی ئەستوورایی جیاواز پێكهاتووە.

لەناو ئەم بەرگەدا گۆڕانەكانی كەش و ئاووهەوا ڕوودەدات لەبەر گرنگی ئەو بابەتەو كاریگەرییەكانی لەسەر چالاكییەكانی مرۆڤ كەمێك بە درێژی تر باس لەو بەرگە دەكەین ئەویش لە ڕێگەی باسكردنی كەش و ئاوو هەواوە.

((ئاووهەوا))

كەش: (الطقس):

باری ئەو بەرگە گازەیە كە دەوری گۆی زەوی داوە لە ڕووی پلەی گەرمی، پەستانی هەوا، با، شێو دابارینەوە، بۆ ماوەیەكی كورت لە شوێنێكی دیاریكراودا، وەك ئەوەی بڵێین كەشی ئەمڕۆی شاری هەولێر ساردو بارانە.

ئاووهەوا: (المناخ):

تێكڕای باری ئەو بەرگە گازەیە كە دەوری گۆی زەوی داوە لە ڕووی پلەی گەرمی، پەستانی هەوا، با، شێ و دابارینەوە بۆ ماوەیەكی درێژ لە شوێنێكی دیاریكراودا، وەك ئەوەی بڵێین ئاوو هەوای ناوچە شاخاوییەكانی هەرێمی كوردستان زستانی ساردو بە باران و هاوینی مام ناوەندی وشكە، لە ئەنجامی ئەو دوو پێناسەیە كورتەی كەش و ئاوو هەواوە بۆمان دەردەكەوێت، كە لە یەكچوون و جیاوازی لە نێوان ئەو دووانەدا هەیە، لەوەدا یەكدەچن، كە هەردووكیان لە بەرگە گازەكە دەكۆڵنەوە لە ڕووی ئەو چوار ڕەگەزە هاوبەشەی نێوانیانەوە بەڵام لەوەدا جیاوازن كەش لە بارودۆخە هەنووكەییەكەی بەرگە گازەكە دەكۆڵێتەوە، بەڵام لێكۆڵینەوەكانی ئاوو هەوا بۆ ماوەیەكی دورو درێژەو تێكڕاكانی باری كەشە.

ڕەگەزەکانی کەش و ئاوو هەوا:

کەش و ئاو و هەوا لە چوار (٤) ڕەگەز دەکۆڵنەوە گەر بە پێی گرنگی ڕیزیان بکەین ئەمانەن:

١- پلەی گەرمی. ٢- پەستانی هەوا.

٣- بــــــا. ٤- شێ و داباریـن.

لەبەر گرنگی ئەو بابەتە کەمێك بە درێژی تر لەسەر هەریەکەیان دەدوێین.

١- پلەی گەرمی:

بە ڕەگەزی یەکەمی کەش و ئاووهەوا دادەنرێت لە هەموویان گرنگترەو کار لەوانی تریش دەکات، پەیوەندی ڕاستەوخۆی بە ژیانی هەموو زیندەوەرەکانی سەر گۆی زەوییەوە هەیە کاردەکاتە سەر تەندروستی و گشت چالاکیەکانی مرۆڤ وەك کشتوکاڵ، ئاژەڵداری و بازرگانی و پیشەسازی.

أ- سەرچاوەکانی گەرمی:

خۆر بە سەرچاوەی هەرە گەورەی گەرمی هەوای سەر گۆی زەوی دادەنرێت بە شێوەی وزە لە ڕێگەی تیشکەوە دەگاتە سەر زەوی پاش ئەوەی ڕووی زەوی بڕێکی لێدەمژێت ئەوی تری دەداتەوە بەوەش هەوای دەوروبەری گۆی زەوی گەرم دەبێت، جگە لە خۆر ناوجەرگەی زەویش بڕێکی زۆر کەم گەرمی دەدات بە بەرگە گازەکە ئەویش لە ڕێگەی گڕکان و فوارە گەرمەکانەوە، بڕێکی زۆر کەمی ئەو گەرمییەش دەستکردی مرۆڤە، کە سووتەمەنی بەکاردەبات بۆ پیشەسازی خۆ گەرم کردن و پێداویستیەکانی تری ژیانی ڕۆژانەی.

ب- ئەو هۆیانەی کار لە پلەی گەرمی هەواکە دەکەن:

ئەو بڕە گەرمییەی کە لە تیشکی خۆرەوە بەرهەم دێت لە هەموو ناوچەیەك و لە هەموو کاتێکدا وەك یەك نیە، ناوچە هەیە ساردە، هەیە مام ناوەندییە، هەیە گەرمە، هەروەها بە گوێرەی کاتیش دەگۆڕێت، وەك جیاوازی نێوان پلەی گەرمی زستان و هاوین و شەو ڕۆژ، هۆی ئەو جیاوازییەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەم هۆیانە:

١- گۆشەی تیشکی خۆرکەوتن:

مەبەست لەوە پێوانەی ئەو گۆشەیەیە کە تیشکی خۆرەکە لەگەڵ زەویدا دروستی دەکات، هەتا گۆشەکە ستوون و مەیلەو ستوون بێت ناوچەکە زۆرتر گەرم دەبێت بە پێچەوانەوە هەتا گۆشەکە لارو مەیلەو لار بێت ناوچەکە کەمتر گەرم دەبێت ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ:

أ- تیشکی ستوون ماوەیەکی کەمتر دەبڕێت تا دەگاتە سەر زەوی، واتە لە ڕێگا کەمتر گەرمی بزر دەکات بە پێچەوانەی تیشکی لارەوە کە ماوەیەکی زۆرتر دەبڕێت و گەرمی زۆرتر بزر دەکات.

ب- تیشکی ستونی لە ڕووبەرێکی بچووکدا کۆ دەبێتەوەو زۆرتری گەرم دەکات، بەڵام تیشکی لار لە ڕووبەرێکی گەورەتردا کۆ دەبێتەوە و کەمتری گەرم دەکات.(بڕوانە شێوەی ژمارە (١٣).

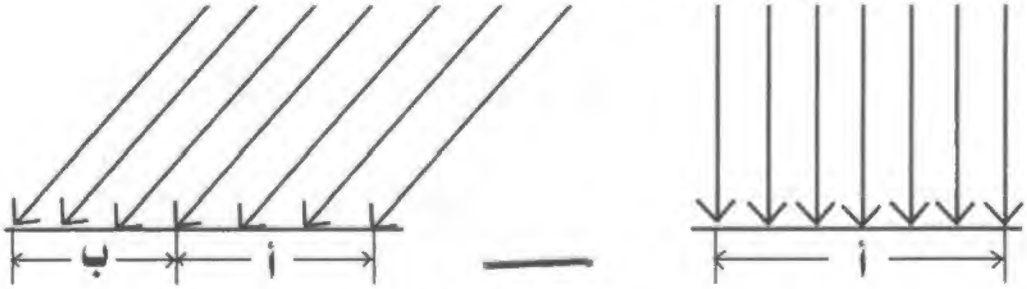

وێنەی ژمارە (١٣)

تیشکی لارو تیشکی ستوون

٢- کورت و درێژی ڕۆژ:

هەتا ڕۆژ درێژتر بێت بڕێکی زۆرتر گەرمی لە تیشکی خۆرەوە بەرهەم دێت ئەمەش لە ڕۆژ درێژیی هاوینی کوردستاندا بە ئاشکرا هەستی پێدەکرێت، درێژی ڕۆژی هاوین لە وڵاتی ئێمەدا دەگاتە نزیکەی ١٤ سەعات، بە پێچەوانەی ڕۆژی زستانەوە کە کورتەو دەگاتە نزیکەی ١٠ سەعات بەوەش ناوچەکە کەمتر گەرم دەبێت.

٣- پاکژی هەوا:

هەتا هەواکە پوخت و پاکژ بێت بڕێکی زۆرتر تیشکی خۆر دەگاتە سەر زەوی، گەر هەواکە پاکژ نەبوو تەپ و تۆزو گەردیلەی ڕەق و شل و هەڵمی ئاوی زۆرتر تێدابوو ئەوانە بەردەگرن لە تیشکی خۆر و گەرمی بەرهەم هێنانیش کەم دەکەنەوە.

لە ئەنجامی ئەو هۆکارانەی باسکرا دەردەکەوێت کە ناوچەکانی سەر گۆی زەوی گەرمییان وەك یەك نییە بۆیە دەتوانین لە ڕووی گەرمییەوە گۆی زەوی دابەشبکەین بەسەر ئەم ناوچانەی خوارەوەدا:(بڕوانە شێوەی ژمارە (١٤).

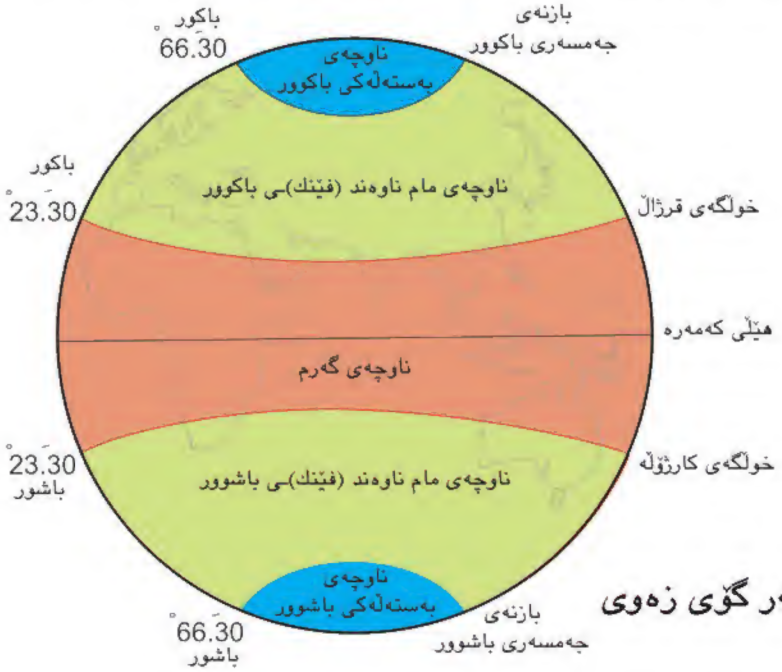

شێوەی ژمارە (١٤)

ناوچەکانی گەرمی سەر گۆی زەوی

١- ناوچەی گەرم:

دەکەوێتە نێوان هەردوو خولگەکەوە، خولگەی قرژاڵ لە باکوورو خولگەی کارژۆڵە لە باشوور، واتە نێوان هەردوو بازنەی پانی ٢٣,٥° باکوور و باشوور، بە درێژایی ساڵ لەم ناوچانەدا و بە شێوەیەکی گشتی پلەی گەرمی بەرزە چونکە تیشکی خۆر بە شێوەیەکی ستوون یان نیمچە ستوون دەدات لەم ناوچانە.

٢- دوو ناوچەی فێنك:

أ- ناوچەی فێنکی باکوور: بەشێوەیەکی گشتی دەکەوێتە نێوان خولگەی قرژاڵ و بازنەی جەمسەری باکوورەوە، واتە نێوان هەر دوو بازنەی پانی ٢٣,٥– ٦٦,٥ باکوور.

ب- ناوچەی فێنکی باشوور: بە شێوەیەکی گشتی دەکەوێتە نێوان خولگەی کارژۆڵەوەو بازنەی جەمسەری باشوورەوە، واتە نێوان هەردوو بازنەی پانی ٢٣,٥ – ٦٦,٥° باشوور.

هۆی فێنکی ئەم ناوچانەش دەگەڕێتەوە بۆ لارێتی تیشکی خۆر.

٣- دوو ناوچەی سارد:

أ- ناوچەی ساردی باکوور: دەکەوێتە نێوان بازنەی جەمسەریی باکوور و جەمسەری باکوورەوە واتە نێوان هەردوو بازنەی پانی ٦٦,٥° – ٩٠° باکوور.

ب- ناوچەی ساردی باشوور: دەکەوێتە نێوان بازنەی جەمسەریی باشوورو جەمسەری باشوورەوە واتە نێوان هەردوو بازنەی پانی ٦٦,٥–٩٠ باشوور.

هۆی ساردی ئەم ناوچانەش لارێتی زۆری تیشکی خۆرە.

پێوانی پلەی گەرمی:

گەرمی بە پلە پێوانە دەکرێت، لە وڵاتی ئێمە ڕەچاوی پلەی سەدی دەکرێت سفر پلەی بەستنی ئاوەو ١٠٠ پلەی کوڵانێتی، کە دەگوترێت پلەی گەرمی ناوچەیەك لە کاتێکی دیاریکراودا بۆ نموونە ٣٠° سەدییە ئەوە پلەی گەرمی ئەو هەوایەیە کە لە سێبەردا تۆمار کراوە، هەوایەکە جووڵەکەی ئازادەو لە بەرزایی ١,٥–٢ مەتردا تۆمار کراوە.

ئەو ئامێرانەی کە پلەی گەرمی تۆمار دەکەن گەلێ شێوەو جۆری جیاوازیان هەیە (بڕوانە وێنەکانی ژمارە ١٥ – ١٦ – ١٧).

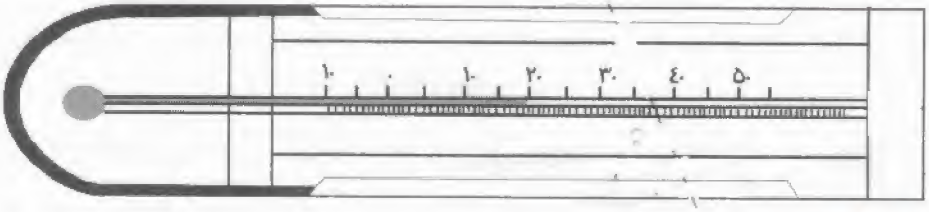

أ/ گەرمی پێوی بەرزترین پلە. وێنەی ژمارە (١٥)

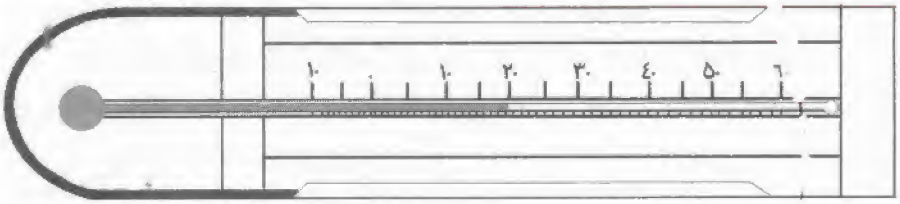

ب/ گەرمی پێوی نزمترین پلە وێنەی ژمارە (١٦)

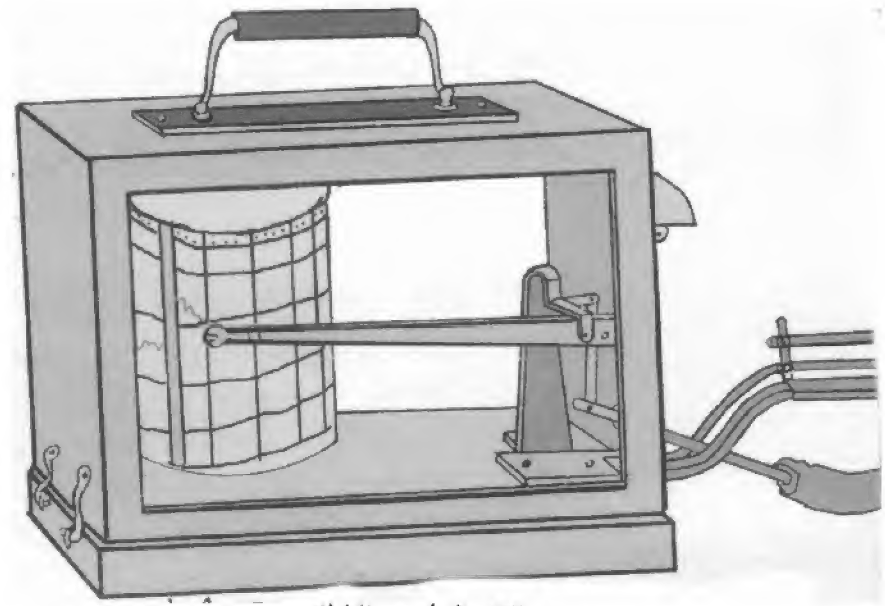

وێنە ژمارە (١٧)

ج/ گەرمی پێوی تۆمارکەر = ثێرمۆگراف

٢- پەستانی هەوا:

ئەو بەرگە گازەی کە دەوری گۆی زەوی داوە ماددەیە و بۆشایی داگیر کردووە بارستایی و کێشی هەیە، بەو کێشە دەگوترێت هەوا، کەواتە پەستانی هەوا بریتیە لە کێشی ستوونێك هەوا لە کۆتایی بەرگە گازەکەوە هەتا ئاستی ڕووی دەریا، ئەوەش یەکسانە بە کێشی ستوونێك لە جیوە کە بەرزاییەکەی ٧٦سم لەسەر یەك سانتیمەتر دووجا.

أ- ئەو هۆیانەی کار لە پەستانی هەوا دەکەن:

پەستانی هەوا دەگۆڕێت لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی ترو لە کاتێکەوە بۆ کاتێکی تر هۆی ئەو گۆڕانەش دەگەڕێتەوە بۆ:

١- پلەی گەرمی: پەیوەندی نێوان پلەی گەرمی و پەستانی هەوا پەیوەندییەکی پێچەوانەیە، هەتا پلەی گەرمی ناوچەیەك بەرزبێتەوە پەستانەکەی نزم دەبێتەوە، چونکە هەواکە زیاتر دەکشێت و

لێکدووردەکەوێتـــەوەو کێـشەکەی کـەم دەکـات، هــەتا نــزمیش ببێتـــەوە پەستانەکەی بەرز دەبێتەوەو کێشەکەی زۆرتر دەبێت.

٢- هــەڵمی ئــاو: پەیوەنـدی نێـوان هــەڵمی ئــاوو پەســتانی هــەوا دیـسان پێچەوانەیە واتە هەتا هەڵمی ئاو لە هەوادا زۆرتر بێت، پەستانی هەواکـە نـزم دەبێتەوە، چونکە هەڵمی ئاو سووکترە لە هەوا.

٣- بەرزو نزمی لە ئاستی ڕووی دەریاوە:

هەتا لە ئاستی ڕووی دەریاوە بەرز ببینەوە پەستانی هەوا نزم دەبێتەوە، چونکە لەلایەك درێژی ستوونە هەواکـە کـورت دەبێتــەوە لەلایـەکی تریـشەوە چینەکانی سەرەوەی هەوا کێشیان کەمترە بەڵام بە نزم بوونـەوە لـە ئاسـتی ڕووی دەریا، پەستانی هەواکە بەرز دەبێتەوە، چونکە سـتوونە هەواکـە درێـژ تر دەبێت و گازو پێکهاتە قورسەکانیش لەوێدا زۆرتر دەبن.

٤- تەوژمی هەوا: واتە بزوتنەوەی هەوایە، گەر لە خوارەوە بۆ سەرەوە بوو، پێی دەگوترێت (تەوژمی سەرکەوتوو) گەر لە سەرەوە بۆ خوارەوە بـوو پێـی دەگوترێت (تـەوژمی داکـەوتوو) هـەر ناوچـەیەك تـەوژمی هـەوای داکـەوتووی هــەبێت پەســتانی هەواکــەی بەرزدەبێتــەوە، چــونکە وەك وایــە هــەوا لــەو ناوچەیەدا کۆ ببێتەوەو کەڵەکە بێت، بەڵام بوونی تەوژمی هەوای سەرکەوتوو دەبێتە هۆی نزم بوونەوەی پەستانی هەواکە.

ب- ناوچەکانی پەستانی هەوای سەر گۆی زەوی:

لەبــەر ئــەو هۆیانــەی کــە پێــشتر باسمــان کــرد دەتــوانین گــۆی زەوی دابەشبکەین بە چەند ناوچەیەکی پەستانەوە کە ئەمانەن:

(بڕوانە وێنەی ژمارە (١٨).

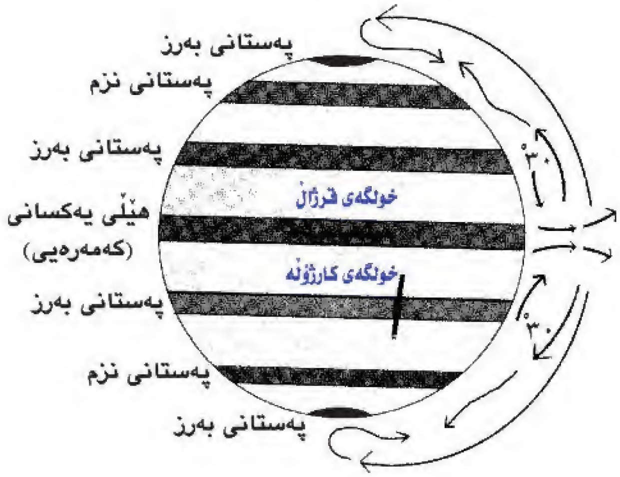

وێنەی ژمارە (١٨)

ناوچەکانی پەستانی هەوای سەرگۆی زەوی وە ئاراستەی جوڵەی بایەکان

١- ناوچەیەکی پەستان نزم لە دەروبەری هێڵی یەکسانی:

ئەم ناوچەیە دەکەوێتە نێوان (هێڵی یەکسانی – ٥ پلە)ی باکوورو باشووری هێڵی یەکسانیەوە، هۆی نزمی پەستان لەم ناوچەیەدا دەگەڕێتەوە: بەرزیی پلەی گەرمی، بوونی تەوژمی هەوای سەرکەوتوو، زۆری ڕێژەی هەڵمی ئاو لە هەوای ناوچەکەدا.

٢- دوو ناوچەی پەستان بەرز لە دەوروبەری خولگەکان:

ئەم دوو ناوچەیە دەکەونە دەوروبەری هەردوو بازنەی پانی °٣٠ باکوور و باشووری هێڵی یەکسانی، هۆی سەرەکی بەرزی پەستان لەم دوو ناوچەیەدا دەگەڕێتەوە بۆ، بوونی تەوژمی هەوای داکەوتوو کە لە بنەڕەتدا لە ناوچەکانی هێڵی یەکسانیەوە سەرکەوتووە.

٣- دوو ناوچەی پەستانی نیمچە نزم لە بازنە پانیە دوورەکان:

ئەم دوو ناوچەیە دەکەونە دەوروبەری بازنەی پانی ٦٠° باکوورو باشووری هێڵی یەکسانی، هۆی سەرەکی نزمی پەستان لەم دوو ناوچەیەدا دەگەڕێتەوە بۆ بوونی تەوژمی هەوای سەرکەوتوو.

٤- دوو ناوچەی پەستان بەرز لە دەوروبەری جەمسەرەکان:

ئەم دوو ناوچەیە دەکەونە هەردوو جەمسەری باکوور و باشوورەوە هۆی بەرزی پەستان لێرەدا دەگەڕێتەوە بۆ نزمی پلەی گەرمی، کەمی ڕێژەی شێ، بوونی تەوژمی هەوای داکەوتوو.

جـ- پێوانەکردنی پەستانی هەوا:

پەستانی هەوا بە (میلیبار) دەپێورێت، ژمارەیەکی زۆر دەزگا هەیە کە پەستانی پێدەپێورێت لەوانە بارۆمەتری کانزایی و بارۆمەتری جیوەیی و باروگراف.(بڕوانە وێنەکانی ژمارە (١٩ ، ٢٠ ، ٢١)

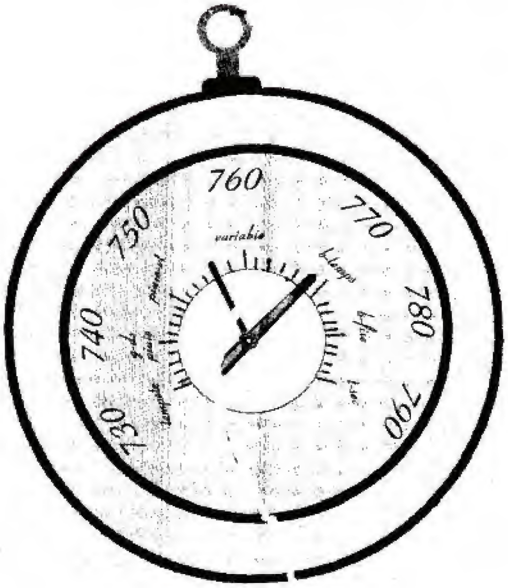

وێنەی ژمارە (١٩)

پەستان پێو (بارۆمەتر)ی کانزایی

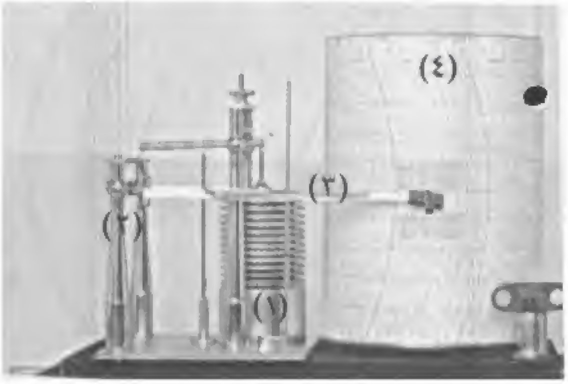

وێنەی ژمارە (٢٠)

پەستان پێوی تۆمارکەر (بارۆگراف)

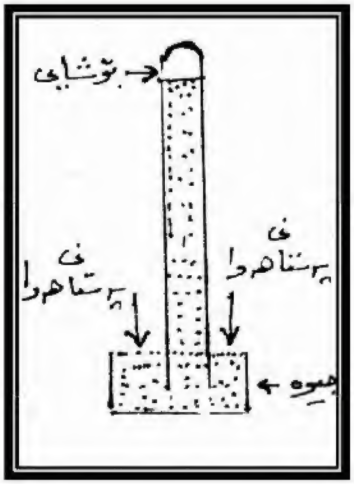

وێنەی ژمارە (٢١)

پەستان پێوی جیوەیی (بارۆمەتر)

ب- باروگراف و بەشەکانی

جـ- بارومەتری جیوەیی

١- قوتویەکی کانزایی. **٢- بەرزکەرەوەکان.**

٣- قۆڵ. **٤- لوولەك.**

٣- بـــا:

بریتیە لە بزووتنەوەی سروشتی هەوا بە شێوەیەکی ئاسۆیی بە ئاڕاستەی جیاوازو بە خێرایی جیاواز لە شوێنی پەستان بەرزەوە بەرەو شوێنی پەستان نزم کە، خێرایی بایەکە دەگۆڕێت لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی ترو لە کاتێکەوە بۆ کاتێکی تر، لەبەر دوو هۆکار، یەکێکیان جیاوازی پلەی پەستانەکە لە نێوان شوێنی پەستانە بەرزەکەو شوێنی پەستانە نزمەکە هەتا جیاوازییەکە زۆرتر بێت خێراییەکەش زۆرتر دەبێت، ئەویتریان هێزی لێکخشانی بایەکەیە لەگەڵ بەرزو نزمییەکانی ڕووی زەویدا، هەتا لێکخشانی بایەکی زۆرتربێت خێراییەکەی کەمتر بێت.

جا بۆیە ناوی بایەکە بە پێی خێراییەکەی دەگۆڕێت، گەر لەسەر خۆبوو پێی دەگوترێت (سروە) یان (شنە) گەر مام ناوەندی بوو پێی دەگوترێت (با) گەر زۆر خێراو تێکدەر بوو دەبێتە (گەردەلوول).

أ- خەسلەتەکانی با:

١- با بە ناوی ئەو شوێنەوە ناو دەنرێت کە لێوەی هەڵدەکات، بۆ نمونە گەر لە باکوورەوە بەرەو باشوور هەڵبکات بە بای باکوور ناو دەبرێت گەر لە باکووری خۆرهەڵاتەوە هەڵبکات بەرەو باشووری خۆرئاوا بە بای باکووری خۆرهەڵات ناو دەبرێت (بڕوانە وێنەی ژمارە ٢٣).

٢- با سیفەت و نیشانەکانی ئەو شوێنەی کە لێوەی هەڵکردووە دەیگوێزێتەوە بۆ ئەو شوێنەی کە بۆی هەڵدەکات و بەسەریدا تێدەپەڕێت، گەر با لە شوێنێکی گەرمەوە هەڵبکات، ئەوا گەرمی دەگوێزێتەوەو دەشێ ببێتە هۆی داباڕین (ئەگەر لە دەریاوە هاتبێ).

٣- با بە شێوەیەکی ئاسۆیی هەڵناکات, بەڵکو لادانێك دەکەوێتە ئاڕاستەکەیەوە، بەو جۆرە ئەو بایەی کە لە نیوە گۆی باکووری زەویدا هەڵدەکات کەمێك بەلای ڕاستی خۆیدا لادەدات ئەو بایەی لە نیوە گۆی باشووری زەویدا هەڵدەکات کەمێك بەلای چەپی خۆیدا لا دەدات، ئەوەش دەگەڕێتەوە بۆ سوڕانەوەی زەوی بە دەوری خۆیدا. بڕوانە وێنەی ژمارە (٢٢).

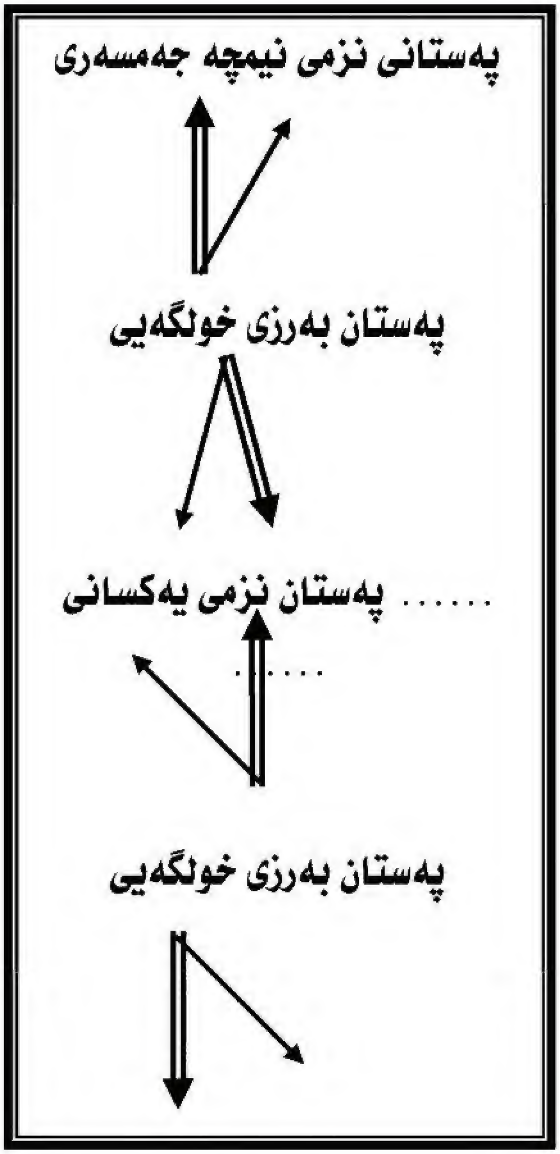

شێوەی ژمارە (٢٢)

لادانی با

ب- جۆرەکانی با:

دەتوانرێت (با) بە پێی کاتی هەڵکردنەکەی دابەش بکرێت بۆ ئەم جۆرانەی خوارەوە:

١- بایە هەمیشەییەکان: (بایە گشتیەکان):

بەردەوام هەڵدەکاتە سەر زۆربەی ناوچەکانی گۆی زەوی وە هەڵکردنی پشت دەبەستێ بە دابەشبوونی گشتی پاڵەپەستۆی هەوا بۆ ئەم بەشانەی خوارەوە دابەش دەکرێن:

١- بای بازرگانی:

ئەم بایە لە هەردوو ناوچەی (پەستانی بەرز) دەوروبەری خولگەکانەوە (دەوروبەری بازنەی پانی٣٠°باکوورو باشووری هێڵی یەکسانی) هەڵدەکاتە سەر ناوچەی (پەستانی نزم) دەوروبەری هێڵی یەکسانی ئاراستەکەی لە نیوە گۆی باکوور، باکووری خۆرهەڵاتەو لە نیوە گۆی باشوور، باشووری خۆرهەڵاتتە، خێراییەکەی مام ناوەندییەو (ڕێرەوی نەگۆڕە) لە زۆربەی وەرزەکانی ساڵدا هەیە.

٢- بای پێچەوانە:

لە هەردوو ناوچەی (پەستانی بەرز) دەوروبەری خولگەکانەوە هەڵدەکاتە سەر هەردوو ناوچەی (پەستانی نزم) بازنەی پانی (٦٠°) باکوورو باشوور (هێلی یەکسانی) بۆیە ناونراوە بای پێچەوانە چونکە ئاراستەکەی پێچەوانەی بای بازرگانییە، واتە لە نیوە گۆی باکوور باشووری خۆرئاوایە وە لە نیوە گۆی باکووری خۆرئاوایە، ئەم بایە شێ و گەرمی لەگەڵ خۆیدا دەبات بۆ سەر ئەو ناوچانەی کە هەڵدەکاتە سەری و دەبێتە هۆی دابارین بە تایبەتی لە زستاندا.

٣- بای جەمسەریی:

لە هەردوو ناوچەی (پەستانی بەرز) دەوروبەری جەمسەرەکانەوە هەڵدەکاتە سەر هەردوو ناوچەی (پەستانی نزم) دەوروبەری بازنەی پانی (٦٠°) باکوور و باشووری هێلی یەکسانی ئاراستەکەی وەک بای بازرگانی وایە، واتە لە نیوە گۆی باکوور، باکووری خۆرهەڵاتەو لە نیوە گۆی باشوور، باشووری خۆرهەڵاتە، بایەکی زۆر ساردو وشکە.

(بڕوانە شێوەی ژمارە (٢٣)).

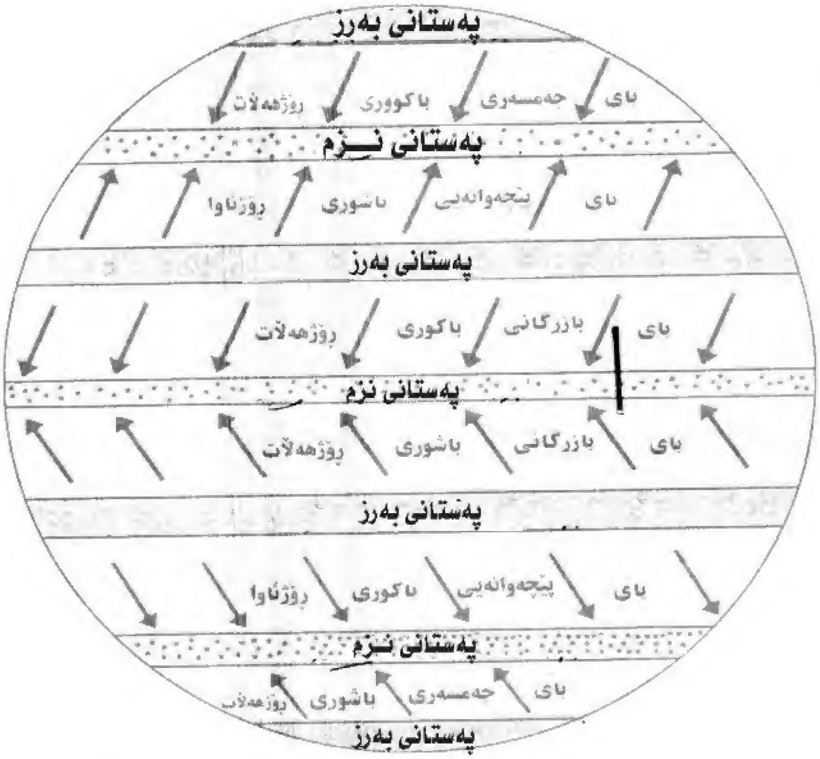

وێنەی ژمارە (٢٣)

بایە گشتیەکان

٢- بایە خۆجێییەکان:

أ- وەرزە با:

لەئەنجامی جیاوازی پلەی گەرمی ئاووشکانیدا ئەم جۆرە بایە هەڵدەکات(بەتایبەتی لەو ناوچانەی کە ڕووبەرێکی وشکانی فراوان دراوسێی ڕووبەرێکی ئاوی فراوان دەبێت) ئەم بایە لە باشوورو باشووری خۆرهەڵاتی ئاسیا بە ئاشکرا دەردەکەوێت، لە وەرزی هاویندا ڕووبەرە وشکانیە فراوانەکان، بە هۆی ستوونی و نیمچە ستوونی تیشکی خۆرەوە، پلەی گەرمییان بەرز دەبێتەوە، دەبنە ناوچەیەکی گەرم، بەڵام ڕووبەرە ئاوییەکانی درەنگ گەرم دەبن لە چاو ڕووبەرە وشکانیەکان بۆیە دەبنە ناوچەیەکی گەرمی مام ناوەند (ئاو درەنگ گەرم دەبێت و درەنگیش سارد دەبێتەوە، بەڵام وشکانی بە پێچەوانەوەیە) بەوەش جیاوازی دروست دەبێت لە پلەی پەستانی وشکانی و ئاوەکەدا، ڕووبەرە وشکانیەکان دەبنە ناوچەیەکی پەستان نزم بە پێچەوانەوە ڕووبەرە ئاوییەکان دەبنە ناوچەیەکی پەستان بەرز بۆیە لە هاویندا وەرزە با لە ئاوەوە هەڵدەکاتە سەر وشکانی لەبەر ئەوەی بڕێکی زۆری شێ لەگەڵدایە دەبێتە هۆی باران بارین لە هەموو ئەو ناوچانەی ئەم بایە بەسەریاندا تێدەپەڕێت. بەڵام لە زستاندا کە تیشکی خۆر لاردەبێت لەسەر ئەم ناوچانە گەرمی دانەوە زۆرتر دەبێت لە گەرمی وەرگرتن، لەبەرئەوەی ووشکانیەکان زیاتر سارد دەبنەوە لە چاو ڕووبەرە ئاوییەکاندا دەبنە ناوچەیەکی پەستان بەرز، ڕووبەرە ئاوییەکان دەبنە ناوچەیەکی پەستان نزم، بۆیە لە زستاندا وەرزە با لە وشکانییەوە هەڵدەکاتە سەر ڕووبەرە ئاوییەکان، بایەکی ساردو وشکە بە گشتی بارانی پێوە نییە مەگەر بەسەر ڕووبەری ئاویدا تێپەڕبێت و شێدار ببێت.

(بڕوانە نەخشەی ژمارە (٩)).

نەخشەی ژمارە (٩)
وەرزە با لە هاوین و زستاندا

ب- شنەی دەریا و شنەی زەوی:

جیاوازی پەستان لە شەو و ڕۆژدا لە نێوان ئاو و وشکانیدا دەبێتە هۆی هەڵکردنی بای ناوچەی ڕۆژانە، کاریش دەکاتە سەر کەشی ئەو ناوچانەی لە دەریاوە نزیکن، ئەمە لە دیاردەی وەرزەبا لە ڕووی هۆکاری دروست بونی دەچێت، بەڵام جیاوازی لەگەڵ ئەودا ئەوەیە، کە ئەم ڕۆژانە دووبارە دەبێتەوەو، تەنها ناوچە کەنار دەریاکانیش دەگرێتەوە. جیاوازی نێوان پەستانی وشکانی و ئاوەکە دەگەڕێتەوە بۆ جیاوازی لەسروشتی ئەو دووانەدا ـ وەک پێشتر باسی لێوەکرا ـ لە ئەنجامی ئەمەدا بە ڕۆژ هەوا گەرمەکەی سەر وشکانیەکە وە دەکشێ و بەرز دەبێتەوە بۆ سەرەوە بەوەش زۆرتر پەستانەکەی نزم دەبێتەوە، بۆیە با لە شوێنی پەستان بەرزەکەوە کە ڕووبەرە ئاوییەکە کە هەڵدەکاتە سەر وشکانییەکان، واتە شنەی دەریا بە ڕۆژ لە ئاوەوە هەڵدەکاتە سەر وشکانی. دەبێتە هۆی فێنککردنەوەی وشکانییەکانی نزیک دەریا.

بەڵام لە شەودا ئـەم کـردارە پێـچەوانە دەبێتـەوە، وشـکانییـەکان خێراتـر سارد دەبنەوەو دەبنە ناوچەیەکی پەستان بەرزو ڕووبـەرە ئاوییـەکان دەبنـە ناوچەیەکی پەسـتان نـزم، بۆیـە شـنەی زەوی لـە ڕووبـەرە وشـکانییەکانەوە هەڵدەکەنە سەر ڕووبەرە ئاوییەکان، دانیشتوان شارەکانی سەر دەریـا وەکـو (بەیروت، ئەسکەندەرییە) هەست بەم دیاردەیە دەکەن.

(بڕوانە شێوەی ژمارە (٢٤).

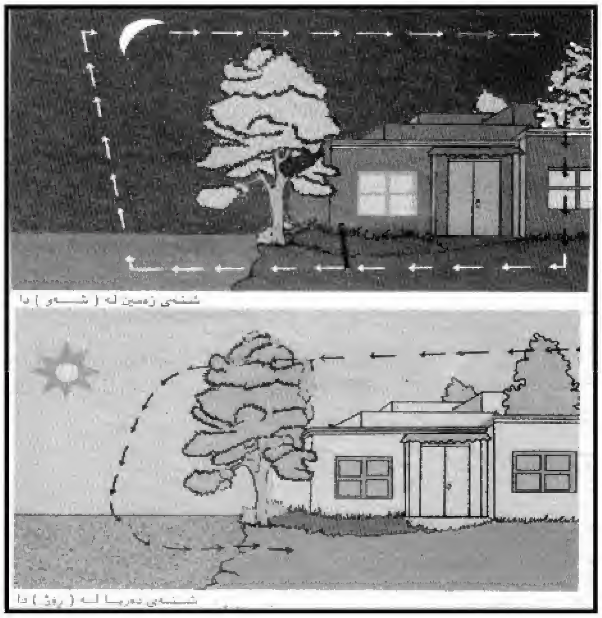

شێوەی ژمارە (٢٤)

شنەی زەمین و شنەی دەریا

ج- شنەی چیاو دۆڵ:

ئەمەش هەر باییەکی ناوچەییە وەکو شنەی دەریاو شنەی زەمین وایە، بەڵان لە نێوان بەرزاییەکان و نزماییەکاندایە. واتە لە نێوان چیاو دۆڵەکاندا.

لە شەودا ئەو هەوایەی بەسەر ناوچە بەرزاییەکانەوە خێراتر سارد دەبێتەوە لە چاو ئەو هەوایەی لە دۆڵەکاندایە، واتە پەستانەکەی بەرزترە لە چاو ئەوەی ناو دۆڵەکان، بۆ هەواکە بەرەو دۆڵەکان دێت بەوە دەگوترێت شنەی چیا، کەواتە شنەی چیا بە شەو لە ناوچە بەرزاییەکانەوە دێت بەرەو دۆڵەکان، بەڵام لە ڕۆژدا کە پلەی گەرمی بەرز دەبێتەوە لەسەر چیاکان، ئەو کات هەوا لە دۆڵەکانەوە بەرەو ناوچە بەرزاییەکان دەڕوات بەوەش دەگوترێت شنەی دۆڵ، کەواتە شنەی دۆڵ بە ڕۆژ لە دۆڵەکانەوە دەڕوات بۆ ناوچە بەرزاییەکان.

پێوانەکردنی با:

١- پێوانەکردنی ئاراستەی با: بەهۆی دەزگایەکەوە دەپێورێت کە پێی دەگوترێت (باگێڕ). سەرنجی وێنەی ژمارە (٢٥) بدە.

٢- پێوانە کردنی خێرایی با: بە هۆی دەزگایەکەوە دەپێورێت کە پێی دەگوترێت (خێرایی پێو) (ئەنیمومەتر) سەرنجی وێنەی ژمارە (٢٦)بدە.

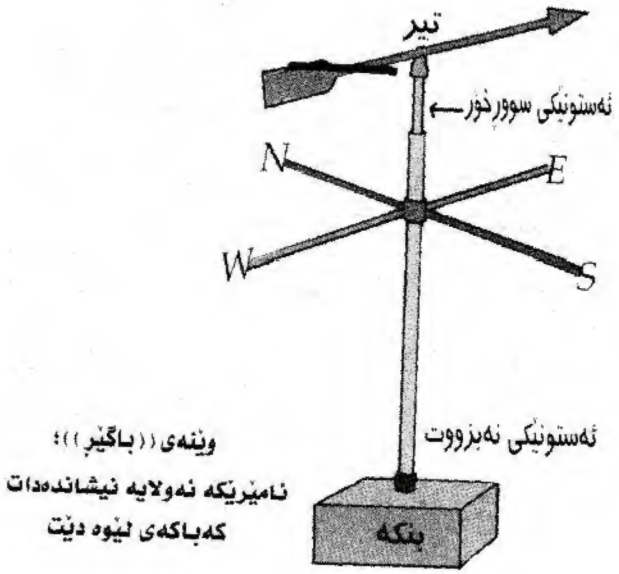

وێنەی ژمارە (٢٥)

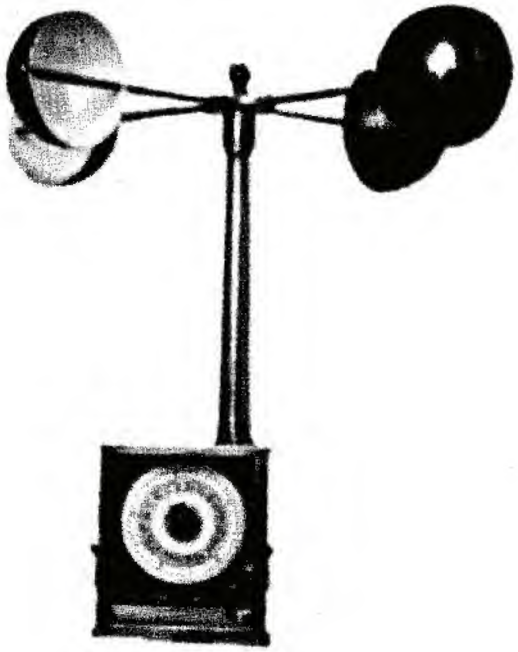

وێنەی ژمارە (٢٦)

خێرایی پێوی با (ئەنیمومەتر)

٤- شێ و دابارین:

مەبەست لە شێی ناو بەرگە گازەکە، ئەو بڕە ئاوەیە کە لە ناو بەرگە گازەکەدا هەیە جا بەهەر شێوەیەك بێت، هەڵمی ئاو، شل، ڕەق. مەبەستیش لە دابارین هاتنە خوارەوەی ئەو بڕە هەڵمە ئاوەیە کە خەستبۆتەوە جا بە شێوەی باران بێت یان تەزرە یان بەفر.

بەڵام باران ئەو دلۆپە ئاوەیە کە کێشەکەی هێندە قورس بووە چیتر هەواکە ناتوانێت هەڵیبگرێت و دەکەوێتە سەر زەوی:

أ- مەرجەکانی خەست بوونەوەو داباران:

کە هەڵمی ئاو خەست دەبێتەوە واتە لە دۆخی گازییەوە دەگۆڕێت بۆ دۆخی شلی یان ڕەقی، ئەم شێوەیانەی لای خوارەوە وەردەگرێت، هەور، تەم، زوقم، شەونم.

بۆ ئەوەی کرداری خەست بوونەوە ڕووبدات دەبێت ئەم مەرجانەی خوارەوە بێتەدی:

١- بوونی بڕێکی باش لە هەڵمی ئاو لە هەوادا.

٢- نزم بوونەوەی پلەی گەرمی هەواکە تا ڕادەی چڕبوونەوە.

٣- بوونی بڕێك ناووکی ڕەق تا هەڵمە ئاوەکەی لە دەوری خەست بێتەوە.

کە ئەم مەرجانە دەستەبەر بوو ئەوا خەست بوونەوە ڕوو دەدات و هەور دروست دەبێت بەڵام دلۆپێك لە ئاوەکەی ناو هەورەکە، یان کولّووە بەفرەکەی ناوی هێشتا ئەوەندە سووکە هەواکە دەتوانێت هەڵیبگرێت کەواتە لە دوای کرداری خەست بوونەوە، دەبێت کرداری تریش ڕووبدات هەتا ئەو دلۆپە ئاوە یان ئەو دەنکۆڵە ڕەقانە بکەونە سەر زەوی، کردارەکەش

گەورەبوونە جا بەهەر ڕێگایەك بێت کە گەورەبوو ئیتر هەواکە ناتوانێت هەڵیبگرێت و دەکەوێتە سەر زەوی.

ب- جۆرەکانی باران:

بە گوێرەی ئەو ڕێگایەی پلەی گەرمی هەوا شێدارەکەی پێ نزم دەبێتەوە، باران دابەش دەبێت بۆ ئەم جۆرانە:

١- بارانی بەرزەڕۆ: (التصاعدیە):

ئەو بارانەیە کە ناوچە گەرمەکاندا دەبارێت، بە تایبەتی ناوچە کەمەریەکان، هۆی بارینی ئەم جۆرە بارانە دەگەڕێتەوە بۆ ئەو تەوژمە هەواییانەی بەرز دەبنەوە بۆ سەرەوە، بە بەرزبوونەوەی هەوا شێدارەکە پلەی گەرمییەکەی دادەبەزێت هەتا پلەی خەست بوونەوە، دوواتر هەوری لێدروست دەبێت و بارانی بە خوڕو لێزمەی لێدەبارێت (بڕوانە وێنەی ژمارە (٢٧).

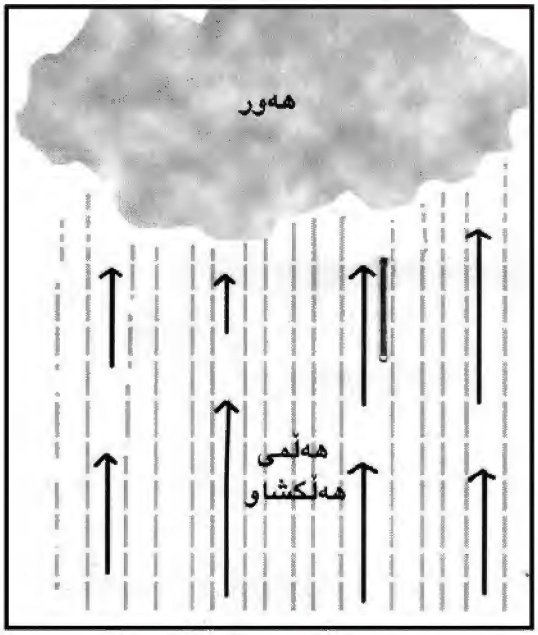

وێنەی ژمارە (٢٧)

بارانی بەرزە ڕۆ

٢- بارانی بەرزە هەرێم: (التضاريسية):

ئەو بایەی لە دەریاو زەریاکانەوە دێت بڕێکی زۆر هەڵمی ئاو هەڵدەگرێت، کاتێك دەگاتە بەرزایی ناوچە شاخاوییەکان ناچار دەبێت بەرز دەبێتەوە، بەوە پلەی گەرمییەکەی دادەبەزێت و دوواتر هەڵمە ئاوەکە خەست دەبێتەوە، پاشان دەبێتە دابارین بەسەر لوتکە و قەد پاڵەکاندا دەبارێت، لە دیوی ڕووبەڕووی بایەکەدا بارین زۆرتر دەبێت لە چاو ئەو دیوەی کە پێی دەگوترێت دیوی سێبەری باران، چونکە لە دیوی سێبەری بارانەکەدا هەوا شێدارەکە دێتە خوارەوەو دادەبەزێت بەوەش پلەی گەرمیەکەی بەرزدەبێتەوەو کەمتر کرداری خەست بوونەوە ڕوو دەدات، ئەم جۆرە بارانە لە ناوچە شاخاویەکاندا زۆرە وەك وڵاتی خۆمان.

(بڕوانە وێنەی ژمارە (٢٨)).

وێنەی (٢٨)

بارانی بەرزە هەرێم

٣- گەردەلوولە باران: (الأعصارية):

ئەو بارانەیە کە لە گەردەلوولەوە پەیدا دەبێت، بە تایبەتی ئەوانەی کە بای خۆرئاوا دەیانهێنێت (وەك بەشێکی بارانی هەرێمی کوردستان)، ئەم جۆرە لە بەیەکگەیشتنی ئەو بارستە هەوایانەوە پەیدا دەبێت کە لە خەسڵەتدا جیاوازن لە یەکتری بارستەیەکیان گەرم و شێدارە و ئەوی تریان ساردو وشکە، لە ئەنجامدا گەرم و شێدارەکە بەرز دەبێتەوە بۆ سەرەوە چونکە سووکترە، بەو بەرزبوونەوەی پلەی گەرمییەکەی نزم دەبێتەوە دوواتر خەست بوونەوە دابارین بە لێژنە ڕوودەدات.

(بڕوانە وێنەی ژمارە (٢٩).

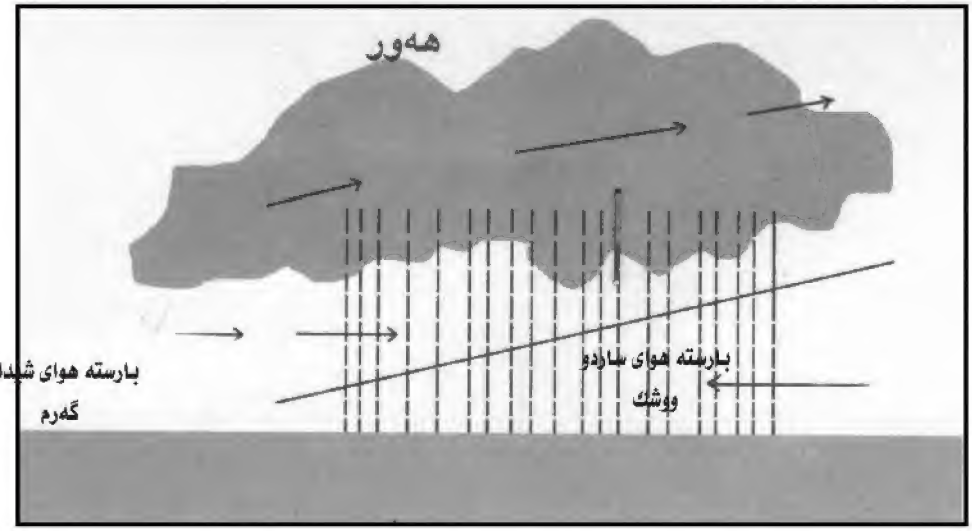

وێنەی ژمارە (٢٩)

گەردەلوولە باران

جـ- پێوانەکردنی دابارین:

دابارین بە هەر شێوەیەك بێت (باران، بەفر، تەرزە) هەر بە شێوازی شلی مامەڵەی لەگەڵ دەکرێت و دەگوترێت ئەوەندە ملیمەتریان ئەوەندە سانتیمەتر باریوە، ئەوەش بە گەلێ ڕێگاو دەزگای جیاواز پێوانە دەکرێ کە ساکارترینیان باران پێوە. بڕوانە وێنەی ژمارە (٣٠).

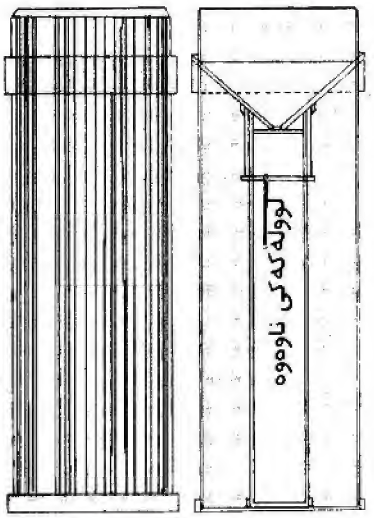

وێنەی ژمارە (٣٠)

(باران پێو) نیشان دەدات

زاره‌وه‌كـــــــان

١- به‌رگه ڕه‌قه‌كه (به‌رگی به‌ردین):	Lithosphere
٢- به‌رگه ئاوه‌كه:	drosphere
٣- به‌رگه گازه‌كه:	Atmosphere
٤- به‌رگه زینده‌گیه‌كه:	Biosphere
٥- دۆڵ:	Valley
٦- بان:	Paltean
٧- گرد:	Hill
٨- چیا	Mountain
٩- ده‌شت:	Plain
١٠- به‌رزو نزمی ڕووی زه‌وی:	Relief
١١- كه‌ش:	Weather
١٢- ئاووهه‌وا	Climate
١٣- پله‌ی گه‌رمی	Temperature
١٤- په‌ستانی هه‌وا:	Pressure
١٥- شێ:	Humidity
١٦- داباریین:	Precipitation
١٧- هه‌ڵمی ئاو	Water Vapour
١٨- هه‌ور:	Cloud
١٩- ته‌م:	Fog
٢٠- شه‌ونم:	Dew
٢١- زوقم:	Frost
٢٢- بارسته هه‌وا:	Airmass
٢٣- گه‌رده‌لوول	Cyclone
٢٤- باران:	Rain
٢٥- ته‌رزه:	Hail
٢٦- بـــــا:	Wind

پرسیارەکانی بەشی سێیەم

پ١/ ڕاست و هەڵەی ئەمانەی خوارەوە دیاری بکەو هەڵەکانیش ڕاست بکەرەوە:

١- بە تەنها بەرگە ئاوەکە، بەرگی زیندەگی پێك دێت.

٢- دەریا دەرەکییەکان کەوتوونەتە ناو کیشوەرەکان بە گەرووی تەنگ بە زەریاکان دەگەن.

٣- هەتا پلەی گەرمی بەرز بێتەوە پەستانی هەواش بەرزدەبێتەوە.

٤- با بە ناوی ئەو شوێنەوە ناو دەنرێت کە لێوەی هەڵدەکات.

٥- زۆرینەی بارانی کوردستان لە جۆری بارانی بەرزە ڕۆیە.

٦- دیوی سێبەری باران زۆرتری لێدەبارێ نەك دیوی ڕووبەڕووی بایەکە.

٧- هەتا هەوا پاکژو خاوێن بێت تیشکی خۆرمان زۆرتر دەگاتێ.

پ٢/ ئەم بۆشاییانەی خوارەوە بە وەڵامی گونجاو پڕ بکەرەوە:

١- زەوی لە ٣ بەرگ پێکهاتووە کە ئەمانەن : أ- ....

ب- .... جـ- ....

لە تێکەڵاوبوونی ئەم سێ بەرگەشدا بەرگێکی تر دروست دەبێت ئەویش .... یە .

٢- گەورەترین زەریا .... وە بچووکترینیش ....

٣- وەرزە با لە زستاندا لە .... هەڵدەکات بۆ ....

٤- مەرجەکانی خەست بوونەوەی هەڵمی ئاو بریتین لە أ- .... ب- ....

جـ- ....

٥- له جیاوازییه گەورەکانی نێوان وەرزەبا و شنەی دەریـا و شـنەی زەمـین

أ- ....

ب- ....

پ٣/ وەڵامی ڕاست بۆ ئەم پرسیارانەی لای خوارەوە هەڵبژێرە:

١- بانی (دکن، تبت، نەجد) فراوانترین بانە لە جیهاندا.

٢- دەریـای (چـین، قـەزوین، ناوەڕاسـت) لـە هـەموو لایەکـەوە بـە وشـکانی دەورە دراوە بە دەریاکان ناگات.

٣- خێرایی با بە ئامێرێك دەپێورێت پێی دەگوترێت (ئەنیمۆمەتر، باگیر).

٤- (پلەی گەرمی، پەستانی هەوا، دابارین) بە گرنگترین ڕەگـەزی ئـاوو هـەوا دادەنرێ.

٥- هەر ناوچەیەك تەوژمی هەوای داکەوتووی هـەبێت پەسـتانەکەی (بـەرزە، نزمە، مام ناوەندییە).

پ٤/ هۆی ئەم دیاردانەی خوارەوە ڕوون بکەرەوە:

١- تیشکی ستوون ناوچەکە زۆرتر گەرم دەکات وەك لە تیشکی لار.

٢- نزمی پەستانی هەوا لە ناوچەکانی دەوروبەری هێڵی یەکسانی.

٣- هـەرچەند لـە ئاسـتی ڕووی دەریـاوە بەرزبینـەوە بۆسـەرەوە پلـەی گـەرمی دادەبەزێت.

٤- هـەرچەندە هەڵمی ئاو لـە هـەوادا زۆرتر بێت، پەستان کەمتر دەبێت.

پ٥/ جیاوازی چییە لە نێوان:

١- کەش و ئاوو هەوا.

٢- دەریا و زەریا.

٣- بایە گشتییەکان و بایە خۆجییەکان.

پ٦/ ناوچەکانی پەستانی هەوای سەر گۆی زەوی باس بکە پاشان وێنەیەکی ڕوونکردنەوەی بۆ بکێشە:

چالاکی:

گەر لە تواناتاندا هەیە سەردانی نزیکترین وێستگەی کەشناسی بکەن لە ناوچەکەتاندا بۆ ئەوەی لە نزیکەوە شارەزای دەزگاکانی پێوانە کردن ببن.

بەشی چوارەم
دانیشتوان

دانیشتوان:

لێکۆڵینەوەی دانیشتوان بایەخێکی گرنگی هەیە چونکە سەرچاوەی گشت ڕواڵەتە کۆمەڵایەتی، دیمۆگرافی[1]، ئابووری، ڕامیارییەکانن، لەبەرئەوە لە دێرزەمانەوە زانایان و شارەزایان و ڕێکخراوە نێو دەوڵەتی و دەوڵەتانیش توێژینەوەو بڵاوکراوەی بەردەوامیان ئەنجام داوە.

دانیشتوان دوای جەنگی جیهانی دووەم بە شێوەیەکی ئاشکرا ژمارەیان ڕووەو زیادبوون ڕۆیشتووە، ئەم ڕاستییەش لەسەر ژمێرەکانی دانیشتوان و ئاماردا کە لە وڵاتانی جیهاندا کراوە بەدەردەکەوێ.

گرنگی سەرژمێرییەکان و ئاماریش لەوەدایە، بارودۆخی دانیشتوان لە پێکهاتە و گەشەکردن و گۆڕانکارییە دیمۆگرافی و کۆمەڵایەتی و ئابوورییەکان دیاری دەکەن، لەبەر ئەوە دەوڵەتە پێشکەوتووەکان هەوڵیان داوە پلانی زانستی و ڕامیاری گونجاو دابنێن بۆ دانیشتوان بۆ ئەوەی هاوسەنگی بکەن و ڕادە دابنێن بۆ زۆربوونی دانیشتوان لەگەڵ ئەو دەرامەتە سروشتی و مرۆییانەش کە بە دەست دەهێنرێت زیاتر بکرێ و شێوازی بەرهەم هێنان لە ڕووی جۆرو قەبارەوە بگۆڕێ بۆ ئەوەی گوزەران و بژێوی دانیشتوان باشترو گونجاو تربێ هەوڵی چارەسەرکردنی گیرگرفتەکانی

---

(١) دیمۆگرافیا: زانستی لێکۆڵینەوەی دانیشتوانە لە ڕووی چەندایەتیەوە، ئەمەش بەهۆی ئامارە زیندەگیەکانی وەك (لەدایك بوون و مردن، کۆچ کردن) هۆیەکانی کەم و زۆرکردنی دانیشتوان ئەنجامی ئەو گۆڕانکارییانە دەردەخات.

دانیشتوان لە ڕووی ڕامیاری دەوڵەتان و ئابووری و کۆمەڵایەتی و نیشتەجێی و کەم دەرامەتی و هەژاری لەجیهاندا بە پلانی زانستی هەنگاوی بۆ بنرێت.

سەرچاوەکانی لێکۆڵینەوەی دانیشتوان:

أ- سەرژمێری کردنی دانیشتوان (التعداد العام للسكان):

سەرژمێری کردنی گشتی: بریتییە لە پرۆسەی کۆکردنەوەو ئامادەکردن و شیکردنەوەو هەڵسەنگاندن بڵاوکردنەوەی زانیارییە دیمۆگرافی و کۆمەڵایەتی و ئابووری دەربارەی خەڵکانی وڵاتێك یان ناوچەیەکی دیاریکراوە لە کاتێکی دیاریکراودا.

تایبەتمەندییەکانی سەرژمێری کردنی دانیشتوان:

١- تۆمارکردنی زانیاری ئامارەکانی ناونووس کردن بۆ هەموو کەس بێت، بەبێ جیاوازی تەنانەت بیانییەکانیش لە ناوخۆی وڵاتێك بگرێتەوە.

٢- سەرژمێرەکە ناوچەیەکی جوگرافی دیاریکراو دەگرێتەوە.

٣- کاتی دیاریکراو بۆسەرژمێریکردن دادەنرێت بە شێوەی خولی کە (٥-١٠) ساڵ جارێك دەبێت.

گرنگی سەرژمێرییەکانی دانیشتوان:

١- زانینی زانیاری دەربارەی ژمارەی دانیشتوان و دابەش بوونیان لە ناوچەی دیاریکراودا.

٢- زانینی زانیاری سەبارەت بە پەرەسەندن و گۆڕانکارییە بەردەوامەکانی دانیشتوان وەك (لە دایکبوون، مردن، کۆچکردن، ژنومێردایەتی، جیابوونەوە..........هتد).

ب- ئاماری دانیشتوان (الأحصاء السكاني):

بریتییە لە توێژینەوەی زانستیانە سەبارەت بە ژمارەی دانیشتوان لە ڕووی تایبەتمەندی و چالاکی گۆڕانکاری کۆمەڵگە وەك لەدایك بوون، مردن، کۆچکردن، ژنهێنان، جیابوونەوە......هتد.

((جیاوازی لە نێوان سەرژمێری کردن و ئاماری دانیشتوان)):

١- سەرژمێری دانیشتوان تایبەتمەندییەکانی تاکەکەس دەگرێتەوە بە گشتی لە وڵاتدا، بەڵام ئامارەکانی دانیشتوان گۆڕانکارییە دیمۆگرافیەکان دەردەخات.

٢- سەرژمێرییەکان بە شێوەی خوولیە، بەڵام ئاماری دانیشتوان ساڵانەیە.

گەشە سەندن و زۆربوونی دانیشتوان:

گەشەسەندن: بریتییە لە زۆربوونی دانیشتوان کە لە نێوان دوو سەرژمێری زانراودا دەردەکەوێت و ئەمەش لە ئەنجامی جیاوازی نێوان ژمارەی لە دایکبوون و ژمارەی مردوان و کۆچ کەرانەوە پەیدا دەبێت... گەشە سەندنیش دوو جۆرە.

أ- زۆربوونی سروشتی:

بریتییە لە جیاوازی نێوان ژمارەی لە دایکبوون و لەگەڵ ژمارەی مردوان لە ماوەیەکی دیاری کراو و لە ناوچەیەکی دیاریکراودا.

واتە کاتێك ڕوودەدات کە ژمارەی لە دایك بوون زیاتر بێت لە ژمارەی مردن لە ناوچەیەکدا یان لە وڵاتێکدا.

زۆربوونی سروشتی بریتییە لە (ژمارەی لە دایکبوون - ژمارەی مردن) زۆربوونی سروشتی ساڵانە لە وڵاتانی جیهاندا ڕوو لە زۆربوونە بە تایبەتی لە

ولاّتە گەشندەکان لە کیشوەرەکانی ئاسیا، ئەفریقا، ئەمەریکای لاتین)، وەك ولاّتانی (هندستان و بەنگلادیش) بەلاّم لە ولاّتانی پێشکەوتووی پیشەسازی وەك خۆرئاوای ئەوڕوپا و ولاّتە یەکگرتووەکان زۆرینە بەهۆی دیاری کردنی وەچە واتە ڕادە دانان بۆ زۆربوون.

ب- زۆربوونی ناسروشتی:

ئەم جۆرە زۆربوونە لە ئەنجامی جیاوازی لە نێوان لە دایکبوون و مردن پەیدا نابێت، بەڵکو بەهۆی کۆچ کردن بۆ دەرەوەی ولاّت

دابەش بوونی دانیشتوان:

دانیشتوانی جیهان بەسەر ڕووبەری زەویدا بە جۆرێکی یەکسان دابەش نین ، چونکە وا دادەنرێت کە نزیکەی (٥٠٪) دانیشتوانی جیهان لەسەر ڕووبەرێك دەژین کە لە (٥٪) کۆی ڕووبەری وشکانی تێ ناپەڕێ، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت وشکانی گۆی زەوی لە چەند بەشێکدا ئاوەدانەو لە بەشەکانی تریدا چۆڵە یان نیمچە چۆڵە.
شێوازی دابەشبوونیان جیاوازە لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی تر، ناوچە چوڵەوانەکان یا کەم دانیشتوانەکان ئەو ناوچانەن کە بە هۆی زۆرنزم بوونەوەی پلەی گەرمییە تیایاندا وەك ناوچەکانی هەردوو جەمسەری باکوور

و باشوور، یان بە هۆی بەرزی پلەی گەرمی و وشکی ئاووهـەوای وەك بیابانـە گەرمەکان لە ناوەڕاستی ئاسیاو باکوری ئەفەریقاو هەرێمـەکانی دارستانی هێڵی یەکسانی لە ئاوزێڵی ئەمـەزۆن و کۆنگۆ. کیشوەرەکانی جیهانی کۆن (ئاسیا، ئـەوروپا، ئـەفریقیا) زۆرتـرین ژمارەی دانیشتوانیان تیا نیشتەجێ بووە کە دەکاتـە (٨٥٪) دانیشتوانی جیهـان و(١٥٪) ئـەو دانیشتوانەی کـە ماوە دەکەونە کیشوەرەکانی جیهانی نوێ (ئەمـەریکای باکوور، ئەمـەریکای باشوور، ئوسترالیا) واتە زۆربـەی دانیشتوان دەکەونـە نیـوە گۆی باکووری زەوی، چـونکە زۆربـەی وشکانی لـە نیـوەی باکووردایـە و نیـوەی باشـووری زەوی وشکانی کەمترە.

چڕی دانیشتوان:

بریتیە لە دابەشکردنی ژمارەی دانیشتوان لە ناوچەیەکدا بەسەر ڕووبەری ئەو زەویەدا کەلەسەری دەژین.

چڕی دانیشتوان لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی ترو لە کیشوەرێکەوە بۆ کیشوەرێکی تر جیاوازە، بەهۆی جیاوازی بارودۆخی سروشتی و جوگرافی و چالاکییە مرۆڤیەکانی وەك (ئابووری، شارستانی، کۆمەڵایەتی، ڕامیاری). بڕوانە خشتەی ژمارە (٤) چڕی دانیشتوان بە گوێرەی کیشوەرەکانی جیهان دەردەخات.

کیشوەر	چڕی کەس/کم^{٢}	کیشوەر یان ناوچە	چڕەی کەس/کم^{٢}
ئەفریقیا	١٦	ئوستralia	٣
ئەمەریکای باکوور	١٢	جیهان بە گشتی	٣٥
ئەمەریکای باشوور	١٩		
ئاسیا	٩٧	عێراق	٣٨
ئەورووپا	٩٩	هەرێمی کوردستانی عێراق	٢٦

خشتەی ژمارە (٤)

چڕی دانیشتوان لە جیهاندا

جۆرەکانی چڕی:

چڕی دانیشتوان بۆ ئەم بەشانە دابەش دەکرێ:

١- چڕی گشتی: بریتیە لە دابەشکردنی ژمارەی دانیشتوانی وڵاتێك یان ناوچەیەك بە گشتی بەسەر ڕووبەری گشتی وڵات یان ناوچەکەدا.

٢- چڕی کشتوکاڵی: بریتیە لە دابەش کردنی ژمارەی دانیشتوانی ناوچەیەك یا ووڵاتێك بەسەر ڕووبەری کشتوکالی.

٣- چڕی ئابووری، ئەم جۆرانەی تری چڕی گونجاوترن بۆ زانینی باری ئابووری و پیشەکانی تری مرۆڤ و بە شێوەیەکی ڕوونتر زۆر و کەمی چڕی دیاری دەکات.

دانیشتوانی جیهان بە پێی چڕی بەسەر سێ ناوچەدا دابەش دەکرێ کە ئەمانەن:

١- ناوچە زۆر چڕەکان:

چڕی دانیشتوان لەم ناوچەیەدا زیاترە لە (١٠٠کەس/کم٢) وەکو باشووری خۆرهەلاتی ئاسیا، ناوەڕاست و خۆرئاوای ئەوروپا ئەمەش بەهۆی زۆری چالاکی کشتوکاڵ و پیشەسازی و چالاکی تر .

٢- ناوچە ناوەندە چڕەکان:

ئەو ناوچانەی جیهان دەگرێتەوە کە چڕیان لە (١-١٠٠کەس/کم٢) وەك (ئوستراليا، کوردستان).

٣- ناوچە کەم چڕەکان:

ئەو ناوچانە دەگرێتەوە کە چڕی دانیشتوان تیایدا زۆر دەگمەنە وە کەمتر لەیەك کەس لەسەر کیلومەترێکی چوار گۆشە، لەبەر سەختی بارودۆخی نیشتەجێ بوون لەو ناوچانەدا لەبەر ئەم هۆیانە:

أ- ناوچەی بیابانی وشك و بێ ئاو و گەرم وەك بیابانی نیمچە دورگەی عەرەب و بیابانی گەورەی ئەفریقا.

ب- ناوچە زۆرساردەکانی هەردوو جەمسەری باکوورو باشووری زەوی.

جـ- ناوچەی بەرزایی چیاکان وەك هیمالایا لە ئاسیاو ئەندیز لە ئەمەریکای باشوور.

د- ناوچە زۆر گەرم و شێدارەکان وەك لە دارستانەکانی ئاوزێڵی ئەمەزۆن و کۆنگۆ.

ئەو هۆیانەی کار لە دابەش بوونی دانیشتوان دەکەن:

لەوەو پێش باسمان کرد کە لە دابەش بوونی دانیشتوان لە جیهاندا جیاوازی هەیە ئەم جیاوازییەش لە ئەنجامی کارتێکردنی هۆیە سروشتی ومرۆڤییەکانەوە پەیدا بووە، دەتوانین ئەو هۆکارانەش بەم شێوەی لای خوارەوە دەستنیشان بکەین:

یەکەم: هۆکارە سروشتییەکان:

١- ئاوو هەوا:

ڕەگەزەکانی ئاوو هەوا بە شێوەی ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ کاردەکەنە سەر دابەشبوونی دانیشتوان لە ناوچە جیاوازەکانی جیهان. بەرزی پلەکانی گەرمی کار دەکاتە سەر زۆر کەمی دانیشتوان، بۆ نموونە لە بیابانی گەورەی

ئەفریقا پلەی گەرمی لە وەرزی هاوین دەگاتە نزیکەی ٥٠° سەدی یان بە پێچەوانەوە نزمی پلەکانی گەرمی کار لە کەمبوونەوەی دانیشتوان دەکات وەك ناوچەی سیبریا لە ئاسیا و باکوری کەنەدا لە زستاندا پلەی گەرمی نزم دەبێتەوە تا چەند پلەیەك لە ژێر سفری سەدی.

هەروەها باران بارین لە ڕووی زۆر و کەمی کار لە دابەشبوونی دانیشتوان دەکات، وەك زۆری باران بارین لە ناوچەکانی هێڵی یەکسانی لە ئاو زێڵی ئەمەزۆن و کۆنگۆ پلەی گەرمی و ڕادەی شێ و باران زۆرە چالاکی مرۆڤ کەم دەکاتەوە، ناوچە کەم بارانەکانیش وەك بیابانە گەرم و وشکەکان لە ئەفریقیا و ناوەڕاستی ئوستralیا دانیشتوانیان کەمە.

٢- بەرزو نزمی ڕووی زەوی:

جیاوازی بەرزو نزمی ڕووی زەوی بووەتە هۆی جیاوازی دابەشبوونی دانیشتوان، بۆ نموونە لە دەشتەکاندا لەبەر ئاسانی هاتووچۆو چالاکیەکانی مرۆڤ بوونەتە مەڵبەندی کۆبوونەوەی دانیشتوان وەك دەشتی لیتەیی عێراق و دەشتی هەولێر و شارەزوورو بیتوێن.

بەرزایی چیاکان هۆیەکی ترن لە کەمکردنەوەی دانیشتوان لەبەر سەختی زەوییەکانیان وەك چیاکانی هیمالایا لە ئاسیا و چیای ئەندیز لە ئەمەریکای باشوور و چیاکانی حەسارۆست لە هەرێمی کوردستانی عێراق. کە هاتوچۆ لەو ناوچانەدا ئاسان نیە.

٣- جۆری خاك:

جۆری خـاك کاردەکاتـە سـەر دابەشـبوونی دانیـشتوان لـە ڕووی گرنگـی ئابووری و بەرهەمە کشتوکاڵییەکان وە بـەم پێیـە دانیـشتوان لـەو ناوچـانەی خاکەکانیان بە پیتە چڕی دانیشتوان زۆرە، وەك خاکی دەشتی سەندو کـەنج و دەشتی شارەزوور و پشدەر یان خاکی ناوچە گڕکانییەکان لـە دوورگـەکانی جاوەو ژاپۆن بەڵام خاکی بێ پیت دانیشتوانیان کەمە.

٤- سەرچاوەکانی ئاو:

کۆبوونەوەی دانیشتوان و زۆریان بەندە بە بـوونی سەرچـاوە ئاوییـەکانی وەك، ڕووبـار، دەریاچـە، بیروکانیـاو یـان ئـاوی ژێـر زەوی، چـونکە ئـەم سەرچاوانە سودیان بۆ کاری کشتوکاڵی و ئاژەڵداری و پیشەسازی و چـالاکی تر لێ وەردەگرن واتە ئـەو ناوچـانەی سەرچـاوەی ئاویـان زۆرە دانیـشتوانیان زۆرە و بە پێچەوانەوە، ناوچەی بیابانەکان دانیشتوانیان کەمە.

٥- سامانی کانزا:

سـامانە کانزاییـەکان ڕۆڵیـان هەیـە لەسـەر دابەشـبوون و کۆکردنـەوەی دانیشتوان ئەمـەش بـۆ دەرهێنـان و کـانزاکردن و ئیـشکردن لـە کارگەکانـدا، کانزاکانیش وەك ئاسن و مس، یان نا کـانزایی وەك فۆسـفات و گـۆگرد و یـان سەرچاوەکانی وزە وەك نەوت کـە دەبنـە هـۆی کۆکردنـەوەی دانیـشتوان لـە وڵاتانی عەرەبدا لە زۆر شوێنی بیابانەکانیدا دەردەهێنرێت و دەپاڵێورێت یان خـەڵووزی بـەردین لـە چـیاکانی ئـۆراڵ یـان ئـەوروپا یـان ئاسـن لـە ناوچـە ساردەکانی سوید و نەرویج یان مس لـە شـیلی و پـیرۆ لـە چـیاکانی ئەنـدیز، بوونی ئەم سامانە دەبنە هۆی کۆکردنەوەی دانیشتوان لە شـوێنی ئیـشکردن و بەرهەم هێناندا.

دووەم: هۆکارە مرۆییەکان:

١- تێکڕای لە دایك بوون و مردن:

تێکڕای گەشەسەندنی دانیشتوان لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی تر جیاوازە، ئەمەش لە تێکڕاییەکانی لە دایك بوون و مردندا بە دەردەکەوێت بە جیاوازی کاردەکەنە سەر زۆرو کەمی دانیشتوان لە ئاستی ولاتان یان ناوچەکانی جیهان، تا ڕادەیەك باری ڕۆشنبیری و شارستانی سنوور بۆ زۆربوونی دانیشتوان دادەنێت، هەروەها زوو یان درەنگ پێکەوەنانی خێزان و هۆکارە ئایینییەکانیش کاریگەریان لەسەر تێکڕای زیادبوون هەیە.

بۆ نموونە بەرزی ڕێژەی لە دایك بوون لە باشووری خۆرهەڵاتی ئاسیا کاریان لە زۆربوونی دانیشتوان کردووە، بەڵام بەرزی ڕێژەی مردن لە ناوچەکانی هندستان و و ئەفریقیا و ئەمەریکای لاتین تا ڕادەیەك بەرزترە لە چاو ناوچەکانی تری جیهاندا.

٢- کۆچ کردن:

بریتیە لە جووڵانی دانیشتوان لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی تر بە مەبەستی گۆڕینی شوێنی نیشتەجێ بوونەکەی لە ماوەیەکی دیاریکراودا، کۆچ کردنیش دوو جۆرە:

أ- کۆچ کردنی دەرەکی:

ئەم جۆرە کۆچ کردنە جووڵانی دانیشتوان تیایدا سنووری وڵات دەبڕێت و دەچێتە وڵاتێکی ترەوەو کۆچی دەرەکی لە وڵاتێکەوە بۆ وڵاتێکی تر یان لە کیشوەرێکەوە بۆ کیشوەرێکی تر جیاوازە بە(هۆی باری ڕامیاری و ئابووری و جیاوازی گەلانەوە ئەم کۆچ کردنە دەگۆڕێ)، ژمارەی زۆرو کەمیان وەك

عێراقییەکان بۆ دەرەوە یان ئەفریقیەکان بۆ ئـەوروپا و ئەمـەریکای بـاکوورو کۆچی کورد بۆ کیشوەرەکانی ئەوروپا و ئەمەریکای باکوورو ئوسترالیا.

ب– کۆچ کردنی ناوخۆ:

جـوولانی دانیـشتوانی نـاوخۆی ولاتـان لـە شـارێکەوە بـۆ شـارێکی تـر ڕوودەدات یان لە لادێوە بۆ شار.

ئەم کۆچ کردنە بە هـۆی چـالاکی ئـابووری، کۆمەڵایەتییـەوە ڕوودەدات، وەك کۆچی دانیشتوانی ولاتە گەشەندەکان لە گوندەکانیانـەوە بـۆ شـارەکان، بـە تایبـەت لـە بـواری گەشـەکردنی پیـشەسازی لـە شـارەکاندا وەکـو کۆچـی گوندەکانی باشووری عێراق بۆ شاری بەغدادی پایتەخت.

٣– پیشە باوەکان:

پەیوەندی لە نێوان چڕی دانیـشتوان و پیـشە باوەکانـدا هەیـە، بـە پێـی پیشەکان لە ڕاوکردنەوە بۆ پیشەی لەوەڕاندان و کشتوکاڵ و پیشەسازی، لـە پیشەی پیشەسازیدا دەگاتە ئەوپەڕی بەهۆی جۆری پیـشەکەو ژمـارەی ئـەو کەسانەی کاری تێدا دەکەن بـۆ نموونـە پیـشەی ڕاوەشـکار تـەنها دەتوانێـت ژمارەیەکی دیاری کـراو لـە دانیـشتوان بـژێنێت واتـە چـڕی زۆر کەمـە، بـەڵام پیشەسازی دەتوانێت ژمارەیەکی زۆر لە دانیشتوان بگرێتەخۆ. هەنـدێك جـار دەگاتــە (٤٠٠) کـەس لـە هـەر کیلۆمـەترێکی چـوار گۆشـە وەك لـە ژاپـۆن و بەریتانیادا دەردەکەوێت.

٤- ڕێگاکانی گواستنەوە:

ڕێگاکانی گواستنەوە بە پێی جۆرو گرنگی و مەبەستی هاتوچۆ تیایاندا و ڕادەی پێشکەوتنی دەوڵەتانیش لە ڕووی شارستانێتی و ئابوورییەوە کاریان لە زۆرو کەمی و کۆکردنەوەی دانیشتوان هەیە، بۆ بنیاتنانی شارەکان لەسەر ڕێگاکانی وشکانی یان لەسەر کەناری دەریاکان (بەندەرەکان) گرنگییان هەیە لە ڕووی ئاڵوگۆڕی شمەك لە شوێنی بەرهەم هێنان بۆ ناوچەکانی بەکاربردن یان هێنانی کەرەستە خاوەکان بۆ کارگەکان.

ئەو مەڵبەندانەی دەبنە بازاڕی ساغ کردنەوەی کەل و پەل و کاڵاکان دانیشتوان تیایاندا چڕ دەبێت وەك شارەکانی لەندەن و هامبۆرگ لە خۆرئاوای ئەوروپاوە ڕاکێشانی هێڵی ئاسنین لە خۆرهەڵات و خۆرئاوای وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بوەتە هۆی زۆری دانیشتوان تیایاندا شاری نیویۆرك و سان فرانسیسکۆ دروست بوون.

چەند هۆکارێکی تریش هەیە کە کار دەکەنە سەر دابەشبوونی دانیشتوان، وەك هۆکاری ئایینی وەك لە شاری بنارس لە هندستان و کەربەلاو نەجەف لە عێراق، هۆکاری کارگێڕی وەك شاری بەغداد یان هۆکاری گەشت و گوزار لە کوردستاندا و کاریگەریان لەسەر کۆبوونەوەی دانیشتوان وەك شەقڵاوە، سەرچنار، وە هۆی مێژووش لە شارەکانی وەك هەولێر و بابل دا بەدەردەکەوێت.

چالاکی ئابووریی دانیشتوان:

ئـەو چـالاکییەیە کـە مـرۆڤ بـە هۆیـەوە پێویـستییەکانی ژیـانی دەسـتدەکەوێت. ئـەو ڕێگایانـەی کـە مـرۆڤ بـە هۆیانـەوە پێویـستی و داواکارییـەکانی ژیـانی جێبـەجێ دەکـات جیـاوازن لـە چـاخە جیاوازەکانـدا هەتاوەکو ئێستا پەرەیان سەندووە لەگەڵ پێشکەوتنی شارستانێتی مرۆڤ دا گەشـەیان کـردووە، هـەر لـە پیـشە سـەرەتاییەکانی وەك کۆکردنـەوەو هەڵگرتنەوەو ڕاوشکارو شوانکارە. پاشان پەرەیان سەندووە بۆ بـەکارهێنانی دارستان و کشتوکاڵ و کانزاکردن و پیشەسازی.

لەم خشتەیەی خوارەوەدا، دابەشکردنی کار کەرانمان بۆ ڕوون دەکاتـەوە لەسـەر بنـچینەی پیـشەکان. کـە تـا ئێـستا پیـشەی سـەرەکی زیـاتر (١/٢) کارکەرانی جیهان پێوەی خەریکن (بڕوانە خشتەی ژمارە (٥)).

بواری کارکەران	ڕێژەی سەدی لە کۆی کارکەران
کشتوکاڵ	٪٥٢
پیشەسازی	٪١٨
شوانکارەیی	٪١,٣
کانزاکردن	٪١,١
ڕاوشکاری	٪٠,٥
بەکارهێنانی دارستانەکان	٪٠,٥
چەند بوارێکی تر	٪٢٦,٦
	٪١٠٠

خشتەی ژمارە (٥)

دابەش کردنی ڕێژەی کارکەران بە پێی پیشەکان ڕوون دەکاتەوە

گرنگترین پیشەکانی مرۆڤ بە پێی قۆناغە مێژووییەکان تا ئێستا پەیڕەو دەکرێت ئەمانەن:

١- پیشەی کۆکردنەوەو هەڵگرتنەوە.

٢- پیشەی ڕاوشکار.

٣- پیشەی شوانکارەیی (لەوەڕاندن).

٤- پیشەی کشتوکاڵ.

٥- پیشەی کانزاکردن.

٦- پیشەی پیشەسازی.

٧- پیشەی گواستنەوەو بازرگانی.

٨- پیشەی کارگوزاری.

١- پیشەی کۆکردنەوەو هەڵگرتنەوە:

ئاسانترین و کۆنترین جۆرەکانی پیشەیە کە مرۆڤی سەرەتایی پێوەی خەریك بووە بریتی بووە لە کۆکردنەوەی بەروبوومی سروشتی ڕووەکەکان، ئەم پیشەیە تایبەتە بە کۆمەڵە سەرەتاییەکانی وەك کورتە باڵاکان لە دارستانەکانی کۆنگۆ لە ناوەڕاستی ئەفریقیا کە تا ئێستا بەردەوامن.

٢- پیشەی ڕاوشکار:

ئەم پیشەیە دوو جۆرە:

أ- ڕاوی سەر وشکانی:

بریتییە لە ڕاوکردنی گیانەوەرەکانی سەر وشکانی لە نێو کیشوەرەکاندا بە هۆی ئامراز و چەکی جۆراو جۆرەوە ڕاوچییەکان ئەنجامی دەدن.

ئەم جۆرە پیشەیە بەرەو کەمبوونەوەو نەمان دەڕوات و ژمارەی کارکەران لەم جۆرە کارەدا کەم دەبێتەوە، تەنها ڕاوچییەکانی وەك

ئەسـكیمۆكان لـە ئالاسـكایا لـە بـاكووری ئـەمریكای بـاكور و گرینلانـد ڕاوی گیانەوەری وەك كاریبۆ و ئاسكی ڕەنـەو ڕێـوی زیـوی و كەروێـشك و هەنـدێك باڵندەی وەك قازو مراوی، ئەم شێوازە ڕاوكردنە هەنـدێك جـار شـێوازی ڕاوی بازرگانی وەردەگرێت وەك ڕاوی گیانەوەری فەرودار.

ب- ڕاوی دەریایی:

زەریـا و دەریـا و ڕووبـارو دەریاچـەكان بـواری ڕاوی دەریاییـان بـۆ مـرۆڤ ڕەخساندووە لێیەوە داهات و سەرچاوەی خـۆراكی لێ دەسـتدەكەوێت، وەك ڕاوی ماسی و نەهەنگ و گوێرەكەی دەریا، بەهۆی كۆمپانیا جیهانییەكانەوەو ئامێری نوێی ڕاوكردن داهێنراوە بـۆ ڕاوی دەریـایی وەك لـە وڵاتـانی ژاپـۆن و ئایسلەندەدا دەكرێت.

٣- پیشەی شوانكارەیی (لەوەڕاندن):

ئەم پیشەیە لەو شـوێنانەدا بـاوە كـە هەلومـەرجی ژینگـەی سروشـتی لـە ڕووی ئاوو هەواوە لـەبارە و گـژوگیای كـورت و درێـژی تیـا گەشـەدەكات كـە وەكـو لەوەڕگایـەكی ئـاڵف سـوودی لێ وەردەگیرێـت، مـرۆڤ لـەم پیـشەیەدا پێداویستی خۆی لە بەرهەمەكانی ئاژەڵ وەك گۆشت و سپیایی و پۆشـاك لـە خوری و پێستە وەردەگرێت هەنـدێكیان لـەم پیـشەیەدا گـەڕۆكن و نیـشانەی شوانكارەیان پێـوە دیـارە لـەو ناوچـانەدا كـە بـاران بـارین بەشـی كـشتوكاڵ ناكـات لـە هەنـدێك وڵاتـدا ئێـستا بـە شـێوەیەكی پێـشكەوتوو و شارسـتانی بەكاردێت وەك لە ئەوروپا، ناوچەكانی شوانكارەیی لە جیهاندا ئەمانەن.

١- بیابانە گەرم و وشكەكان ئاژەڵی وەك حوشتری تیا بەخێو دەكرێت.

٢- لە ناوچەی وەك (ستیپس) كورتە گیا مەڕو بزن بەخێو دەكرێت.

٣- لە ناوچەی (سڤانا) گژوگیای درێژ ڕەشە وڵاغ و گامێش بەخێو دەكرێت.

٤- له ناوچەی ئوراسیا ئاسکی ڕەنە بەخێو دەکرێت لەسەر کورتە گیای (تەندرا) جوولانەوەی شوانکارە دوو شێواز وەردەگرێت:

١- جوولەی ستوونی.

٢- جوولەی ئاسۆیی.

١- جوولەی ستوونی:

شوانکاران بە مەڕو ماڵاتیانەوە لە وەرزی هاوین لە دەشت و دۆڵەکانەوە بەرەو ناوچە شاخاویەکان دەڕۆن بەڵام لە وەرزی زستاندا لە قەراغ شاخەکانەوە بەرەو ناوچە نزمەکان شۆڕ دەبنەوە.

ئەم شێوازە جوولانەوەیە لە کوردستاندا بە (گەرمیان و کوێستان) ناسراوە کە لە هاوین دا دەچن بۆ کوێستان (ناوچەی شاخە بەرزەکان) و لە زستانیشدا دەگەڕێنەوە بۆ گەرمیان بۆ پێدەشت و دۆڵەکان لەو شوێنانەی کە گەرمترن لەم وەرزەدا.

٢- جوولەی ئاسۆیی:

ئەم جوولەیە کە شوانکارەکان لە بیابانەکاندا بە حوشترو مەڕو مالاتیانەوە ئەنجامی دەدەن وەك لە بیابانی خۆرئاوای عێراق و نیمچە دوورگەی عەرەب دەکرێت. بۆ گەڕان بۆ شوێنی حەوانەوە.

شوانکارە دوو جۆرە (سەرەتایی و بازرگانی)

ئەوەی تێبینی دەکرێت دانیشتوان لەم پیشەیەدا کەمترین چڕی هەیە، لەبەر ئەوەی پیشەکە سەرەتاییە و دەرامەتێکی کەمیش بە دەست دێنێت و زۆربەی شوانکارەکان وازیان لەم پیشەیە هێناوەو خەریکی پیشەی کشتوکاڵ و پیشەسازین و لە گوندو شارەکاندا نیشتەجێ بوون.

٤- پیشەی کشتوکاڵ:

کشتوکاڵ ئەو ڕەنجەیە کە مرۆڤ توانای خۆی تێدا تەرخان دەکات ولە بەرکاهێنانی زەوی تاکو لە ڕێی زۆرکردنی بەرهەمی ڕووەك و ئاژەڵەوە سامانی دەست بکەوێت و پێداویستییەکانی لە خۆراك و پۆشاك پێ دابین بکات.

کشتوکاڵ بە بەردی بناغەی ژیانی ئابووری و شارستانێتی دانیشتوان دادەنرێت، وە هەرێمی کوردستانی عێراق بە یەکەم مەڵبەندی دۆزینەوەی کشتوکاڵ دادەنرێت لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا وگوندی (چەرمۆ) لە پارێزگای (کەرکوك) نزیك چەمچەماڵ بە کۆنترین گوندی کشتوکاڵی دادەنرێت.

دوو جۆر شێوازی کشتوکاڵ کردن هەیە:

(شێوازی سەرەتایی و شێوازی بازرگانی) لەم پێشەیەدا ژمارەیەکی زۆر لە دانیشتوان لەخۆ دەگرێت، ئەو کارانەش لە کشتوکاڵ کردندا ئەنجام دەدرێ ئەمانەن:

١- جووت کردن.

٢- پەین پێدان (میزاودن).

٣- ئاودێری.

٤- بژارو شیکردنەوە.

٥- دروێنە.

٦- بۆ بازار بردن.

ئـەو هۆيانـەش کـە کـار لـە کشتوکاڵ دەکـەن بـريتين لـە هـۆی (سروشـتـی و مرۆيی).

١- هۆ سروشتييەکان:

وەك ئاوو هەواو سەرچاوەکانی ئاو و جۆری خاك و بەرزو نزمی زەوی.

٢- هۆ مرۆييەکان:

وەك دەستی کارکەرو بازاڕو نەريتە کۆمەڵايەتيەکان و هۆکاری مێـژوويی و سيستمە ڕامياريیەکان.

کـشتوکاڵ تـەنها بەرهـەمهێنانی بـەروبوومی ڕووەکـی نييـە بـەڵکو بەخێوکردنی سامانی ئاژەڵيش دەگرێتەوە، بۆ بەرهەم هێنانی گۆشت و شيرو پێستەو خوری و هەروەها پەلەوەريش بۆ مەبەستی گۆشت و هێلکە، گرنگـی کشتوکاڵ لە زيادکردن و بەدەست هێنانی خۆراك و کەرەسـتەی سـەرەتايی و هەندێکيش لەو کەرەستانە دەچنە بواری پيشەسازييەوە وەك لۆکەو کەتان و لاستيك و ڕۆن.

٥- کانزاکاری:

مەبەست لە کانزاکاری دەرهێنـانی دەرامەتـە سروشـتييەکانی سـەر زەوی يان ژێر زەوی‌يە بە هەموو شێوازەکانيەوە (شل، ڕەق، گاز) ئەم پيـشەيە بـە زۆری پێويستی بە شارەزايی هونەری و سەرمايە هەيە لە دەرهێنانـدا.

کانزاکردن دوو جۆرن:

١- کانزا فلزييەکان (ميتاڵەکان) وەکو ئاسن، مس.

٢- کانزا نافلزييەکان (ناميتاڵەکان) وەکو فۆسفات، گۆگرد، خوێيەکان.

پيشەی کانزاکاری لە گشت ناوچەکانی سەر ڕووی زەوی ئـەنجام دەدرێـت لە ناوچەی جۆراوجۆری ساردو فێنك و گەرم و چڕ يان کەم دانيشتوان.

لەم پیشەیەدا زۆرو کەمی دانیشتوان ڕۆڵی سەرەکی نابینێت بە ڕادەی پێشکەوتنی دەوڵەتان لە بواری ئامێرو تەکنەلۆژیای نوێدا کە لە پیشەکەدا بەکار دەهێنرێت.

وڵاتانی پێشکەوتوو لەم پیشەیەدا وەك وڵاتانی خۆرئاوای ئەوروپا و وڵاتانی ئەسکەندەناڤیا و ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا و ژاپۆن.

٦- پیشەسازی:

پیشەسازی بریتیە لە گۆڕینی کەرەستە سەرەتاییەکان (ئاژەڵی، کشتوکاڵی، کانزایی) لە شێوەیەکەوە بۆ شێوەیەکی تر کە سوودی زۆرتربێت بۆ مرۆڤ.

بۆ نموونە وەك گۆڕینی لۆکە بۆ قوماشی چنراو یان ئاسنی خاو بۆ ماشین (مەکینە) و ئامێر وەیان شیر بۆ کەرەو پەنیر و قەیماغ، پیشەسازیش دوو جۆرە:

أ- پیشەسازی کۆن کە بە پیشەسازی دەستی ناسراوە.

ب- پیشەسازی نوێ کە بە هۆی ئامێرو تەکنەلۆجیا ئەنجام دەدرێت.

پیشەسازی ڕۆڵی زۆر گرنگی بینیوە لە گۆڕینی ژیانی مرۆڤ و پێشکەوتنی باری ئابووری و شارستانی و کۆمەڵایەتی و ڕۆڵی سەرەکی هەبووە لە گۆڕانی ژیانی مرۆڤ لەم ڕووانەوە:

١- بەرزبوونەوەی داهاتی دانیشتوان (تاکە کەس یان داهاتی نەتەوەیی).

٢- گەشەکردنی ژمارەی شارەکان لە ڕووی فراوانی و قەبارەیانەوە.

٣- گەشەکردنی ئاستی خوێندن و قۆناغە جیاوازەکانی لە جیهاندا.

٤- بەرزبوونەوەی ڕێژەی کارکەران لە بواری پیشەسازیدا لە جیهاندا.

٥- سنووردارکردنی ڕێژەی لە دایکبوون و کەمکردنەوەی ڕێژەی مردن بەهۆی باشبوونی باری تەندروستی و باری بژێوی دانیشتوان و دۆزینەوەی دەرمانی نوێ.

نموونەی وڵاتانی پێشکەوتوو لە بواری پیشەسازیدا وەك وڵاتانی خۆرئاوای ئەوروپا و ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا و ژاپۆن.

٧- گواستنەوەو بازرگانی:

مەبەست لە گواستنەوە, گواستنەوەی کەل و پەل و خەڵکە لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی تر، بە هۆی ئەو پێشکەوتنە گەورەیەی کە لە بواری تەکنەلۆجیا و داهێنە نوێیەکاندا ڕووی داوە کاریان کردۆتە سەر گەشەکردن و فراوانی جۆری ڕێگاکان و خێرایی گواستنەوە لە ڕێگای وشکانی و ئاوی و ئاسمانییەوە، بۆیە ژمارەی کارکەران لەم پیشەیەدا بەرەو زۆربوون دەڕوات و لە ئەنجامی گواستنەوەی خێراو پێشکەوتووە وە بازرگانیش گەشەی کرد.

بازرگانی.. بریتیە لە گواستنەوەی شمەك و کەرەستەی خاو و دروستکراو لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی تر ڕوو دەدات، بازرگانیش دوو جۆرە (بازرگانی ناوخۆ و بازرگانی دەرەوە).

بازرگانی ناوخۆ لە ناو سنووری جوگرافی وڵاتێك ڕوودەدات، بەڵام بازرگانی دەرەوە لە ئەنجامی گواستنەوەی شتومەك لە وڵاتێکەوە بۆ وڵاتێکی تر ڕودەدات.

بە هۆی ئەو پێشکەوتنە گەورەیەی کە لە بواری بازرگانی و گواستنەوەدا ڕووی داوە چەندین مەڵبەندی بازرگانی لە جیهاندا پەیدا بوون و ژمارەیەکی

زۆر دانیشتوانیان تێدا کۆبوونەتەوە وەك شارەکانی نیویۆرك و لەندەن و هامبۆرگ و بۆمبای و شەنگەهای.

٨- کارگوزاری:

کارگوزاری زۆر بواری ژیانی مرۆڤ دەگرێتەوە وەك کارگوزاریەکانی تەندروستی و فێرکردن و ئاوو کارەباو... ئەم کارگوزاریانە لەگەڵ پێشکەوتنی مرۆڤ لە ڕووی شارستانییەوە گەشەیان کردووە تا بوون بە پیشەیەکی تایبەت و ئێستا ژمارەیەکی زۆر لە کارکەران لەم بوارە کارگوزاریانەدا کاردەکەن.

پرسیارەکانی بەشی چوارەم

پ١/ ڕاست و هەڵەی ئەمانە دیاری بکەو هەڵەکانیش ڕاست بکەرەوە:

١- زۆربوونی ناسروشتی لە ئەنجامی لەدایك بوون و مردن پەیدا دەبێت.

٣- جووڵەی ئاسۆیی ئەو جووڵەیە کە شوانکارن بەمەڕو ماڵاتیانەوە لە وەرزی هاوین لە دەشت و دۆڵەکانەوە بەرەو ناوچە شاخاوییەکان دەڕۆن و لە وەرزی زستاندا لە قەراغ شاخەکانەوە بەرەو ناوچە نزمەکان شۆڕدەبنەوە.

٣- کیشوەرەکانی جیهانی کۆن (ئاسیا، ئەوروپا، ئەفریقیا) لە ١٥٪ی دانیشتوانی جیهان دەگرێتەوە.

٤- دانیشتوان لە ناوچەکانی جیهاندا چڕیان وەك یەکە.

٥- لە ناوچەی ستێپس ڕەشە وڵاغ و گامێش بەخێو دەکرێت.

پ٢/ ئەم بۆشاییانەی خوارەوە بە وشەی گونجاو پڕ بکەرەوە:

پیشەی ڕاوشکار دوو جۆرە أ- .... ب- ....

٢- زۆربوونی سروشتی بریتییە لە جیاوازی نێوان .... لەگەڵ .... لە ماوەیەکی دیاری کراو لە ناوچەیەکی دیاری کراودا.

٣- کۆچکردن دوو جۆرە أ- .... ب- ....

٤- لە هۆکارە سروشتییەکان کە کار لە دابەشبوونی دانیشتوان دەکەن أ- .... ب- ....

٥- بازرگانی دوو جۆری هەیە أ- .... ب- ....

پ٣/ پێناسەی ئەمانە بکە:

١- کۆچ کردن. ٢- چڕی دانیشتوان. ٣- گەشەندنی دانیشتوان.

٤- کشتوکاڵ. ٥- کانزاکاری.

پ٤/ هۆی ئەمانە ڕوون بکەرەوە:

سەرچاوەکانی ئاو کار لە زۆروکەمی دانیشتوان دەکات؟

٢- بوونی دیاردەی گەرمیان و کوێستان لە ناوچەکانی کوردستاندا.

٣- دابەشنەبوونی دانیشتوان لە ناوچەکانی جیهاندا بە شێوەیەکی یەکسان.

٤- لە پیشەی کانزاکاریدا زۆروکەمی دانیشتوان ڕۆڵی سەرەکی نابینێت.

٥- بەرزونزمی پلەی گەرمی کار لە کەم بوونەوەی دانیشتوان دەکات.

زاراوەکــــــــان

١- دانیشتوان	**Population**
٢- ئامار	**Statrstic**
٣- گەشەسەندن	**Grouth**
٤- لە دایكبوون	**Birth**
٥- مردن	**Mortality**
٦- دابەشبوون	**Distribution**
٧- چــــڕی	**Density**
٨- كۆچكردن	**Migration**
٩- گواستنەوە	**Trans portation**
١٠- ڕاوشكار	**Hunting**
١١- كشتوكاڵ	**Agriculture**
١٢- پیشەسازی	**Industry**
١٣- كانزاكاری	**Mining**
١٤- كارگوزاری	**Services**
١٥- سامانی كانزا	**Minral resouces**
١٦- خــــاك	**Soil**
١٧- مــــێ	**Female**
١٨- نێر	**male**

جوگرافیا

بەشی یەکەم:

دەروازەیەك بۆ زانستی جوگرافیا

١- پێناسەی جوگرافیا.

٢- لقەکانی جوگرافیا - سروشتی و مرۆیی.

أ- نەخشەو ڕەگەزەکانی

نەخشە، پێوەرەکانی نەخشە کێشان

کلیلی ڕەنگەکانی نەخشە، جۆرەکانی نەخشە

گرنگترین دیاردە جوگرافیاییەکان نواندنیان لەسەر نەخشە

زاراوەکان ئینگلیزی - کوردی

پرسیارەکانی بەشی یەکەم

بەشی دووەم:

زەوی و پەیوەندی بە کۆمەڵەی خۆرەوە

پێشەکی: لەسەر گەردوون و کۆمەڵەی خۆر.

١- هەسارەی زەوی.

٢- جووڵەی زەوی.

٣- شێوەی زەوی. ڕۆژانە: دیاردەی شەوڕۆژ: چوار وەرزە.

٤- مانگ گیران و خۆر گیران.

٥- بازنەکانی پانی و هێڵەکانی درێژی.

زاراوەکان

پرسیارەکانی بەش دووەم

بەشی سێیەم:

پێشەکی: لەسەر بەرگەکان و دابەشبوونی ئاو – وشکایی

١– بەرگی ڕەق: پێناسەکەی

بەرزو نزمی ڕووی زەوی

أ– دەشتەکان. ب– دۆڵەکان. جـ– بانەکان. د– گردەکان. هـ– چیاکان.

٢– بەرگی ئاوی:

أ– دەریاکان و جۆرەکانی

ب– زەریاکان.

جـ– گرنگی دەریا و زەریاکان.

٣– بەرگە گازەکان – پێشەکییەك لە سەربەرگە گازەکە

کەش و ئاووهەوا .

ڕەگەزەکانی کەش و ئاووهەوا .

٤– بەرگی زیندەگی:

زاراوەکان.

پرسیارەکانی بەشی سێیەم

بەشی چوارەم:

جوگرافیای دانیشتوان

أ– پێشەکییەك لەسەر جوگرافیای دانیشتوان

١– سەرژمێری و گرنگیەکەی.

٢– دابەشبوونی دانیشتوان.

٣– چڕی دانیشتوان.

٤– پێکهاتەی دانیشتوان.

زاراوەکان

پرسیارەکانی بەشی چوارەم

(مێژوو)

مێـــــژووی کــۆن

بەندی یەکەم

بەشی یەکەم

پێناسەی مێژوو: مێژوو بریتیــە لە تۆماری ڕابردووی ئادەمیزاد و هەمـــوو ئەو گۆرانكارییانەی سروشت و مرۆڤ بەیەک دەبەستێتەوە.

سەرچـــاوەکانی مێـــژووی کـــۆن: بـریتین لـە هـەموو شـوێنەوارو پاشمـاوە دێرینـەکانی مـرۆڤ کـە یارمـەتیمان دەدەن بـۆ ناسـینی ڕابـردوو لـە پێنـاوی تێگەیشتن لە ئایندەی مـرۆڤ.پـێش داهێنـانی نووسـین لەسـەرەتای هـەزارەی سێیەمی پێش زایین لـە عێـراق و میـسردا، سەرچـاوەکانمان لەمێـژووی کۆن بریتین تەنیا لە پاشماوە بـەجێماوەکانی مـرۆڤ وەکـو ئـامێرە بەردینـەکان و نـەخش و نیگـاری سـەر دیـواری ئەشـکەوتەکان و ئێـسقانەکان و پاشمـاوەی ڕووەك و زانیارییە جیۆلۆجیەکان کە پەیوەستە بـە گۆڕانكاریـەکانی ژینگـەو کەش و هەوا.

دوای داهێنانی نووسین لە هەزارەی سێیەمی پێش زایین، نووسراوەکانی سەر(قوڕ و بەرد وگەڵای بەردی * و چەرم و کانزا).

سـەرچاوەیەکی تـرن بۆ خـوێنـدنەوەی مێـژووی کۆن، وە هـەروەها پـاشـماوە دێرینەکانی وەك و تەلار و خانوی پەرستگاکان، شارە دێرینەکان.

---

* گەڵای بەردی: گیایەکە لەزۆنگاوەکانی دەڕوێت بـە کـوردی پێـی دەوترێت قـەڕەم.میـسریە کۆنەکان وەکو کاغەز بۆ نووسین بەکاریان هێناوە.

﴿ چاخە کۆنەکان ﴾

چاخەکانی پێش مێژوو: بەو چاخانە دەوترێت کە هێشتا مێژووی تیا دا نەنووسراوەتەوە. واتە بە چاخەکانی پێش داهێنانی نووسین دەوترێت (چاخەکانی پێش مێژوو).

ئەم قۆناغە زۆر قووڵە و سەرەتاکانی نەزانراوە ، بەڵام هەموو چاخە بەردینەکان دەگرێتەوە.

چاخە بەردینەکان: بەو چاخانە دەوترێت کە مرۆڤ تیایدا بەردی بەکارهێناوە بۆ دروست کردنی ئامێر و دەستە بەرەی (قاپ و قازان) ڕۆژانەی خۆی پێش داهێنانی گڵێنە و کانزا.

زانایانی شوێنەوار و مێژووی کۆن ، چاخە بەردینەکانیان بۆ سێ قۆناغی سەرەکی، دابەش کردووە:

١- چاخی بەردینی کۆن. **٢- چاخی بەردینی ناوەڕاست.**

٣- چاخی بەردینی نوێ.

یەکەم: چاخی بەردینی کۆن: پاشماوەی چاخە بەردینەکان لە کوردستاندا لە شوێنەوارەکانی(بەردەبەلکە)لەنزیک چەمچەماڵ و ئەشکەوتی هەزارمێرد لە نزیک سلێمانی و شانەدەر لە هەولێر و ئەشکەوتی زەرزی لە نزیک سورداش دۆزراوەتەوە.

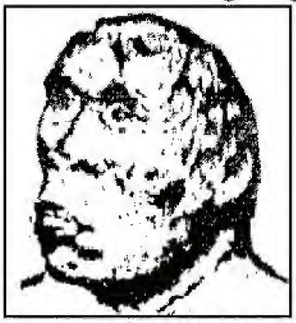

وێنەی مرۆڤی جاوە

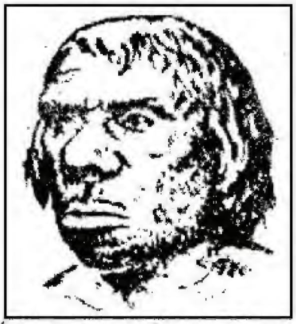

وێنەی مرۆڤی نیاندرتاڵ

وێنەی ژمارە (١) مرۆڤ لە چاخی بەردین

لە قۆناغی چاخی بەردینی کۆن دا جۆرەکانی مرۆڤی سەرەتایی ژیاون و زۆربەشیان لە ناوچوون، وەکو مرۆڤی (جاوە و نیاندرتاڵ) لە کوردستاندا، پاشماوەی مرۆڤی نیاندەرتاڵ لە ئەشکەوتی شانەدەر لە هەولێر دۆزراوەتەوە، هەروەها دەرکەوت کە ئەشکەوتی هەزارمێردیش لە سلێمانی لە لایەن هەمان جۆرە مرۆڤەوە بەکارهاتووە.

مرۆڤی کرۆمانیون مرۆڤێکی ژیرە و بە باپیرە گەورەی مرۆڤی ئێستا دادەنرێت.

وێنەی ژمارە (٢)مرۆڤی کرۆمانیۆن

مرۆڤی چاخەبەردینی کۆن لە ئەشکەوت و کولانکە بەردینەکان دەژیان، ئاگری دۆزیتەوە لە دابینکردنی خۆراکی ڕۆژانەی خۆی پشتی پێ بەستووە، بە کۆکردنەوەی دانەوێڵەو بەروبوومی ڕووەکی خۆڕسک و ڕاوکردنی ئاژەڵ. لە هەزارەی دەیەمی پێش زایین کۆتایی بەم قۆناغە هاتووە.

وێنەی ژمارە (٣) دۆزینەوەی ئاگر

دووەم: چـاخی بـەردینی ناوەڕاسـت: لەهـەزارەی دەیـەمی پـێش زایـین گۆڕانکارییەکی گەورە بەسەر کەش و هەوای زەویدا هـات. پلـەی گـەرما ١,٥ پلە بەرز بۆوە و کۆتایی بەدوا چاخی بەستەڵەك هات. مرۆڤ ئەشکەوت و ناوچە سەختە بەردینەکانی بەجێ هێشت و ڕووی کردە دەشت و دۆڵە بە پیتەکان و دەستی کردە کۆکردنەوەی خۆراك و ڕاوکردنی ئاژەڵ و بەشێوەیەکی کاتی لە کوخە بازنەییەکاندا نیشتەجێ بوون و پەرەی دا بەئامێرە بەردینەکانی وەکو(بەردی ئاگردان و پارچەی دۆڵ و دەستار و پاچـەکۆڵە)و چاڵی تایبـەتی دروست کرد بۆ کۆکردنەوەو پاراستنی دانەوێڵە، هەروەها داسـی دروسـتکرد. لەکوردستاندا پاشماوەی ئـەم قۆناغـە لـە(زاوی چـەمی)ی نزیـك ئەشـکەوتی شانەدەر و (کەریم شار) نزیك چەمچەماڵ دۆزراوەتەوە.

وێنەی ژمارە (٤) وێنەی چەند ئامێرێکی چاخی بەردینی ناوەڕاست

سێیەم: چاخی بەردینی نوێ: ئەم قۆناغە لەکوردستاندا بۆ هەزارەی حەوتەمی پێش زایین دەگەڕێتەوەو بەردەوام دەبێت تا دۆزینەوەی نووسین.

لە دیاردە گرنگەکانی چاخی بەردینی نوێ:

١- لەم قۆناغەدا مرۆڤ توانی دەست بە کشتوکاڵ بکات هەروەها توانی ئاژەڵ ماڵی بکات.

٢- خانووی دروست کردو نیشتەجێ بوونی هەمیشەیی دەستی پێ کردو دێهاتەکان دەرکەوتن و گۆڕانکاری بەسەر ژیانی کۆمەڵایەتی مرۆڤدا هات.

٣- گلێنەی دروست کرد. (قاپ و ئامانی) دروست کرد.

٤- دەرکەوتنی سیمای پەرستش (پەرستن) بە بەڵگەی دۆزینەوەی بوو کەڵەی قوڕینی لەسەر شێوازی پێکەری خواوەندی دایك کە هێمای هێزەکانی پیتی و منداڵ بوونە.

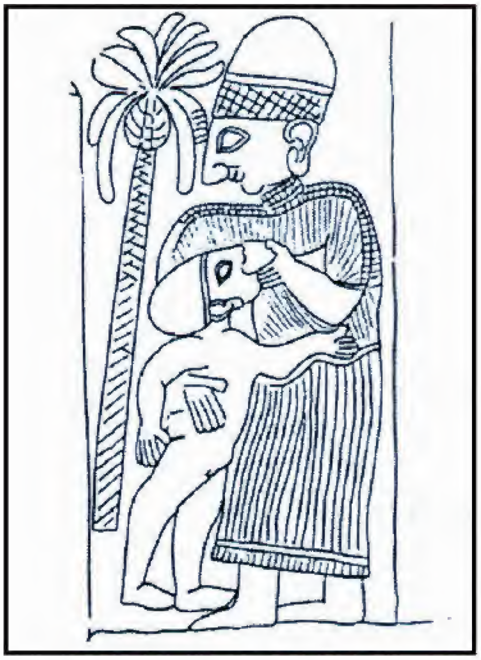

وێنەی ژمارە (٥) خواوەندی دایك لە کوردستانی کۆن

٥- دەرکـەوتنی چـنینی کوتـاڵ و دروسـت کردنـی سەرەتەشـی و دەرزی و قۆپچە لە ئێسقانی ئاژەڵ.

٦- بەردەوام بوون لەبەکارهێنانی بەرد لە دروستکردنی پاچە کۆڵەو دەستاڕ و بازن و ملوانکە و قاپ و قاچاخی ناو ماڵ.

لە نمونەکانی ژیاری ئـەم قۆناغـە شـوێنەوارەکانی چـەرمۆ لـە پارێزگـای کەرکوك، و گوندی شمشارە لە دەشتی ڕانیە لە پارێزگای سلێمانی.

لە هەزارەی پێنجەمی پێش زایین دا، مرۆڤ کانزای دۆزییەوەو توانی بـە کـاری بهێنێت و یەکەم کانزاکە مرۆڤ بەکاری هێنـاوە کـانزای (مـس)بـوو، بۆیـە بـەم قۆناغە دەوترێت (قۆناغی چاخی بـەردینی کـانزایی). نموونـەی ئـەم قۆناغـە شـوێنەواری حەلـەف لەسـەر ڕۆخـی خـاپوور، وتەپـە گـەورە لـە پارێزگـای نەینەوا.

بەشی دووەم

چاخە مێژووییەکان ٣٢٠٠ پ.ز:

بە داهێنانی نووسین کۆتایی بەچاخەکانی پێش مێژوو هات، وەچاخە مێژووییەکان دەستی پێکرد، ئەمەش لەسەنتەرە ژیارییەکانی دۆڵی رافیدەین (میسۆپۆتامیا) لەدەوروبەری٣٢٠٠پ.ز، و دۆڵی نیل لەدەوروبەری ٣١٠٠ پ.ز رووی دا بە داهێنانی نووسین مرۆڤ دەستی کرد بە تۆمارکردنی مێژوو.

لە دۆڵی رافیدەین نووسینی بزماری (مێخی) لە نووسین دابەکارهات لەسەر تاتە قوڕینەکان و قەڵەمی نوک سێ گۆشەیان بەکارهێنا، لە دۆڵی نیل نووسینی(هیرۆگلیفی) لەنووسیندا بەکارهات لەسەر گەڵای بەردی بە مەرەکەب و قەڵەم و فڵچە و پەڕ.

نووسینی مێخی (نووسینی بزماری):

نووسینی مێخی بە چەند قۆناغێکدا تێپەڕیوە لەسەرەتای پەیدابوونیدا بەنووسینی وێنەیی یان دیمەنی ناو دەبرێت، چونکە مرۆڤ ئەو کاتە ئەگەر بیویستایە ناوی (ماسی) بنووسێت وێنەی ماسییەکەی دەکرد، ئەگەر بیویستایە وشەی (ژن) بنووسێ ئەوا وێنەکەی دەکرد، بەڵام بێ ئەوەی بتوانێ دەستنیشانی ژنێکی دیاریکراو بکات و بەو جۆرە شتی تری دەکێشا، بەرەبەرە مرۆڤ کەوتە ئەوەی نیشانە وێنەییەکان سادەتر بکات تا گەیشتە ئەوەی دیمەنی شتەکانی بەهێڵی ئاسۆیی و ستوونی دەربڕێ، وبۆ ئەم مەبەستەش قەڵەمی لە قامیش دروستکردو نووکی شێگۆشەی بەکارهێنا، لە ئەنجامدا نیشانە وێنەییەکان شێوەی مێخیان لە خۆ گرت بۆیە بە (نووسینی مێخی) ناوبرا.

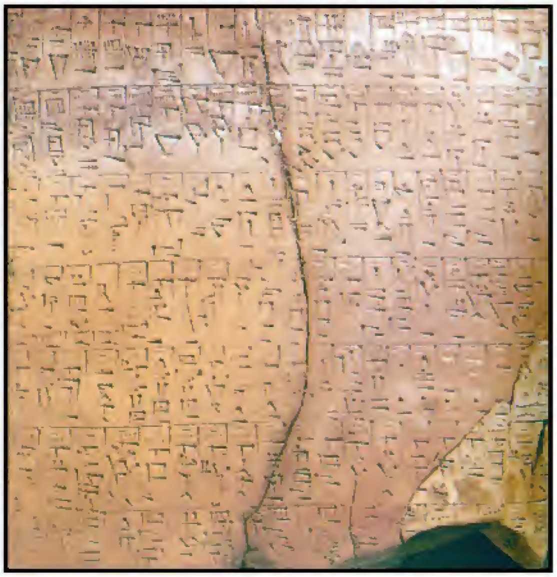

وێنەی ژمارە (٦) نووسینی مێخی (بزماری)

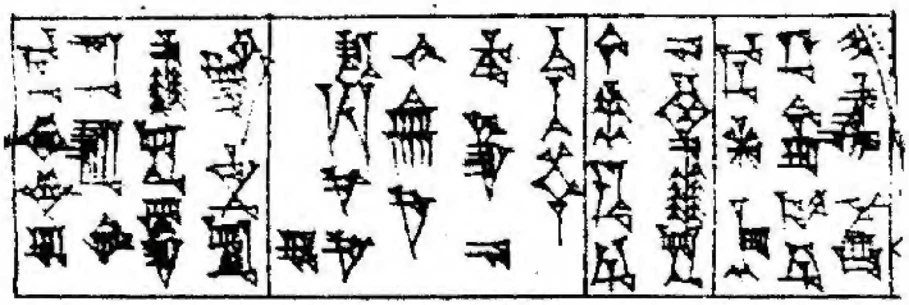

وێنەی ژمارە (٧) نووسینی مێخی (بزماری)

مۆری لوولەیی:

دەرکەوتنی مۆری لوولەیی هاوچەرخ بوو لەگەڵ دەرکەوتنی نووسیندا لەسەر تاتەقورینەکان .مۆر بۆ دەستنیشانکردن و ناسینەوەی کەل و پەلە کەموڵکی مرۆڤێکی دیاری کراو بەکاردەهات. بیرۆکەی مۆری لوولەیی لەبەرد یان لەبەردە بەنرخەکان دروست دەکران و کونیان تێدەکرد تالەمەچەکی خۆیانی توند بکەن یان بیکەنە ملیان و لەون بوون بیپارێزن.ئەو وێنەو

هێمایانەی لەسەری هەڵدەکەندران بە پێچەوانەوە،دروست دەکران بۆ ئەوەی لەکاتی لەچاپ کردنی بەڕاستی بێتە بەرچاو.

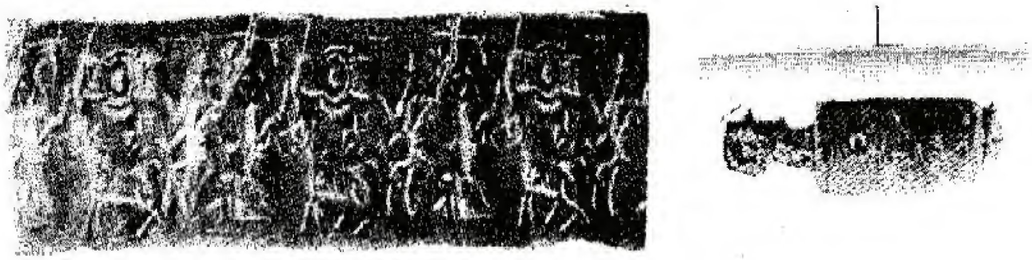

وێنەی ژمارەی (٨) چەند مۆرێکی لوولەیی

پرسیارەکانی بەشی یەکەم و دووەم

پ١/ پێناسەی ئەمانەی خوارەوە بکە:

(میژوو، چاخەکانی پێش مێژوو، چاخە بەردینەکان ،چاخە مێژووییەکان).

پ٢/ نیشانەی (✓) بۆ رستە راستەکان، و نیشانەی (×) بۆ هەڵەکان دابنێ و هەڵەکان راست بکەرەوە:

١- ئەشکەوتی هەزارمێرد دەکەوێتە پارێزگای هەولێر و ئەشکەوتی شانەدەر دەکەوێتە پارێزگای سلێمانی.

٢- چاخی بەردینی ناوەڕاست لە کوردستاندا لە شوێنەواری زاوی چەمی لەنزیك شانەدەر لە پارێزگای هەولێر دەست نیشان کراوە.

٣- بوو کەڵەی قورین لەگوندی چەرمۆ دۆزراوەتەوە ، هێمایە بۆ پەرستنی خواوەندی دایك.

٤- لە دۆڵی رافیدەین نووسینی هیرۆگلیفی بەکارهاتووە و لەدۆڵی نیل نووسینی بزماری(مێخی).

٥- لەهەزارەی پێنجەمی پێش زاییندا مرۆڤ کانزای دۆزییەوە بۆیە بەم قۆناغە دەوترێت قۆناغی چاخی بەردینی کانزایی.

پ٣/ باسی دیاردە گرنگەکانی چاخی بەردینی نوێ بکە؟.

پ٤/ لەچ قۆناغێکدا مرۆڤ فێری کشتوکاڵ بوو؟ لە چ شوێنەوارێکدا ئاسەواری ئەم قۆناغە دۆزراوەتەوە؟

پ٥/ ئەم بۆشاییانەی لای خوارەوە پڕبکەرەوە:

١- زانایانی شوێنەوار و مێژووی کۆنی چاخە بەردینەکانیان دابەش کردووە بۆ: أ..............ب...............ج...............

٢- مۆری تەخت لە هەزارەی.................. پ.ز دەرکەوت.

٣- مرۆڤی کرۆمانیۆن بە .... مرۆڤی ئێستا دادەنرێت.

بەشی سێیەم

میللەتە دێرینەکانی عێراق:

لە هەزارەی پێنجەمی پێش زاییندائەو کۆمەڵە مرۆڤانەی لەکوردستاندا دەژیان و لانەی شارستانیان دامەزراند کاتێك ژمارەی دانیشتوان زۆربووە لەگەڵ داهاتی ئەو ناوچەیەدا نەگونجا کۆچ بەرەو ناوەڕاست و خوارووی عێراق دەستی پێکرد و لەناوچە دەشتاییەکاندا و لەنزیك ڕووبارەکاندا نیشتەجێ بوون وردە وردە هەر کۆمەڵێك لەناوچەیەکدا جێگیر دەبوو لەئەنجامدا کۆمەڵگای سەربەخۆ لەوانی تر درووست بوو پاشان بوون بەشارە دەوڵەت هەریەکەیان سەرۆکی خۆی هەبوو.

بەهۆی پیتیەکەی و گونجاوی کەش و هەواکەی و بوونی سەرچاوەی ئاوی باش تیایدا خاکی دۆڵی ڕافیدەین دێر زەمانەوە دەرفەتی دروست بوونی ژیاری پێشکەوتوو تیایدا رەخسابوو, بەڵگە بزماریەکان (مێخیەکان) ئەم گەلانەی لای خوارەوەیان باس کردووە:

١- سۆمەرییەکان:

یەکێك لە گەلە کۆنەکانی دۆڵی رافیدەین کە لەچاخەکانی پێش مێژووە وەنیشتەجێ بووی عێراق بوون.

ناوی سۆمەرییەکان لەناوی هەرێمەکەیانەوە هاتوە کە دەکەوێتە باشووری عێراقەوە سۆمەرییەکان داهێنەری نووسین و ڕژێمی شارە دەوڵەت بوون و خاوەن ئەزموونی ژیاری پێشکەوتووبوون لەبواری هونەری و بیناسازی و پەیکەر تاشی و زانست و ئەدەب و ئایین.

له شاره دەوڵەتە بەناوبانگەکانیان:

وەرکا، ئور، ئوما، لەگەش، ئەریدۆ، شرۆپاك، کیش.

١- **بنەماڵـەی وەرکـا**: کـۆنترین بنەماڵـەی فـەرمانڕەوایی سـەردەمی بنەماڵەکانە بەناوبانگترین پادشایان (گلگامش)ە کە خـاوەنی ئـەو داسـتانەیە کە بەناوی خۆیەوە ناسراوە چیرۆکەکەی باس لەهەوڵی بەدەستهێنانی نەمری دەکات، و گەیشتن بە پلەی خواوەندەکان، بەڵام لەکۆتایدا شکست دەهێنێت وتێ دەگات کەنەمری بەکردەوەیە نەك بە جەستە.

٢- **بنەماڵەی ئور**: ژمارەیەك پادشا لەم بنەماڵەیەدا فەرمانڕەواییان کردووە و پاشماوەکانیان لەگۆڕستانی پادشاکانیاندا دۆزراوەتەوە، لەوانە دۆزراوە بە نرخەکانی شاژن (پوئابی) و شازادە (مس، کلام، دك) ە.

دۆزراوەکانی شاری ئور دەری خست کە(سامیەکان) وردە وردە لەنیمچە دورگەی عەرەبەوە، دەستیان کردووە بە کۆچکردن بۆ ناوچەکانی نێوان دوو روبار.

وێنەی ژمارە(٩)

شاژن پوئابی

٣- **بنەماڵـەی ئوما**: بـە ناوبـانگترین پاشـان، دوا پاشـایانە کـە هـەوڵی یەکخستنی هەموو بنەماڵەکانی داوە و توانیویەتی بۆ ماوەیـەك فـەرمانڕەوایی یەکگرتوو پێکبهێنێت وە هەموو بنەماڵەکانی تـر بخاتـە ژێـر ڕکێفـی خۆیـەوە ئەویش (لۆگال زاگیزی) بوو پادشای ئۆما.

٤- **بنەماڵـەی لەگـەش**: بـە ناوبـانگترین پادشـاکانی ئـەم بنەماڵەیەیـە (ئۆروکاجینا) یەکە یەکەم کەسە ژمارەیەك یاسای داناوە بۆ ڕێکخستنی بـاری ڕامیاری و ئابووری.

شەڕ لە نێوان شارە دەوڵەتی ئۆما و لەگەش لەسـەر موڵکایـەتی زەوی و زار و کەناڵە ئاودێریەکان بەردەوام بوو، لەکۆتایدا لوگاڵ زاگیزی پادشای ئۆما سەرکەوت و شارە دەوڵەتی لەگەشی خستە ژێر دەسەڵاتی ئۆمـا. لەکۆتاییـدا سۆمەریەکان نـەیان تـوانی خۆیـان بگـرن لەبـەر لێشاوی کۆچـی بـەردەوامی نەتـەوە سـامیەکاندا، بۆیـە ئەکەدیـەکان توانیـان جێیـان بگرنـەوە و کۆتـایی بەدەسەڵاتی سۆمەریەکان بهێنن.

٢- ئەکەدییەکان: ٢٣١٧ - ٢٢٣١ پ.ز:

یەکەم شەپۆلی سـامییەکانن لـە نیمچە دورگـەی عەرەبـەوە هـاتن و لـە ناوەڕاستی عێراقدا لەپاڵ سۆمەرییەکاندا نیـشتەجێ بـوون و شـاری (ئەکـەد) یان کردە پایتەختی خۆیان و ناوەکەشیان لەناوی ئەو شارە هاتووە.

ئەکەدیەکان توانیان دەوڵەتێکی یەکگرتوو دابمەزرێنن کە زۆربەی خـاکی عێراقی گرتـەوەو پـەلی هاویـشت بـۆ ناوچـەکانی دەرەوە بـۆ وڵاتـی عـیلام و ئەنادۆڵ و دەسەڵاتیان گەیشتە دورگەی قوبرص.

سەرجۆنی ئەکەدی بەدامەزرێنەری ئیمپراتۆریەتی ئەکەدی دادەنرێت.

وێنەی(١٠) سەرجۆنی ئەکەدی

بەلاَم (نەرام سین)ی کوڕەزای بەناوبانگترین پاشای ئەکەدییە، و لەگەڵ لۆلۆییەکان و گۆتیەکان کە دانیشتوانی کۆنی کوردستانن جەنگاوە. ئەکەدییەکان گۆڕانکارییان بەسەر هونەری پەیکەر سازیدا هێنا و لەڕووی زمان و بیروباوەڕەوەجیاواز بوون لەگەڵ سۆمەرییەکان. دەوڵەتی ئەکەدی لەئەنجامی هێرشی گۆتیەکان بۆ سەرپایتەختەکەیان ڕووخا ساڵی٢٢٣١پ.ز.

وێنەی ژمارە (١١) نەخشەی بڵاوبونەوەی نەتەوەکانی نیمچە دورگەی عەرەب

(نەتەوە سامیەکان)

ئیمپراتۆریەتی ئوری سێیەم ۲۱۱۱ - ۲۰۰٤پ.ز:

لەکۆتاییەکانی دەسەلاتی گوتی شازادەیەکی سۆمەری بەناوی (ئۆتۆ حیکال) لەشاری وەرکا راپەڕی دژی گوتیەکان ئەم راپەڕینە هەموو شارە سۆمەرییەکانی گرتەوە، سەردەمی سەرهەلدانی سۆمەری نوێ دەستی پێکرد.

ئۆتۆحیکال ماوەی حەوت سالٚ ونیو فەرمان ڕەوابوو پاشان ئورنەمۆ پاشای شاری ئور توانی هەموو ولاٚت یەك بخات ئیمپراتۆریەتی ئوری سێیەم دامەزرێنێت کەماوەی پتر لەسەدەیەك بەردەوام بوو ناوی پاشاکانیان ئەمانە بوون:

١- ئورنەمۆ

٢- ئەمارسین

٣- ئەبی سین

پاشاکانی ئەم بنەماڵەیە بایەخی زۆریان دەدا بەخوێندن و کاری بیناسازی و هونەری ئابووری و سەربازی. یەکێ لەکارەگرنگەکانی ئورنەمۆ یاساکەیەتی کە بەناوی یاسای(ئورنەمۆ) ناسراوە.

لەکۆتایی سەردەمی دوا پاشایان ئەبی سین شالاٚوی دووەمی کۆچ کردنی ئامورییەکان ڕووی کردە باشوور و ناوەڕاستی عێراق، باری ولاٚتی شێواند و دەسەلاٚتی سست بوو بەلاٚم ئەم ئیمپراتۆریەتە لەئەنجامی هێرشی هاوپەیمانی عیلامی ــــ سوئی* ڕووخا، کاتێك عیلامییەکان لەباشووری ئێرانەوەو

سوئیەکان لەکوردستانەوە پێکەوە هێرشیان کردە سەر ئوری پایتەخت ساڵی٢٠٠٤پ.ز.

پاش ڕووخاندنی ئەم ئیمپراتۆرییەتە ماوەیەکی نادیار لەمێژووی عێراقی کۆن دەست پێ دەکات پێ دەوترێت سەردەمی (ئیسن ـــ لارسا) تاهاتنی حامورابی بۆ سەر حوکم ساڵی١٧٩٤پ.ز.

وێنەی ژمارە (١٢) شا ئورنەمۆ ئامێرەکانی کێشان و پێوانە لە خواوەندی مانگ وەردەگرێت

٣- سەردەمی بابلی کۆن و هاتنی ئامووریيەکان ١٨٩٤ - ١٥٩٥پ.ز:

لەئەنجامی شەڕو ئاژاوەی نێوان بنەماڵەی ئیسن و لارسا کۆمەڵێك لەئامووریيەکان لەسوریاوە بەرەو ناوەڕاستی عێراق هاتن و لەشاری بابل نیشتەجێ بوون توانیان دەوڵەتێکی نوێ دابمەزرێنن کە ناسراوە بە دەوڵەتی بابلی یەکەم، یان سەردەمی بابلی کۆن , ئامورییەکانیش هەر لە نەتەوە سامییەکان بوون کە سەرەتا ڕوویان لە شام (سوریا) کردبوو.

(حامورابی) ١٧٩٤ - ١٧٥٢پ.ز:

دوای ئـەوەی بنەماڵـەی لارسـا تـوانی بنەماڵـەی ئیـسن لەناوبـەرێت و بنەماڵەی لارسا خۆشی بێ هێزو لاوازبوو، حامورابی، شەشەم پاشای بابل توانی دەست بگرێت بەسەریدا و دەسەلاتیان نەهێڵێ (حـامورابی) سـەرەڕای یەکخستنی ولات گەلێك کاری شارستانی کردووە، بەلام گرنگترین کـاری ئـەم پاشایە ئەو کۆمەڵە یاسایانەیە کە بەناوی خۆیەوە ناسراون.

یاساکانی حامورابی:

لەسەر میلێکـی ڕەش تۆمـارکراون لەبەشـی سـەرەوە وێنـەی حـامورابی پیـشان دەدات لەبـەردەم خواوەنـد (شەمەش) خواوەنـدی ڕاسـتی و داد یاسـاکانی لێـوەردەگرێ. وە بەشـی خوارەوەی ٢٨٢برگە یاسای تیادایـە هەموو بوارەکانی ژیان دەگرێتەوە.

وێنەی ژمارە(١٣) حامورابی

حامورابی توانی سوود لە یاسا کۆنەکانی عێراق وەربگرێت و کۆیان بکاتەوەو نوێکاری تیایدا بکات. ماوەی٤٢ساڵ فەرمانڕەوای عیراقی کردووە.

وێنەی ژمارە(١٤) میلی حامورابی

٤- ئاشـوورییـەکـان:

لقێکن لە نەتەوە سامیەکان لەنیمچە دوورگەی عەرەبـەوە کۆچـیان کـرد لەباکووری خۆرئاوای عێراق لەسەر ڕۆخی ڕوباری دیجلە نیشتەجێ بوون.

ناوەکـەیان لـەناوی خواوەنـدە سـەرەکییەکانەوە(ئاشـوور) هـاتووە ویەکـەم پایتەختیان هەر بەو ناوە ناسراوە.

لەسەرەتای دەرکـەوتیان لەمێـژوودا لەهـەزارەی سـێیەمی پـێش زایـینی نەیان توانی فـەرمانڕەوایی خۆیـان بـچەسپێنن بـەهۆی بـەهێزی بنەماڵـەکانی ناوەڕاست و باشووری عێراق، وسـوبارییەکان و خورییـەکان لـە کوردسـتان و حیثیەکان لەئەنادۆڵ. بەڵام لەهـەزارەی دووەمـی پـێش زایینـەوە دەرکـەوتن وەکو گەلێکی خاوەن دەسەڵات لەڕووی جەنگ و داگیرکردنەوەو ئـەزموونێکی پێـشکەوتوویان هـەبوو لـەڕووی داهێنـان و شارسـتانیەت دا، سـەردەمەکانی فەرمانڕەوایی ئاشوورییەکان دابەش دەکرێت بۆ سێ سەردەم:

١– سەردەمی ئاشووری کۆن ٣٠٠٠ ـــ ١٥٠٠پ.ز

٢– سەردەمی ئاشووری ناوەند ١٥٣٠ ـــ تا سەرەتای سەدەی نۆیەمی پـێش زایین.

٣– سەردەمی ئاشووری نویێ لەسەرەتای سەدەی نۆیەمی پێش زاینیـەوە – تا ڕووخاندنی دەوڵـەتی ئاشـووری لەسـەر دەسـتی هاوپـەیمانێتی میـدی کلدانی ساڵی٦١٢پ.ز .

لەپاشا بەهێزەکانی ئاشوورییەکان:

شەمشی ئەدەدی یەکەم	١٨١٤ـــ ١٧٨٢ پ.ز
شەلمانسەری سیێ یەم	٨٥٨ ـــ ٨٥٤ پ.ز
شەلمانسەری پێنجەم	٧٦٢ـــ٧٢٢ پ.ز
سەرجوونی دووەمی ئاشووری	٧٢١ـــ ٧٠٥ پ.ز
سەنحاریب	٧٠٤ـــ٦٨١ پ.ز
ئەسەرحەدوون	٦٨١ـــ٦٦٩ پ.ز
ئاشوور بانیباڵ	٦٦٨ـــ٦٢٧ پ.ز

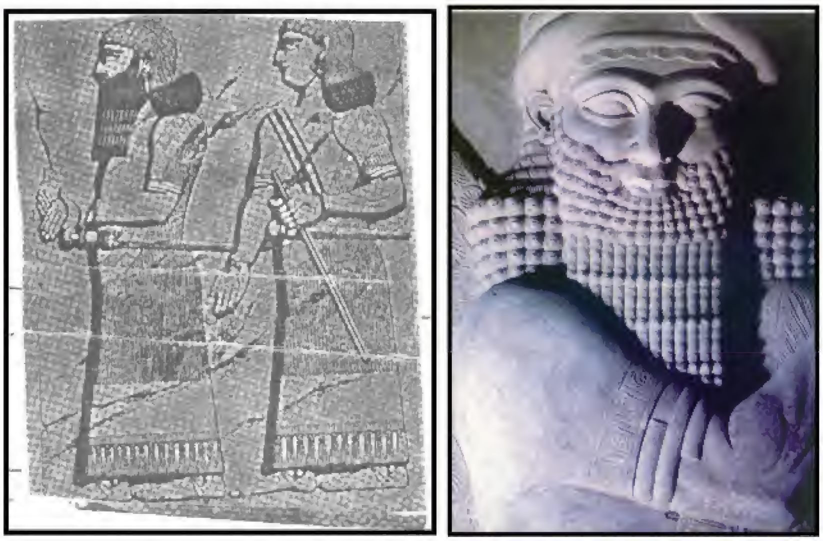

وێنەی (١٥) سەرجۆنی دووەمی ئاشوری ئاشوربانیباڵ

وێنەی ژمارە (١٦) گای باڵدار نموونەی بەهێزی و ئازایەتی ئاشورییەکان

ڕووخاندنی دەوڵەتی ئاشووری:

بەهۆی بەرفراوانی دەوڵەتەکەیان، بڵاوبوونەوەی سوپاکەیان بەهەموو هەرێمەکاندا، ئاشوورییەکان وردە وردە مەرکەزییەتیان لەدەست دا بەتایبەتی پاش مردنی ئاشوور بانیباڵ چەند پادشایەکی لاواز و بێ هێز هاتنە سەر حوکم.

لەم کاتەدا، لە چیاکانی زاگرۆس لە کوردستان، دەوڵەتی میدیا لە لووتکەی هێزو توانای دابوو بە تایبەتی لەسەردەمی (کەیخەسرەو)ی میدی کە توانی هاوپەیمانێتی لەگەڵ پاشای کلدانی لەبابل ((نەبوبلاسەر)) ببەستێت و پێکەوە هێرشیان کردە سەر (نەینەوا) پایتەختی ئاشووریەکان و ڕووخاندیان لەساڵی٦١٢پ.ز.

سەردەمی بابلی نوێ (کلدانیەکان) ٦٢٦ ـــ ٥٣٩پ.ز:

لـــە کۆتاییـــەکانی ســـەردەمی فـــەرمانڕەوایی پاشـــای ئاشـــووری (ئاشـــور بانیبـــاڵ) و لەشـــاری بابـــل دەوڵـــەتێکی ســـەربەخۆ دەرکـــەوت کەپێشتر ســـەر بەئاشوورییەکان بـــوون، و ســـەربەخۆیی ڕاگەیانـــد لەســـەردەمی نەبوبلاســـەری کلدانی ساڵی ٦٢٦پ.ز .

شاری (بابل) پایتەختی ئـــەم ئیمپراتۆرییەتـــە بـــووە و بـــوو بەگـــەورەترین بنکەی شارستانی لەجیهانی کۆندا، هاوپەیمانی کلدانیەکان لەگەڵ میدییەکان کەلەسەردەمی (نەبوبلاسەر) بەسترا تا سەردەمی کوڕەکەی (نەبوخەدنەسر) بەردەوام بوو، ئەویش لەڕێگەی ژن و ژن خوازیەوە کە لەنێوانیاندا بوو، بەڵام لەدوایـــدا هەڵوەشـــایەوەو کـــاری پێنـــەکرا. لەســـەردەمی(نەبوخەدنەســـر)دا سنووری دەوڵەتی بابلی گەیشتە کـەنارەکانی دەریـای ناوەڕاسـت (سـوریا و لوبنان و فەلەستینی گرتەوە)، لەئـەنجامی شۆڕشـی جوولەکـەکانی دەوڵـەتی (یـــە هـــوذا) دووجـــار هێرشـــی کـــردە ســـەریان. بـــۆ جـــاری دووەم شـاری(ئورشـەلیم)ی گـرت و چـل هـەزار جوولەکـەی بەبەنـدی هێنـا بـۆ بابـل ئەمـەش بـە(تـالآنی بابـل) ناسـراوە بـەواتای تـالآنی بابلیـەکان بـۆ شـاری ئورشەلیم. (نەبوخەدنەسر) بایـەخی زۆری دەدا بـەکاری بیناسـازی و پـێش کـەوتنی دەوڵەتەکـەی. لـەپاشماوە بەناوبانگـەکانی ئـەم پاشـایە: باخـچە هەڵواسـراوەکانی بابـل وشـەقامی کـەژاوەکان(شـارع الموکـب) و کۆشـك و شوراکانی شـاری بابـل و دەروازە کانیـەتی بـە تایبـەتی دەروازەی عەشـتار. پاش نەبوخەدنەسر چەند پاشایەکی لاواز هاتنە سـەر حـوکم کەنـەیان تـوانی پارێزگـاری دەوڵەتەکـەیان بکـەن، لەئەنجامـدا لەسـاڵی ٥٣٩پ.ز کۆرشـی ئەخمینی(هەخامەنشی) هێرشی کردە سەر بابل و داگیری کردو کۆتایی هێنـا بە دەسەلآتی کلدانی.

پـــرسيـــارەكـــان

پ١/ ئەم ڕستانەی لای خوارەوە پڕ بكەرەوە:

١- ناوی سـۆمەریەكان لـە ....

هاتووە كە دەكەوێتە ....

٢- لەشارە دەوڵەتە بەناوبانگەكانی سۆمەرییەكان شارەكانی:

١. .... ٢. ....

٣. ....

٣- سۆمەرییەكان نەیان توانی خۆیان بگرن لەبەرلێشاوی كۆچی بـەردەوامی ....

٤- .... بـــە دامەزرێنـــەری دەوڵـــەتی ئەكەدی دادەنرێت.

٥- دەوڵەتی ئەكەدی لەئـەنجامی هێرشـی .... بـۆ سەر پایتەختەكەیان ڕووخا ساڵی ٢٢٣١پ.ز.

پ٢/ پێناسەی ئەمانەی لای خوارەوە بكە:

١- سۆمەرییەكان.

٢- ئەكەدییەكان.

٣- ئاشوورییەكان.

٤- كلدانییەكان.

پ٣/ نیشانەی (✓) بۆ ڕستە ڕاستەکان دابنێ و (✗) بۆ رستە هەڵەکان:

١- گلگامێش یەکێکە لەپاشا بەناوبانگەکانی بنەماڵەی لەگەش.

٢- ئورنەمۆ دامەزرێنەری بنەماڵەی ئوری سێیەمە.

٣- پاشا حامورابی یەکەم دانەری یاسایە لە عێراقی کۆندا.

٤- شاری نەینەوا لەساڵی٧١٥پ.ز لەسەر دەستی مادەکان و کلدانییەکان ڕووخا.

٥- سۆمەرییەکان داهێنەری نوسینن.

بـــەنـــدی دووەم

میللەتە دێرینەکانی کوردستان

بەشی یەکەم:

١- لولوییەکان:

لولوییەکان کۆمەڵێکی چیا نشینی نیشتەجێی بەشی باکووری زنجیرە چیای زاگرۆس بوون، کە لەنێوان هەزارەی دووەمی پ.ز تا سەدەی نۆیەمی پ.ز توانیان دەسەڵاتی خۆیان بەسەر ناوچەکانی زەهاو و شارەزوور و (ناوچەی سلێمانی ئێستا) بسەپێنن وڵاتەکەیان لای ئاشوریەکان بە (زاموا) ناسراوە لەڕووی نەژادەوە دەچنەوە سەر نەتەوە هیندۆ ـ ئەورووپیەکان کە ناسراون بە(ئاری) نەژاد.

دەنگوباسی ئەم ڕەگەزە کۆنەی کورد لەچەند سەرچاوەیەکی ئەکەدییەوە پێمان گەیشتووە، لەو سەرچاوانە نامەیەکی سەرجۆنی ئەکەدی (٢٥٣٠پ.ز) هەروەها لەسەر مۆرێکی لوولەیی کە لەم دواییانەدا دۆزراوەتەوە ئاماژە بۆ بەگژداچوونی لولوییەکان دەکات بەرامبەر داگیرکەرانی ئەکەدی. هەروەها بە توندی بەرپەرچی شاڵاوە سەربازییەکەی(نەرام سین) یان دایەوە، لەگەڵ ئەوەشدا ئەکەدییەکان سەرکەوتنیان بەدەست هێنا و ناوچەکەیان داگیرکردو ئەم ڕووداوەشیان لەسەر میلێك بەناوی میلی سەرکەوتن تۆمار کرد لەناوچەی قەرەداغ لە دەربەندی گاور.

لولوییەکان توانیان خۆیان لەژێر دەستی ئەکەدیەکان ڕزگار بکەن دوای مردنی نەرام سین، ئەوەبوو پاشای لولوییەکان (ئانوبانینی) توانی شکستێکی گەورە بەسەر ئەکەدیەکان دا بهێنی ، ئەویش ئەم سەرکەوتنەی

له چیای (بادیر) له ناوچەی (سەرپیل زەهاو) لەڕۆژهەڵاتی کوردستان لەسەر گاشە بەردێك تۆمارکرد.

لولوییەکان چەند پاشماوە و کارێکی هونەری ڕەنگینیان لە وڵاتی خۆیان بەجێ هێشتووە کە گەواهی ئاستی بەرزی شارستانێتی ئەوان پیشان دەدەن، ئەمانە لە هونەری بیناسازی دا ناوبانگیان دەرکرد لەسەردەمی ئاشورییەکان، هەربۆیە پاشاکانی ئاشوری ژمارەیەکی زۆریان بردن بۆ شارەکانی خۆیان و لەوێش وەك وەستاو پەیکەرتاش ناسران، لەم شارانە ژمارەیەك بیناو پەیکەریان دروست کرد.

وێنەی ژمارە(١٧) میلی سەرکەوتنی ئانوبانینی

٢- گوتییەکان:

کوردستان دادەنرێت بەنیشتمانی یەکەمی ڕەچەڵەکی مرۆڤی دووەم. ئەمەش دوای ئەوەی کە کۆمەلانی مرۆڤ لەنیشتمانە ڕەسەنەکەیانەوە کۆچیان کرد بۆ نیشتمانە نوێیەکەیان کە لەوەوپێش کۆمەڵی گەلانی زاگرۆسی تیا دەژیا کە پێك هاتبوون لە سوباری ولولو وگوتییەکان و هۆرییەکان (میتانیەکان) وکالدیەکان (خلدییەکان) کە هەموویان بەڕەچەڵەك لەگەڵ یەکدا هاوبەش بوون، هەموویان دەگەڕێنەوە بۆ کۆمەڵی گەلانی هیند و ئەوروپی، ئەم تیرانە هەموویان پێکەوە ڕەسەنی یەکەم و کۆنی گەلی کوردن. لەکوردستاندا کەژینگەیەکی شاخاوییە ئەم نەتەوانە لەپاڵ یەکدا ژیاون و زمانی تایبەتی خۆیان هەبووە، داب و نەریتی کۆمەلایەتیان پەرەی سەندووە و شارستانی خۆیان دامەزراندووە، گوتییەکان کە کۆنترین ئەم تیرانە بوون لە کۆتاییدا توانیان لەپێش٢٠٠٠پ.ز مەملەکەتی سەربەخۆی خۆیان دابمەزرێنن. گوتییەکان هێزەکانیان یەك خست و دەستیان گرت بەسەر ئەو زەویانەی نزیك دەسەلاتیان بوون. و لەژێر ڕکێفی یەك سەرکردەدا خۆیان سازدا بەو جۆرە، یەکەم دەوڵەتی کوردی لەمێژوو دا دروست بوو کە بەناوی ولاتی(گوتیام) وە ناسراوە، گوتیام لەزمانی ئاشووریدا بەناوی (زەوی جەنگاوەرەکان) دێت. ئارابخا (کەرکوکی ئێستا) پایتەختیان بووە، سنورەکەیان لە نێوان زێی گەورەو سیرواندا بووە.

گۆتییەکان ساڵی ٢٦٤٩پ.ز ولاتی (سۆمەر و ئەکەد)یان داگیر کرد، لەسەردەمی پاشای گوتییەکان(ئیلولومیش)، بەو جۆرە سنوری دەوڵەتەکەیان فراوان بوو، پادشاکەیان بە(فەرمانڕەوای چوارلای جیهان) و (پاشای بەهێزی ئەکەد) ناوبانگیان دەرکرد، دەسەلاتی گوتییەکان بەسەر

ولاّتی سۆمەر و ئەکەدەوە نزیکەی سەدەو چارەگە سـەدەیەکی خایانـد لـەم ماوەیەدا (٢١) پاشای گۆتی حوکمی کردووە کە (تریگان) دوا پاشا بوو پـاش سـالّی ٢٥٢٤پ.ز دەسـەلاّتی گۆتییـەکان وردە وردە بـەرەو لاوازی هـات و لە ئەنجامـدا دەسـەلاّتیان لە دەولّەتی سۆمەر و ئەکەد لە دەسـت دا و گـرنگترین هۆکـانی کـەوتنیان دەگەڕێتەوە بۆ:

١- دووری ئەو ناوچانەی دەستیان بەسەردا گرتبوو لە مەلّبەنـدی دەسـەلاّتی خۆیانەوە.

٢- لاوازی ناردنی یارمەتی سەربازی و درەنگـی گەیـشتنیان بـۆ ئـەو شـوێنە دوورانە.

لە گرنگترین ئەو کارە هونەریانەی کە ئاستی بەرزی شارستانێتی گۆتیـەکان پیشان دەدات:

١- تابلۆی لیشیر - پیرانی لە هۆرین شێخان (باکوری خانەقین).

٢- سەری یەکێ لە پاشاکانی گۆتی کە لە برۆنز دروستکراوە لـە دەورپـشتی شاری هەمەدان لە ئێران دۆزرایـەوەو ئێـستاش لـە مۆزەخانـەی (بریمـەر کالیری) لە شاری نیویۆرک ئەمریکا پارێزراوە.

٣- هەروەها سەری یەکێ لە پاشاکانیان لە سەلماس (ڕۆژهەلاّتی کوردستان) دۆزرایەوە لەگەلّ دۆزینەوەی چەند مۆرێکی لولەیی لـە باشـوری ئێـستای عێراق.

حوکمرانی گۆتییەکان لە ولاّتی سۆمەر و ئەکەد لەسەر دەستی (ئۆتۆحیکال) پاشای سۆمەری کۆتایی هات.

٣- میتانیەکان:

ئـەم نەتەوەیـە لـە هۆریـەکان (خۆریـەکان) بـوون کـە لەکوردسـتانی خۆرئاوادا سەرەتای نیشتەجێ بوونیـان دەوروبـەری ڕوبـاری بلـێخ و خـاپوور بوو، سەرەتای دەرکـەوتنیان دەگەڕێتـەوە بـۆ سـەدەی چـواردەیەمینی پ.ز میتانیەکان بەڕەگەز ئاری نەژادن شاری واشوکانی (رأس العين لـە ڕۆژئـاوای کوردسـتان) پایتـەختیان بـوو میتانیـەکان لەگـەڵ میـسریەکاندا پەیوەنـدیان هەبووە و نامە گۆڕکێیان لەگەڵ میسریەکاندا هەبووە بەتایبـەت لەسـەردەمی پاشـای میتانیـەکان (توشـراتا) و فرعەونـەکانی میـسر، وڵاتـی میتـانی بـە ناوی(خانیگلبات لە لایەن ئاشوریەکان) بەناوبانگ بـوو، لەناوچـەی کـەرکووك ژمارەیـەك بەڵگەنامـەی دەوڵـەتی میتـانی دۆزراونەتـەوە، ڕۆژهـەڵات نـاس (جۆنس) دەڵێت وشەی میتانی بە واتای (خانەدان) دێت.

میتانیەکان لەگەڵ ئاشوریەکاندا بەردەوام لەجەنگدا بـوون لەسـەردەمی شا شەلمانەسری یەکەم ١٢٧٣ ــ ١٢٤١پ.ز دەسـەڵاتیان هەرەسـی هێنـاوە. میـسریەکان بەمیتانیـەکانیان وتـووە (نـەهارین) و لـە تەوراتـدا بـە (ئـارام - نەهارام) ناوبراوە.

٤- کاشیەکان:

چەند خێڵێکی نیشتەجێی چیاکانی زاگرۆس بوون بەتایبەت لـە ناوچـەی (کرماشـان و لوڕسـتان)دا ژیـاون و پـەلیان بـەرەو وڵاتـی دوو رووبـار (نـاوەراسـت و باشـووری عـێراق) هـاویـشتـووە و بـەسـەرکـردایـەتـی شا (ئاگومی دووەم) دەسەڵاتیـان بەسەر وڵاتی بابل دا گرتووە بۆ مـاوەی چوار سەدە لە نێوان ١٥٩٥ ــ ١١٦٢ پ.ز بە هۆی هێرشی پاشاکانی بابل بۆ سەر نـاوچەکەیان. کاشیـەکان بۆ یەکەم جار ئەسپیان هێنـایە دۆڵی رافیدەین و

هەنگاوێکی گەورە بوو لە پێشخستنی شارستانیدا. دەوڵەتەکەیان بەناوی کاردونیاش بەناوبانگە پێ دەچێت ناوی کاشیەکان لەناوی خواوەندەکەیانەوە هاتبێت کە ناسراوە بە(کاشو) لە عێراقدا کاشیەکان پایتەختی نوێی خۆیان دروست کرد و بە ناوی پادشا بەناوبانگەکەیانەوە ناویان نا (دورکوریکالزۆ) واتە شاری کوریکالزۆ، کە ئیستا لە نزیک شاری بەغداد پاشماوەکانی ناسراوە بە(عەقەرقوف) و زەقورە بەناوبانگەکەی تا ئیستا ماوە و لە سێ نهۆم دروست کراوە بە بەرزی دووسەد پێ و بەنەخش و شێوازی جوان و وێنەی کوریکالزۆی تیادا بەدی دەکرێت. هەر لەم شارەدا سێ پەرستگای گەورە دۆزراونەتەوە. کاشیەکان زۆر بایەخیان بەئەسپ سواری داوە بەخێوکردنیان بەشتێکی پیرۆز زانیوە. هەروەها کاشیەکان دەستێکی بالآیان هەبووە لە هونەری بیناسازی و نەخشەسازی و رێگا ـ کێشان دا.لەدەوروبەری سالآنی ١١٦٢پ.ز عیلامیەکان توانیان هێرش بهێننە سەر کاشیەکان و پایتەختەکەیان کاول بکەن سامانێکی زۆر و کارە هونەریە گرنگەکان بگوێزنەوە بۆو پایتەختەکەی خۆیان(سوسە).

بەشی دووەم

میدییەکان:

پاش تەواو بوونی حوکمڕانی گۆتیەکان، لەدەوروبەری ساڵانی ٢٠٠٠پ.ز شەپۆلێکی گەورەی هیندۆ ئەورووپییەکان لەناوچەی زاگرۆس گیرسانەوە و تێکەڵاو بەگۆتییەکان بوون ولەگەڵیاندا توانەوە،ئەمانە بە میدییەکان ناسران، و یەکەمین ئیمپراتۆریەتی مەزن لەمێژووی کۆنی کوردا دابمەزرێنن کە سنووری لەخۆرهەڵاتەوە تێپەڕی کرد بۆ ڕوباری (سەرداریا) لەئاسیای ناوەڕاست، لە باکوریشەوە تا دەریاچەی قەزوین و دەریای ڕەش، لە ڕۆژئاواشەوە تا ڕوباری هالیس (قزل ئیرماق) درێژ بۆوە.

لە خوارووشیدا چیای حەمرین سنووری بوو ساڵی ٦٥٠ پ.ز بەتەواوی دەستیان بەسەر ناوچەکەدا گرت، بەمەش توانیان کەبنچینەیەکی بەهێز بۆ حکومەتێکی ناوەندی بەهێز دابمەزرێنن، میدیەکان کە ئەم کارەیان بۆ چووە سەر کەوتنە پەل هاویشتن و داگیرکردن.

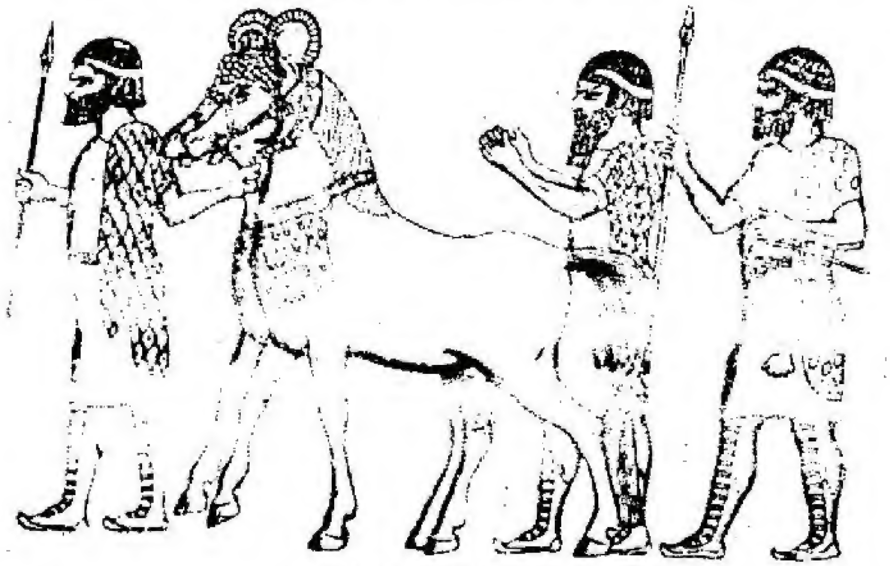

وێنەی ژمارە (١٨)

چەند پیاوێکی (مادەکان) یان (ماننا)، سەدەی هەشتەمی پ.ز

نێوانی هەردوو دەوڵەتی میدیا و ئاشووری هەمیشە جەنگی بێ پسانەوە بووە، ساڵی ٧١٥پ.ز پادشای ئاشووری سەرجۆن توانی میدیەکان بشکێنێت و باجیان لێ بستێنێ،پاش ئەوە پاشای میدیەکان (دیاکۆ) شاری (ئەکباتانا) (هەمەدانی ئێستا) ی کردە پایتەختی میدیا ساڵی ٧٠٠پ.ز. پاش مردنی دیاکۆ، (فراورتس)ی کوڕی حوکمی گرتە دەست، فراورتس لەگەڵ ئاشووریەکان پەیمانی ئاشتی بەست، ئەم کارە ڕێی بۆ خۆش کرد دەست بەسەر فارسەکاندا بگرێت.

کیاکسار(کەی خەسرەو) ٦٥٣ - ٥٨٥پ.ز:

بەناوبانگترین پادشاکانی میدیایە، لەسەردەمی ئەودا دەوڵەتی میدیا گەیشتە ئەو پەڕی دەسەلآت و لوتکەی گەشەکردن.

وێنەی ژمارە (١٩)

لە کۆتایی ساڵی ٦١٥پ.ز میدیەکان هۆز و تیرەکانیان کۆکردەوە و دەستیان کرد بەهێرش بەرەو سنووری خۆرهەلآتی ئاشوریەکان هەر لەو

ساڵەدا توانیان شاری (ئارابخا ــ کەرکوکی ئێستا)وئەربائیلۆ(هەولێری ئێستا) رزگار بکەن.

ساڵی ٦١٤پ.ز بەتەواوی هێزەکانیان بەرەو شارو مەڵبەندەکانی ئاشوریەکان بەڕێ کەوتن، لەم کاتەدا پادشای میدیا (کیاکسار) و (نەبو بلاسەر) ی و پادشای کلدانی پەیمانبەستنێکیان کەوتە نێوان بۆ لێدان و لەناوبردنی ئیمپراتۆریەتی ئاشووری.

هەردوو سەرکردە یەك ئامانجیان هەبوو ئەویش ڕووخاندنی دەوڵەتی ئاشوری بوو، لە کۆتایی ساڵی٦١٢پ.ز پاش گەمارۆدانی شاری (نەینەوا)ی پایەتەخت توانیان داگیری بکەن و پاشان شاری (ئاشور) و (نەمرود) یان داگیرکرد، ئەوەی لێرەدا پێویستە ئاماژەی بۆ بکرێت لەسەردەمی ئیمپراتۆریەتی میدیەکاندا (زەردەشت) پێغەمبەری میدیەکان دەرکەوت و ئایینی زەردەشتی بڵاوکردەوە.

زەردەشــت:

زەردەشت بەڕەگەز میدییە و ساڵی٦٦٠پ.ز لە ناوچەی (ئەترۆپاتین) لە ڕۆژئاوای دەریاچەی ئورمیە لەدایك بووە، ئایینی زەردەشتی بووە بە ئایینی ڕەسمی دەوڵەتی میدیا.

کۆتایی دەوڵەتی میدیا:

ساڵانی ٥٥٣ ــ ٥٥٠پ.ز لەسەردەمی ئاستیاك دوا پادشای میدیەکان، فارسە (هەخامنشیەکان) بەسەرکردایەتی (کۆرش) سەریان هەڵداو وەکو هێزێکی نوێ لەناوچەکە داپەیدا بوون، کۆرش کەوتە ململانێ لەگەڵ میدیەکاندا و توانی بەیارمەتی سەرکردەیەکی میدییەکان بە ناوی (هارپاك) دژی ئاستیاك بکەوێتە جەنگەوە و شاری (ئەکباتانا) داگیربکات وکۆتایی بە دەولەتی میدیا بهێنێت.

پرسیارەکانی بەندی دووەم

پ١ / پێناسەی ئەمانەی خوارەوە بکە:

(لۆلۆییەکان، زاموا، نەرام سین، ئارابخا، نەهارین، عەقەرقوف، گاندیش، دیاکۆ، هارپاك، ئاستیاك).

پ٢ / بەکورتی وەڵامی ئەم پرسیارانە بدەرەوە:

١- لەسەر کاشیەکان ئەمانەی خوارەوە روون بکەرەوە:

أ- شوێنی نیشتەجێ بوونیان.

ب- ناوی کاشیەکان لەچی یەوە هاتووە.

ج- چی دەزانی لەسەر عەقەرقوف باسی بکە.

د- چۆن دەسەلاتیان لەناوچوو.

٢- لەسەر میتانیەکان:

أ- باس لەپەیوەندی نێوان میتانیەکان و ئاشوریەکان بکە.

ب- باس لەپەیوەندی نێوان میتانیەکان و میسریەکان بکە.

٣- لەسەر دەوڵەتی ماد ئەم بڕگانە ڕوون بکەرەوە:

أ- شوێن و سنوری ئەم دەوڵەتە دیاری بکە.

ب- چۆن ئەم دەوڵەتە کۆتایی پێ هات.

ج- ئایینی میدیەکان چی بووە.

پ٣ / ئەم بۆشاییانە پڕ بکەرەوە:-

١- لۆلۆیەکان نیشتەجێ بوون لەبەشی .... چیای زاگروس لەنێوان هەزارەی .... پێش زایین و دەسەلاتیان گەیشتبووە ناوچەکانی ....و........ .

٢- گۆتیەکان دەسەڵاتیان گەیشتە شارەکانی باشوور لەسەردەمی پاشا .... وەماوەی .... خایاند دەسەڵاتەکەیان.

٣- میتانیەکان نیشتەجێ بوون لەبەشی .... کوردستان دوای جێ هێشتنی چیاکانی زاگرۆس.

٤- ڕۆژهەڵاتناس جۆنس دەڵێت وشەی میتانی بە مانای .... دێت بۆ .... بەکارهاتووە.

٥- کاشیەکان چەند ناوێکی تریان هەبووە و پێوەی ناسراون وەک .... و .... و ....

٦- دەوڵەتی میدیای مەزن لە دەوروبەری ساڵی........... پێش زایین دامەزرا لە بەشی .... کوردستان وە شاری............ کرایە پایتەختی ئەم دەوڵەتە.

بەنـدی سـێیەم

شوێنەواره دێرینەکانی کوردستان

کوردستان :

بۆ یەکەم جار ناوی کورد هاتبێت لەسەر چاوە بزماریەکان(مێخیەکان)دا، دەگەڕێتەوە بۆ کۆتاییەکانی هەزارەی سێیەمی پێش زایینی کاتێك بـاس لـه شوێنێك دەکات بەناوی وڵاتی کوردا.

بەڵام وشەی کوردستان بـۆ یەکـەم جـار لەسـەدەی دوانزەیـەمی زایـینی بەکارهاتووە. ئەویش لە دوو بڕگەپێك دێت: (کورد) کـه ئامـاژه بـه نەتـەوەی کورد دەکات و (ستان) بە واتـای وڵات یـان هـەرێم یـان شـوێن دێـت. کەواتـە کوردستان مانای (وڵاتی کوردان) دەگەیەنێت. خاکی کوردسـتان هـەموو ئـەو ناوچانە دەگرێتەوە کە دەکەوێتە باکوری چیاکانی زاگرۆس، بـاکورو بـاکوری ڕۆژهەڵاتی دۆڵی ڕافیـدەین(میـسۆپۆتامیا) تـا کـەناری دەریـای ناوەڕاسـت، و ڕۆژهەڵاتی بانی ئەنادۆڵ تا دامێنی چیای حەمرین.

وێنەی ژمارە(٢٠)

نەخشەی کۆنی کوردستان

گرنگترین شوێنەوارە دێرینەکانی کوردستان:

١- **ئەشـــکەوتی شــــانەدەر:** گـــەورەترین و بـــەناوبانگترین ئەشـــکەوتەکانی کوردستانە دەکەوێتە چیای برادۆست لە پارێزگای هەولێر، لە سالآنی نێوان ١٩٥١ ـــ ١٩٦١لە لایەن تیمێکی ئەمریکی پشکنینی لێ کراوە، مێژووی ئەم ئەشکەوتە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی نێوان(٦٠ ـــ ٤٥)هەزار ساڵ، مرۆڤی نیاندرتاڵ تیایدا ژیاوە بۆ قۆناغی چاخی بەردینی کۆن دا.

وێنەی ژمارە (٢١) ئەشکەوتی شانەدەر

٢- **ئەشـکەوتی هــەزارمێرد:** ئەکەوێتـە دووری ١٣کـم لـە باشـووری ڕۆژئـاوای سلێمانی لە شاخی بەرانان، لەلایەن شوێنەوار ناسێکی ئەمریکی پشکنینی لـێ کـراوە سـالّی١٩٢٨ز، مێژووەکـەی دەگەڕێتـەوە بـۆ ٥٠,٠٠٠ سـاڵ بـۆ قۆناغی چاخی بەردینی کۆن.

٣- **ئەشکەوتی زەرزی:** ئەکەوێتە زنجیرە چیای سەرسەرد نزیك گونـدی زەرزی لە چەمی ڕەزان لە پارێزگای سلێمانی، مێژووەکەی دەگەڕێتـەوە بۆ ١٢٠٠٠ دوانـزە هـەزار سـاڵ واتە بۆ چاخی بەردینی کۆن.

٤- **چەرمــۆ:** ئەکەوێتــە دووری١١کم لەڕۆژهــەلاّتی شــاری چەمــچەماڵ لەســەر چەمی گەورە یەکێکە لە لقەکانی روباری رۆخانە و تاووغ چای لە پارێزگای کــەرکوك شــوێنەواری چــەرمۆ کــۆنترین گونــد ی کشتوکاڵییە لــە جیهانــدا، مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ چاخی بەردینی نویێ (هەزارەی حەوتەمی پێش زایین).

خەڵکی گوندی چەرمۆ ئاژەڵیان ماڵی کرد، و گەنم و جۆ و نیسك و نۆك و پاقلــە یــان چــاند گلێنــەیان (قاپ) دروســت کــرد و خانوویــان دروســتکرد.
هــەروەها پەیکەری خواوەندیان درووست کرد بەشێوەی بوو کەڵــەی قــوڕین ئامــاژە بــە خواوەندی دایك دەکات.

٥- **میلەکەی دەربەندی گاور:** ئەکەوێتە یەکێك لە دەربەندەکانی چیای قەرەداغ لە سلێمانی نزیك گوندی تەکیە و بەلەکجاڕ.

ئەم میلە هەڵکــەنراوە لەبــەردی دەربەندەکــە وێنــەی پاشــایەك پیــشان دەدات لەوانەیــە (نــەرام ســین) بێــت، یــان (ئانوبــانینی) پاشــای لۆلۆییــەکان لەکاتی سەرکەوتنی بەسەر دوژمنەکانی دا. جێگەی باسە ئەم میلە نووســینی پێوە نییە.

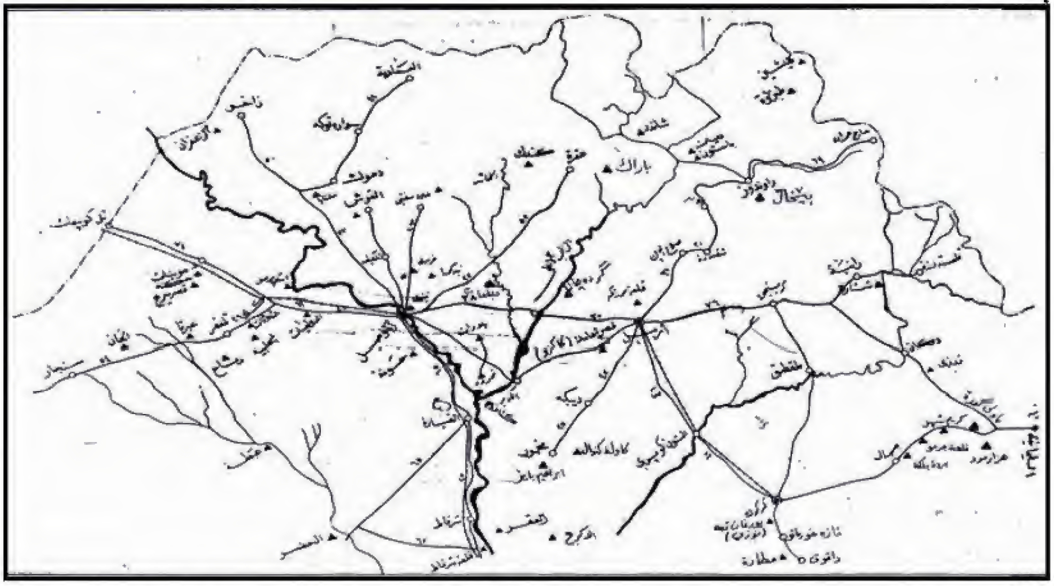

وێنەی ژمارە (٢٢) نەخشەی هەندێ لە گرنگترین شوێنەوارەکانی کوردستان

٦- میلەکەی ئانو بانینی:

ئەکەوێتە سەر شاخی بادیر لەناوچەی سەرپێل زەهاو لە ڕۆژهەلاتی کوردستان. وێنەی پاشای لۆلۆیی ئانوبانینی پیشان دەدات لەکاتی سەرکەوتنی بەسەر دوژمنەکانی دا، هەروەها هەندێ نووسینی بزماری(مێخی) پێوەیە بەزمانی ئەکەدی باس لەم ڕووداوە دەکات.

٧- ئەشکەوتی قزقاپان:

ئەکەوێتە نزیك ئەشکەوتی زەرزی لە زنجیرە چیای سەرسەرد نزیك

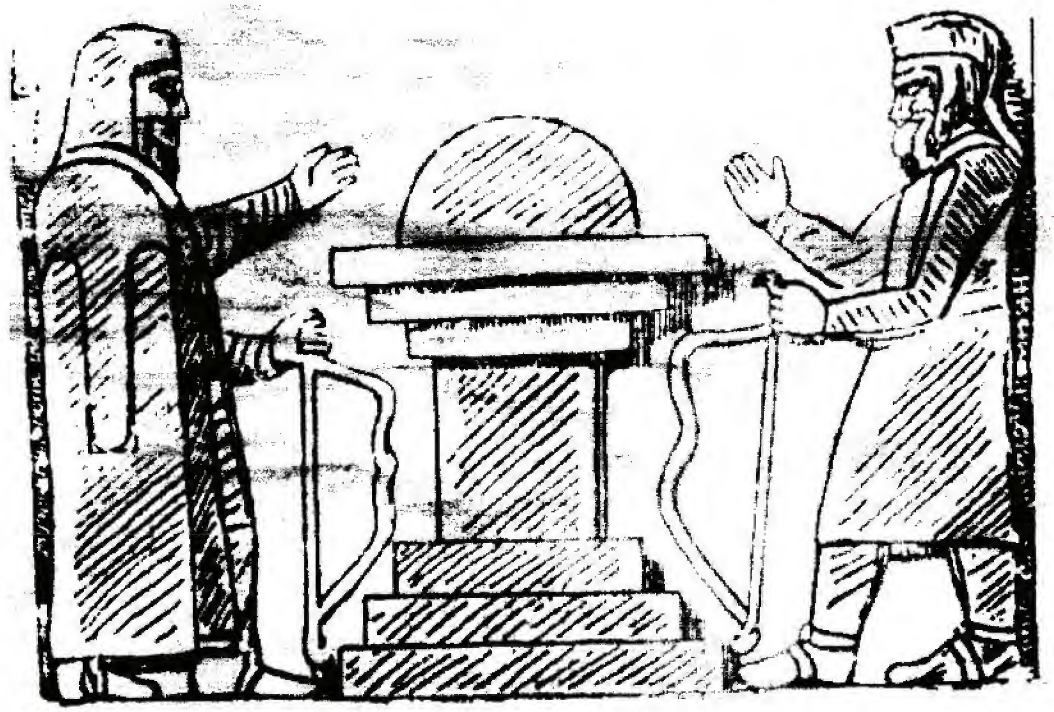

وێنەی ژمارە(٢٣) کیاکسار

لە داتاشراوەکەی قزقاپان

گوندی زەرزی لەچەمی ڕەزان، بریتییە لە گۆڕێکی سێ ژووری لە بەردی شاخەکە هەڵکەندرا وە، پێشەکەی نەخشێکی لێ هەڵکەندراوە دیمەنی

دووپاشای لەسەرە لەرێ و ڕەسمی ناشتندان، مێژووی ئەم نەخشە ئەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ئیمپراتورییەتی میدیا (٧٠٠ ــ ٥٥٠پ.ز).

پرسیارەکانی بەندی سێیەم

١–چەرمۆ چییە؟ دەکەوێتە کوێوە؟ گرنگی لە چییدایە؟

٢– ئەشکەوتی هەزارمێرد دەکەوێتە کوێوە وە گرنگی لە چییدایە؟

٣– دەربەندی گاور گرنگی چییە؟

٤– ئەشکەوتی قزقاپان بۆ چ سەردەمێك دەگەڕێتەوە؟

چالاکی:

گروپێك لە قوتابیان بە یارمەتی مامۆستای وانە.... نەخشەیەکی مێژوویی بۆ دەست نیشانکردنی (شوێنەوارەکان) ئامادە دەکات..

بەندی چوارەم

بەشی یەکەم

ئێران لە سەردەمی ئەخمینیەکان (هەخامەنشیەکان)

لە دەوروبەری ساڵی ٨٠٠پ.ز فارسەکان لە دەوروبەری دەریای قەزوین هاتن بۆ ناوچەی (پارس) لە باشوری ئێران نیشتەجێ بوون و ماوەیەکی زۆر ملکەچی میدیەکان بوون.

لە کۆتایی سەدەی هەشتەمی پ.ز لە ئەنجامی یەکگرتنی هۆزە فارسەکاندا یەکەم دەوڵەتی فارسی دامەزرا لەسەر دەستی (ئەخمینس).

کۆرشی دووەم ٥٥٨ - ٥٣٠پ.ز:

پاش پاشا قەمبیز کۆرشی دووەم دەسەلاتی دەوڵەتی هەخامەنشیەکانی گرتە دەست لەژێر نازناوی کۆرشی گەورە، و لەو ساڵانەدا

ملکەچی کیاکساری پادشای میدییەکان بووە. بەلام لەساڵی٥٥٠پ.ز توانی دژی دەسەلاتی میدییەکان بوەستێت و دەوڵەتی میدیا بڕوخێنێت و ئەکباتانا داگیر بکات و هەموو گەنجینەکانی بە تالان ببات. کۆرش لەو ساتانەدا بەناوی پادشای میدیا خۆی ناساند بۆیە میسریەکان و یۆنانیەکان بەو نازناوە مامەڵەیان لەگەڵدا گرتووە.

کردەوە جەنگیەکانی کۆرشی گەورە زۆر و گرنگن وەك ڕووخاندنی دەوڵەتی میدیا ساڵی ٥٥٠پ.ز ، و ڕووخاندنی دەوڵەتی لیدیا لە ئەنادۆڵ ساڵی٥٤٦پ.ز، و داگیر کردنی ئەفغانستان و هەردوو هەرێمی (سەیحوون وجەیحون) و قەندەهار و تا باکووری خۆرئاوای هیندستان، پاش ئەم جەنگانە کۆرش ڕووی کردە وڵاتی بابل و توانی پادشای بابلیەکان بشکێنێ و بابل داگیر بکات، ساڵی ٥٣٩پ.ز نازناوی پاشای بابلی لەخۆنا.

قەمبیز (کەمبوجیە) ٥٣٠ – ٥٢٢پ.ز:

قەمبیزی دووەم سەرکردەیەکی گەورەی هەخامەنشیەکان بوو سەرەڕای چەسپاندنی دەسەڵاتی بەسەر ئەو زەوی و زارانەی لە سەردەمی کورشی باوکی داگیر کرابوو، هەڵمەتی بردە سەر وڵاتی میسر، ساڵی ٥٢٥پ.ز توانی داگیری بکات.

ساڵی ٥٢٢پ.ز لە وڵاتی فارس (بارديا) ی برای قەمبیز شۆڕشی بەرپاکردو قەمبیز ناچار میسری بەجێ هێشت و بەرەو وڵاتی فارس گەڕایەوە، بەڵام لەپیلانێکدا دارای یەکەم(داریوشی یەکەم) توانی قەمبیز لەناوبەرێت و فەرمانڕەوایی بارديايش زۆری نەخایاند.

دارای یەکەم (داریوشی یەکەم) ٥٢٢ – ٤٨٦پ.ز:

سەرەتای حوکمی دارای یەکەم(داریوشی یەکەم) بەهەڵگەڕانەوە و شۆڕشی ویلایەتەکان دەستی پێکرد بەتایبەتی شۆڕشی میدیا و عیلام و بابل، دارا هێرشی بۆ سەر بابل دەست پێکردو توانی داگیری بکاتەوە و دەستی بەسەردا بگرێتەوە و پاشان شۆڕشەکانی تری میدیاو عیلام و ناوچەکانی تری دامرکاندەوە، دارا ئەم سەرکەوتنانەی لەسەر کێوی بێستون هەڵکەندووە کە دەکەوێتە نزیک شاری کرماشان لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان. شایانی باسەشۆڕشەکەی میدیا (کوردستان) بەسەرکردایەتی فراورتس بوو.

وێنەی ژمارە (٢٤) فراورتس سەرکردەی شۆرشی میدییەکان
(لە کێوی بێستوون وەرگیراوە)

دارای یەکەم (داریوشی یەکەم) لە ماوەی ٥١٨ ــ ٥١٤پ.ز توانی چەند ڕێکخستنێکی کارگێڕی پەیڕەو بکات، وڵاتەکەی دابەش کرد بەسەر (٢٦) ویلایەتدا (هەرێمدا) کە پێیان دەووترا (ساتراب) هەروەها دەزگای تایبەتی ئاسایشی دامەزراند بۆ پاراستنی وڵات وەدانانی سیستەمێك بۆ وەرگرتنی باج و ڕێکخستنی ڕێگا و بانە بازرگانیەکان، وە لە ڕووی ئایینیەوە ڕێزی لە خواوەند (ئاهورامزدە) دەگرت کەوای دەزانی سەرکەوتنەکانی لە ڕێگەی ئەم خواوەندەوە بووە لەمەوە دەردەکەوێت دارا پەیڕەوی ئایینی زەردەشتی کردووە.

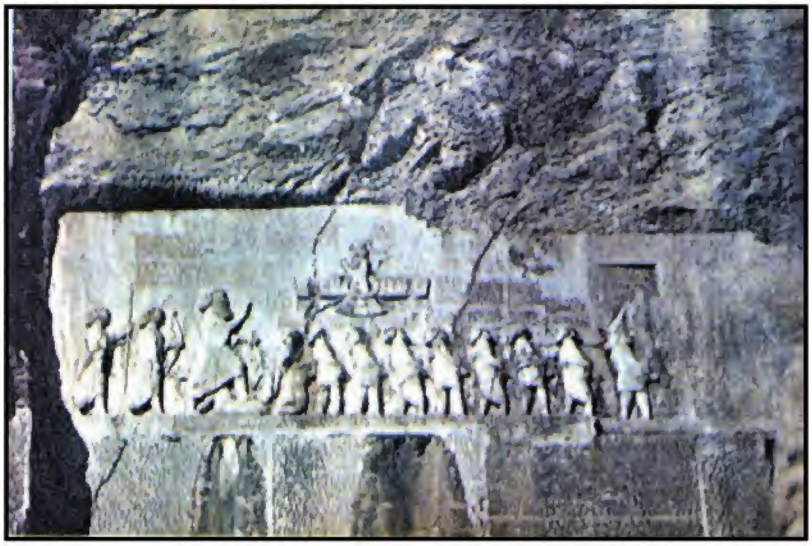

وێنەی ژمارە (٢٥) تاقی بوستان (کێوی بێستون)

سەرکەوتنی داریوش بەسەر دوژمنەکانی

شەڕەکانی یۆنانی- ئەخمینی (٤٩٠ — ٤٨٠ پ . ز):

هۆکارەکـەی دەگەڕێتـەوە بـۆ داگیرکردنـی وڵاتـی یۆنـان لـە لایـەن ئەخمینیەکان (هەخامەنشیەکان)ەوە و ڕاپەڕینی یۆنانیـەکان دەستی پێکرد بەتایبەتی شاری (ئەسینا) کە پەیڕەوی ڕاپەڕینەکەی دەکرد. ئەوە بوو چەند شـەڕێکی گـەورە لـە نێـوان هـەردوولادا بـەرپابوو، بـەناوبانگترینیان شـەڕی دەشـتی (مـاراتـۆن) بووسـاڵی ٤٨٦ پ.ز کـە بەسـەرکەوتنی یۆنانیـەکان و شکستی هەخامەنشیەکان کۆتایی هات.

پاشا ئەحشویرشی یەکەم٤٨٦ ــ ٤٦٥پ.ز:

ئەم شایە ئەرکێکی گەورەی کەوتە ئەستۆ ئـەویش بـەرەنگار بوونـەوەی شۆڕشـی ویلایەتـەکان بـوو. یەکـەم جـار تـوانی شۆڕشـی میـسریەکان دابمرکێنێتەوە سـاڵی ٤٨٤ — ٤٨٢ پ.ز بـە توندی لـە شۆڕشـی دانیـشتوانی بـابلی دا وشـارەکەی کـاول کـرد و زەقـورە بەناوبانگەکـەی وێـران کـرد.

* لە سەردەمی دارای یەکەمدا.

ئەحشویرشی یەکەم خۆی کۆکردەوە بۆ جەنگی یۆنانیەکان بەلاّم لەم هەڵمەتەیدا شکستی هێنا بەتایبەتی لەشەڕی (بلاتیە) دا.

پاشا ئەرتحشتای دووەم ٤٠٤ ـ ٣٥٩ پ.ز:

ئەرتحششتای دووەم لەو ڕۆژەوەی کە دەسەلاّتی لەپەرستگای شاری (بازرگادە) وەرگرت لەلایەن برا بچووکەکەیەوە کەناوی کۆرش بوو هێرشی کرایە سەر بەلاّم هێرشەکە شکستی هێنا، لەگەڵ ئەوەی بڕیاری لێ خۆش بوونی بۆ دەرکرد بەلاّم ئەو سور بوو لەسەر دژایەتیەکەیەوە ئەوە بوو کۆرش جاڕی شۆرشی بە یارمەتی گریگەکان (یۆنانیەکان) دا کە بەهەڵمەتی دەهەزار سواری یۆنانی ناسراوە بەسەرۆکایەتی (زەینەفۆن). ئەرتحششتا توانی بەسەر ئەم شۆڕشەدا سەربکەوێت و کۆرشی برای بکوژێت.

بەم جۆرە لەشکرەکەی زەینەفون دوای تەواو بوونی کارەکەیان سالّی ٤٠١ ــ ٤٠٠پ.ز بە کوردستاندا گەڕانەوە بۆ یۆنان،لە ڕێگادا تووشی بەرگری و هەڵمەتی کوردان بوونەوە(کە زەینەفون بە کاردۆخی ناوی بردوون لە کتێبەکەی ئەناباسیس).

شایانی باسیشە دواپادشای هەخامەنشیەکان داریوشی سێیەم بوو کە سالّی ٣٣١پ.ز لە شەڕی گۆگمێلا (ئەربێلا) نزیك هەولێری ئێستا لە بەرامبەر لەشکری ئەسکەندەری مەکدۆنی شکا، بەم جۆرە دەولّەتی هەخامەنشی ڕووخا و تەواوی ئەنادۆل وشام و میسر و کورستان و عێراق و ئێران بوونە بەشێك لە ئیمپراتۆریەتەکەی ئەسکەندەری مەکدۆنی، هەرچەندەناوچەی میدیا (کورستان) دوای شکانی داریوش سەربەخۆیی خۆی بۆ ماوەیەك لە ژێر سەرکردایەت (ئەتروبات = ئەتروباتکان) ڕاگەیاند. سالّی ٣٢٣پ.ز ئەسکەندەر لە شاری بابل دەمرێ و ئەنجامەکەی ئەوەبوو ئیمپراتۆریەتەکەی ئەسکەندەر

لــه نێــوان ســەرکردە ســەربازیەکانی خــۆی دابەشــکراو، ئــەنادۆڵ وشــام و کوردســتان وعێــراق وئێــران بــەر (ســلۆقس) کــەوتن وئــیتر ئــەم ســەردەمە بەسەردەمی (سلۆقی) ناودەبرێت، میسریش بـەر (بـەتلیمۆس) کـەوت و ئـیتر ئەم سەردەمە بە سەردەمی (بەتاڵیسە) ناودەبرێت.

راهێنان

١- فارسەکانی کە لە ناوچەی (پارس)دا جێ نشین بـوون, ماوەیـەکی زۆر مل کەچی:

گریکەکان , میدیەکان , حیثیەکان : بوون

٢- لە مێژووی دێرین ((شـەڕ)) کردنـی سـیمای سـەرۆکی پـەیوەنـدی نێـو دەوڵەتی بوو....

ئایا ئێستا سیمای سەرۆکی سەرەکی ئەم پەیوەندیە نێو دەوڵتیە چییە؟

تەوەرێك بۆ گفتوگۆ.

بەشی دووەم

ئێران لەسەردەمی فورثیەکان (ئەشکانیەکان)

لە دەوروبەری ساڵی ٢٥٠ ـ ٢٤٧پ.ز دا و لەنێوان ئەو هۆزانەی کە لە وڵاتی (بارثوا)(خوراسان)ی ئێستا نیشتەجێ بوون، دووبرای سەرکردە دەرکەوتن بەناوی (تیریداتس) و (ئەرشاك) کە توانیان لەشەڕێکی خوێناویدا کە (ئەرشاك)ی تێدا کوژرا سەرکەوتن بەدەست بێنن دژی (سلۆقیەکان) لە هەرێمی (پارثوا)، پاشای ئەشکانیەکان توانی هەرێمی خۆراسان و چەند هەرێمێکی دەوروبەری دەریاچەی قەزوین داگیربکات، لەبەرفراوان و گەورەیی ئیمپراتۆریەتی ئەشکانی دوو پایتەختیان بۆخۆیان دروستکرد یەکەمیان (ئەکباتانا) (هەمەدان)ی میدیەکان بوو کە پایتەختی هاوینەیان بوو، دووەمیان (تەیسەفون) لەسەر بەشی خۆرهەڵاتی ڕوباری دیجلە، پایتەختی زستانەیان بوو.

پاشا متریداتس یەکەم ١٦٠ - ١٤٠پ.ز:

دەوڵەتی ئەشکانیەکان لە سەردەمی پاشا متریداتس دا زیاتر دەسەڵاتی جێگیر بوو، بەشێوەیەك وڵاتی میدیا و فارس و بابل و هەرێمی ئارامیەکان و ئاشوریەکانی گرتەوە، ئەشکانیەکان لەم سەردەمەدا شاری (تەیسەفون) (تاقی کیسرا= سەلمان پاکی ئێستای نزیك شاری بەغداد) یان دروست کرد، قریداتسی یەکەم کە بە دامەزرێنەری ئیمراتۆریەتی ئەشکانی دادەنرێت نازناوی (پاشای پاشایان)ی بۆ خۆی هەڵبژارد، و نازناوی (هیلینەکان)یشی لە خۆ نا بۆ ڕازی کردنی یۆنانیەکان.

شەڕی نێوان سلوقیەکان و ئەشکانیەکان:

سـلوقیەکان هەمیـشە لەهـەوڵی ڕزگاربوونـدا بـوون لـەژێر دەسـەڵاتی ئەشکانیەکان، ئـەوە بـوو لەسـەردەمی پاشـای سـلوقیەکان (ئـەنطیـوخسی حەوتـەم) دا هەڵمـەتێکیان ئامـادەکرد بـۆ سـەر هەرێمـەکانی خۆرهـەڵات و توانیان لەسێ شەڕدا بەسەر ئەشکانیەکاندا سـەربکەون و شـاری (ئـەکباتانا) داگیر بکەن.

فراهاطس:

کاتێك فراهـاطس هاتـە سـەر تـەختی پادشـایی ئەشـکانیەکان، داوای لـە سلوقیەکان کرد پەیمانی ئاشتی ببەستن، بەڵام سـلوقیەکان قبوڵیـان نـەکرد، لەبەر ئەوە فراهاطس هانی دانیشتوانی شارەکانی دا دژی سلوقیەکان شۆرش بکەن، خۆشی بەسوپایەکی بەهێزەوە هێرشی کردە سەر ناوەندی دەسەڵاتی (ئـەنطیـوخـس) و تـوانی لـەو شـەڕەدا بیکوژێـت و ژمارەیـەکی زۆری سـەربازەکانی بـەدیل بگرێـت. بەمـەش سـاڵی ١٢٩پ.ز سـلوقیەکان کەوتنـە مەترسی لەناوچوون لەخۆرهەڵاتەوە مەترسی ئەشـکانیەکان و لـە خۆرئـاواوە ڕۆمانیەکان.

مترێداتس دووەم ١٢٣ - ٨٨پ.ز:

دەوڵـەتی ئەشـکانی لـە بەشـەکانی خۆرهەڵاتـدا ڕووبـەڕووی هێرشـی هۆزەکانی (سـاکا) بوونـەوە، ئـەم هـۆزە کۆچـەرانە ڕژانـە وڵاتـی ئێـران و لـە زنجیرەشەڕێکدا ئەشکانیەکانیان شکاند و شا (فراهاطس) یان کوشت.

ساڵی ١٢٣پ.ز پاشایەکی بەهێز سەری هەڵدا بـەناوی مترێـداتس دووەم کە سـەلماندی فەرماندەیـەکی بـەهێز و مەزنـە، تـوانی هـەموو مەترسـیەکانی

هۆزەکانی (ساکا) نەهێڵێت و هەموو ویلایەتـەکان بگێڕێتـەوە ژێر دەسـەڵاتی خۆی، پاش ئەوە خۆی تەرخان کرد بۆ کـاری ئاشـتی و پەیوەنـدی بازرگـانی لەگەڵ چینیەکان.

شەڕەکانی نێوان ئەشکانیەکان و ڕۆمانیەکان

یەکەم:

کۆنترین پەیوەندی نێوان ئەشـکانیەکان و ڕۆمانیـەکان دەگەڕێتـەوە بـۆ سەردەمی متریداتس دووەم، کە ساڵی٩٢پ.ز داوای پـەیمان بەسـتنی ئاشـتی لەگەڵـدا کـردن، بـەلأم ڕۆمانیـەکان ڕازی نـەبوون و بەسـەرکردایەتی (سـلا) هێرشیان کردە سەر مەملەکەتی ئەرمەن، متریداتس وەفدێکی نارد بۆ گفـت و گۆی ئاشتی بەلأم (سـلا) بـەوەڕازی نـەبوو، لەبـەر ئـەوە جـەنگ لەنێوانیانـدا بەرپابوو، لەزنجیرەیـەك شـەڕ و پێکدادانـدا ڕۆمانـەکان شـکان و ناچـار داوای پەیمانی ئاشتیان کرد لەسەردەمی فراهاطسی سێیەم ساڵی ٧٦ ــ ٧٠پ.ز .

دووەم:

پاش کوشتنی فراهاطـسی سـێیەم ئـاژاوە بـاڵی کێـشا بەسـەر دەوڵـەتی ئەشـکانیەکاندا بەتایبـەتی لـە نێـوان بنەماڵـەی فـەرمانڕەوادا، ڕۆمانیـەکان بەسـەرکردایەتی (کراسـوس) ئـەم هەلـەیان قۆسـتەوە جـەنگیان دژی ئەشکانیەکان بەرپاکرد، ئەوە بوو ساڵی ٥٧پ.ز شەڕی خوێناوی (حەران) لـە باکوری ڕۆژئاوای کوردستان ڕوویدا و ڕۆمانیەکان شکان و کراسوسیش کوژرا.

سێیەم:

ڕۆمانیـــەکان بەســـەرکردایەتی (کاســـیوس) توانیـــان (تەیـــسەفۆن) ی پایتەختی ئەشـکانیەکان داگیربکـەن، هـەروەها هێرشـیان بـردە سـەر شـاری (الحضر) و داگیریان کرد. دژوارترین سـەردەمی نەهامـەتی ئەشـکانیەکان لـە سەردەمی ئیمپراتۆری ڕۆمانی (کـراکلا) دا بـوو، ئـەم سـەرکردەیە بـەفێڵ وا خـۆی پیـشان دا دەیـەوێت پـەیمانی ئاشـتی لەگەڵیانـدا مـۆر بکـات بۆیـە دانیشتوانی (طیـسفون) دەرگاکـانی شـاریان خـستە سەرپـشت و دڵنیـابوون، بەڵام کراکلا دڕندانـە هێرشـی بردنـە سـەریان و ژمارەیـەکی بـێ شـوماری لـە خەڵکی کوشت. بەڵام ئەویش بە سزای خۆی گەیشت و بەنهێنی تیرۆر کرا.

چوارەم:

دوا شەڕی نێوان ڕومانیەکان و ئەشەکانیەکان شەڕی (نوصەیبین) بوو لە باکوری ڕۆژئاوای کوردستان کـە ئەنجامەکـەی بـەمۆرکردنی پـەیمانی ئاشـتی کۆتای هات، بەو جـۆرە جـەنگی نێـوان هـەردوو لا کـە نزیکـەی دوو سـەدەی خایاند جگە لەکاول کاری و وێران کردن هیچ لایەکیان سەرکەوتوو نەبوون.

کۆتـایی دەسەڵاتی ئەشکانیەکان:

جـەنگی دوور و درێـژی دووسـەدەی نێـوان ڕۆمانیـەکان و ئەشـکانیەکان هـۆی سـەرەکی لاوازی دەوڵـەتی ئەشـکانیەکان بـوو، بـەڵام هەڵگەڕانـەوە و شۆڕشی ویلایەت و میرنـشینەکانیش زۆر کاریگـەربوون، بەتایبـەتی شۆڕشـی هەرێمی فارس بەسەرکردایەتی ئەردەشـێری کـوڕی بابـك کـوڕی ساسـان کـە توانی سەرکەوتن بەدەست بهێنێت و دەوڵەتی ساسانی دابمەزرێنێت.

بەشی سێیەم

ئێران لە سەردەمی ساسانیەکان

ساسانیەکان بەناوی (ساسان)ی باپیری (ئەردەشێر)ەوە ناونراون کە پیاوێکی زانا و ئاینی بووە لەشاری (ئەستەخر) ی هەرێمی فارس. ئەردەشێر پاش مردنی (بابك)ی باوکی دەسەلاّتی گرتۆتە دەست، جەنگی کۆتایی نێوان پاشای ئەشکانیەکان و ئەردەشێردا بەسەرکەوتنی ئەردەشێر کۆتایی هات.

لە ساڵی ٢٢٤ زایینی دا(مەدائن) (تەیسەفون)ی پایتەختی داگیرکرد و لەوێ خۆی بەمیراتگەری ئەشکانیەکان لەقەڵەم دا و فەرمانڕەوایی بنەماڵەیەکی نوێی بەناوی ساسانیەکانەوە ئاشکراکرد و نازناوی (شاهەنشا) ی لەخۆنا. ئەردەشێر لەزنجیرەیەك شەڕ و پێکدادانێدا فەرمانڕەواییەکەی چەسپاند و توانی هەرێمەکانی میدیا و ئەرمینیا و ئەفغانستان وبلوخستان و بابل داگیر بکات.

شاپووری یەکەم ٢٤٢ – ٢٧٢ز:

کاتێك شاپوور هاتە سەر حوکم تووشی شورشی ئەرمینیا و(الحضر) بۆوە، شاپوور توانی پاش چوار ساڵ بەسەر ئەم شۆڕشانە دا سەربکەوێت. گەورەترین مەترسی کە شاپوور بیری لێدەکردەوە، مەترسی بیزەنتیەکان بوو.

شاپور پاش ئەوەی بارودۆخی وڵاتەکەی جێگیر بوو، سوپایەکی بەهێزی ئامادەکرد دژی بێزەنتیەکان و بەرەو سوریا ڕەوانەی کرد و زۆریەی شارەکانی داگیرکرد تا گەیشتە (ئەنتاکیا)، بیزەنتیەکان ناچار پەیمانی

ئاشتیان بەمەرجەکانی شاپوور مۆرکرد، پاش چەند ساڵێك جەنگێکی نوێ لەنێوانیاندا ڕووی داو بیزەنتیەکان دیسان تیایدا شکان وحەفتا هەزار دیلیان لێ گیرا، کە ڕەوانەی شاری شاپوور کران و لەوێ بەنداوێکی گەورەیان پێ دروست کردن بە ناوی بەنداوی ئیمپراتۆر لە سەر ڕووباری کارۆن.

شاپووری دووەم ٣١٠ - ٣٧٩ز:

شاپووری دووەم زۆرترین ماوەی فەرمانڕەوایی گرتۆتە دەست کە نزیکەی حەفتا ساڵی خایاندووە، ئەم شایە لەو ماوە دوور و درێژەدا گەلێك کردەوەی گرنگی بەدەست هێنا:

یەکەم: کارەکانی لەناوەوەی وڵات:

١- کەمکردنەوەی دەسەڵاتی خانەوادەکان، کە ئەمانە دەسەڵاتی زۆریان هەبووەو سامانێکی زۆریان پەیداکردووە، شاپوور دەسەڵاتی خانەدانەکانی کەم کردەوە و بەهیچ جۆرێك ڕێی پێنەدان دەست لە کاروباری دەوڵەت وەربدەن.

٢- ڕێکخستنەوەی کاروباری کارگێڕی و ئابووری.

دووەم: کارەکانی دەرەوە:

١- شەڕەکانی لەگەڵ هۆزەکانی (هۆن) لەوڵاتی چین وکەدواتر پەیمانی ئاشتی لەگەڵدا بەستن و زۆربەیان هاتنە ژێر ڕکێفیەوە.

٢- ساڵی ٣٥٩ز توانی هێرش بەرێتە سەر قەڵای (ئامەد= دیاربەکر) و لە دەستی بێزەنتیەکانی ڕزگاربکات.

٣- عەرەبەکانی هەرێمی (بەحرەین)ی شکاند.

٤- دوا جـەنگی شـاپوور لەگـەڵ بیزەنتیەکانـدا پـاش بڵاوبوونـەوەی ئـایینی مەسیحی بـوو، کەئـەم ئایینـەبوو بـەئایینی ڕەسمـی بیزەنتیـەکان شـەڕو جەنگی نێوانیان بێ ئەنجام بەپەیمانی ئاشتی کۆتایی هات.

کیسرا ئەنو شیروان

سەردەمی کیسرای یەکەم کە بە ناوی ئەنوشیروان ناسـراوە بەگەشـترین سەردەمەکانی دەوڵەتی ساسانی دادەنرێـت. کیـسرا ئەنوشـیروان لـە مـاوەی دەسـەڵاتیدا تـوانی خزمـەتێکی گـەورە بگەیەنێتـە گـەلی ئێـران لـە هـەموو بوارەکـانی ژیانـدا، ئەمـە جگـە لـەوەی کەسـەلاتی ساسـانیەکانی گەیانـدە (یەمەن) لە ڕێگای دەریاوە.

چاکسازیەکانی کیسرا ئەنوشیروان

١- لەڕووی کۆمەلایەتیەوە:

میری ویلایەتەکانی ئاگادار کردەوە کە هیچ کارێك بـەبێ پرسـی مەرکـەز ناکرێـت واتـە مەرکەزیـەتی پـەیڕەو کـرد، دوای پـشێوی کۆمەلایـەتی چارەسەرکرد کە پـشتگیرانی (مـەزدەك) دروسـتیان کردبـوو، مـاڵ و زەوی و زاری گەڕاندەوە بۆ خاوەنەکانی، و تاوان بارانی بە سزای خۆیان گەیاند.

٢- لەبواری ئابووریدا:

لەم بوارەدا کیسرا فەرمانی دا بەنوێ کردنەوەو ئاوەدان کردنـەوەی ئـەو گوند و ڕێگا و پرد و جۆگایانەی کە خاوەنەکانیان نەیان توانیبـوو پارێزگـاری بکەن بەهۆی ئەو پەشێویەی لایـەنگیرانی (مـەزدەك) نابوویانـەوە، هـەروەها یاسای باجی سەرلەنوێ بەشێوەی گونجاو دانایەوە.

لە گرنگترین شوێنەوارەکانیشی (تاقی کیسرا) لە (مـەدائین) کەتائێـستا لـە خوار بەغدای ئەمڕۆ ماوە.

وێنەی ژمارە (٢٦) تاقی کیسرا لە مەدائین

هۆکارەکانی ڕووخاندنی دەوڵەتی ساسانی:

١- ململانێی نێوان بنەماڵەی فەرمانڕەواکان و نەمانی شکومەندی پاشاکان.

٢- ململانێی نێوان ئایینەکان بەتایبەتی نێوان ئایینی زەردەشتی کە ئایینی فەرمی دەوڵەت بوو لەگەڵ ئایینەکانی تری وەک جولەکەو مەسیحی لەلایەکەوە، مەزدەکی و مانەوەی لەلایەکی ترەوە.

٣- دەسەلاتی نەجیب زادەو دەرەبەگەکان کە پەیڕەوی مەرکەزیان نەدەکرد.

٤- زۆری باج لەسەر دانیشتوان بەتایبەتی دوای سەردەمی (ئەنوشیروان) بوو بەهۆی ناڕەزایی زۆر لەنێوان چینە جیا جیاکاندا.

٥- زنجیرە جەنگەکانیان لەگەڵ زۆربەی نەتەوەکانی دراوسێ وەک بیزەنتیەکان و ئەرمەنیەکان و تورك و عەرەب.

بەندی پێنجەم

مێژووی کۆنی دۆڵی نیل (میسر)

ولأتی میسر دەکەوێتە باکووری خۆرهەلأتی کیشوەری ئەفریقا، بەسەر دوو دەریای گرنگدا دەڕوانێت یەکەمیان دەریای سپی ناوەڕاست (ڕۆم) لەباکوورەو ئەوی دیکەیان دەریای سور (قەڵزەم) لە خۆرهەلأتەوە، بەشی باشووری میسر بریتی یە لەولأتی سۆدان لە رۆژئاواش ولأتی لیبیایە و بەم شێوەیەش هەرسێ کیشوەری جیهان (ئاسیا و ئەفریقا و ئەوروپا) بەیەک دەگەیەنێت و هەر لە سەردەمانی کۆنەوە ڕێگای سەرەکی ئەم بەیەک گەیاندنە بووە. پاش تێپەڕبوونی ڕووباری نیل بە ولأتی میسر دا گرنگیەکی تری بەم ولأتە بەخشیوە، هەروەک گەورە مێژوونووسێکی وەک هێرۆدۆتس دەڵێت: (میسر خواپێداوی نیلە).

چاخەکانی پێش مێژوو:

چاخەکانی پێش مێژوو بەشی زۆری مێژووی مرۆڤایەتی پێکدەهێنن لەسەر ڕووی زەویدا، لە میسریش بەهاوشێوەی ولأتانی دیکە لەگەڵ پەیدابوونی یەکەم مرۆڤ لە ناوچەکەدا دەستپێدەکات کە بۆ هەزاران ساڵ بەر لە زاین دەگەڕێتەوە تا کاتی داهێنانی نووسینی هێرۆگلیفی لە(٣١٠٠پ.ز)، بەلأم سەبارەت بەو ماوەیە زانیاری کەمە بۆیە بۆ دەسکەوتنی زانیاری، پشت بەشوێنەوارو کەل و پەل و پاشماوەکان دەبەسترێت، لەمانەش بەتایبەتی گڵێنەسازی، مرۆڤ لەم سەردەمدا ژیانێکی سادەو ساکار ژیاوە بەردی بۆ کەل و پەلەکانی ژیانی ڕۆژانەی بەکارهێناوەو لەکۆتایی سەردەمەکانی تردا بەکارهێناوە.

به شێوەیەکی گشتی چاخەکانی پێش مێژوو دابەش دەکرێن بۆ ئەم بەشانەی خوارەوە:

یەکەم: چاخی بەردینی کۆن (تا دەوروبەری نزیکەی٨٠٠٠پ.ز دەگرێتەوە):

لەم چاخەدا سەرجەم پێداویستیەکانی ژیانیان لەبەرد دروست کردووە، بۆیە پێی دەگوترێت چاخی بەردین، ئەمە جگە لەبەکارهێنانی دار و ئێسکی ئاژەلٚ.

* گرنگترین خاسیەتەکانی ئەم سەردمە:

١- سەرجەم پێداویستیەکانیان لەبەرد دروست کردووە وەك: چەقۆ، تیر، ......هتد

٢- کۆلەکەی سەرەکی ژیانیان بریتی بووە لە ڕاوکردنی ئاژەلی کێوی و کۆکردنەوەی خۆراك.

٣- شوێنێکی تایبەت و دیاری کراویان نەبووە بۆ نیشتەجێ بوون.

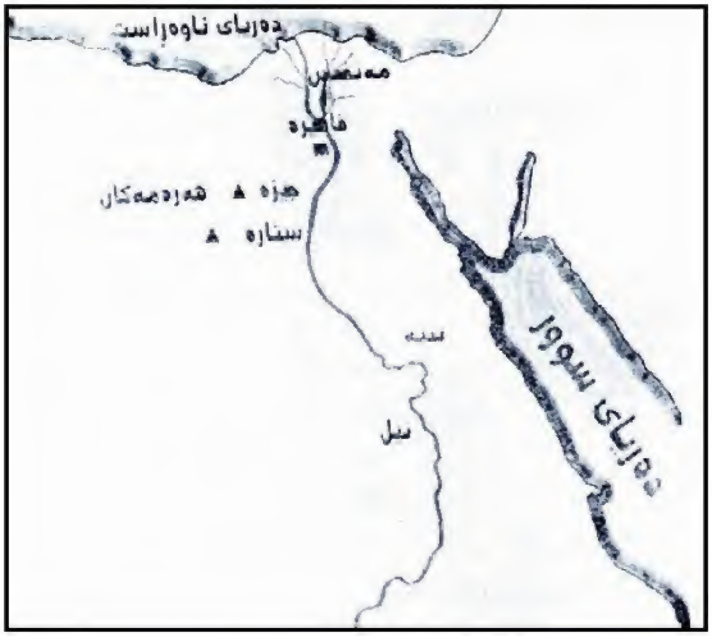

شێوەی (٢٧) نەخشەی

دۆڵی نیل (میسر)

دووەم: چاخی بەردینی ناوەڕاست:

سەبارەت بەم چاخە لەمیسر شوێنەوار زۆر کەمەو زانیاریش لەبارەیەوە کەمە تەنها لەناوچەی (حەلوان) نزیك بەقاهیرە نەبێت کە چەند شوێنەوارێکی کەمی تیادا دۆزراوەتەوە، لەم سەردەمەدا ئەو کەلوپەلانەی, کە لە بەرد دروستدەکران لەڕووی قەبارەوە گەورە بوون.

سێیەم: سەردەمی بەردینی نویێ:

لە سەردەمی بەردینی نوێدا کۆمەڵێك گۆڕانکاری ڕوویداوە، کە لە سەردەمەکانی تری پێش خۆیدا نەبووە، هەر بۆیە ئەم سەردەمە بەسەردەمێکی گرنگ دادەنرێت، ئەمەش بەهۆی دۆزینەوەی کشتوکاڵ لەم سەردەمەدا و هەروەها فێربوونی بەخێو کردنی ئاژەڵ وماڵیکردنیان و درووستکردنی خانوو بەرەو نیشتەجێبوون و گڵێنە سازی و دروستکردنی جل و بەرگ و هەڵگرتنی چەك بۆ خۆپاراستن لە سیما دیارەکانی ئەم سەردەمەن.

چوارەم: چاخی بەردینی کانزایی:(٣٨٠٠ ــ ٣٢٠٠پ.ن):

ئەم سەردەمە لەهەموو چاخەکانی پێش خۆی پێشکەوتووتربووە کەپێی دەگوترێت سەردەمی پێش شارستانیەت یاخود سەردەمی سەرەتای شارستانیەت، ئەمەش بەهۆی بەکارهێنانی کانزا لەکەل و پەل و پێداویستیەکاندا لە جیاتی بەرد لەژیانی ڕۆژانەدا.

*** گرنگترین خاسیەتەکانی ئەم سەردەمەش بریتی بوون لە:**

١- بەکارهێنانی کانزای(مس و برۆنز).

٢- بەکارهێنانی بەرد لەبواری جوانکاریدا وەك ملوانکەو بازن و ...هتد.

٣- فراوان بوونی بواری کشتوکاڵ.

٤- فراوان بوونی قەبارەی لادێکان و ڕێکخستنیان بەشێوەیەکی ڕێك وپێك.

٥- پێشکەوتنی گڵێنەسازی بەتایبەتی گڵێنەی ڕەنگاو ڕەنگ، کە بەشێوازێکی هونەری جوان دروست کرابوون.

٦- لەکۆتایی ئەم سەردەمەدا پەیوەندی لەگەڵ دەرەوە پەیدابووە.

چاخە مێژوییەکان:

پێش دروستبوونی دەسەڵاتی سیاسی بنەماڵەکان وڵاتی میسر بە چەند یەکەیەکی سەربەخۆ یان دەوڵەتۆیەکی بچووک بچووکدا دابەش بوو بوو چ لە باکوور و چ لەباشوور...، هەریەکە لەم دەوڵەتۆکانەش فەرمانڕەواو خواوەندی تایبەتمەندی خۆیان هەبووە، تا لە سەردەمی شا (مینا) دا توانی دەوڵەتێکی یەکگرتوو دابمەزرێنێت، کە پایتەختی شاری (مەنفیس) بێت و تیایدا نزیکەیی (٣١) بنەماڵە فەرمانڕەوایەتی بکات.

مێژووی چاخە کۆنەکان لەمیسر دابەش دەکرێت بۆ چەند سەردەمێك ئەوانیش:

یەکەم: سەردەمی کۆن:

ئەم سەردەمەش بەپێی ماوە مێژووییەکان دابەشدەکرێت بۆ چەند سەردەمێکی دیکە لەوانە سەردەمی سەرەتای دەسەڵاتی بنەماڵەکان کە بنەماڵەی یەکەم و دووەم دەگرێتەوە و لە ساڵی(٣١٠٠پ.ز) بەفەرمان ڕەوایەتی مەلیك (مینا) دەستپێدەکات و شاری(مەنفیس) دەکەنە پایتەختی

خۆیان، کەلە هەندێك لە سەرچاوە مێژووییەکاندا بەم شارەوتراوە (ترازووی زەوی)، ئەمەش لەبەر ئەوەی کە ئەگەر بارودۆخ لەوێ نائارام بوایە ئەوا ئەبووە نائارامی و پشێوی لەناوچەکانی دیکەشدا، پادشا و مەلیکەکانی ئەم چاخەش چەندین ناو و ناسناویان لەخۆیان ناوە وەك (شای میسری سەروخوار) یان (باکوور و باشوور).

پاش ئەمان سەردەمی هەرەمەکان دێت کە بنەماڵەی سێیەم تا شەشەم دەگرێتەوە، پادشاکانی ئەم سەردەمە چەندین هەرەمی گەورەو بەناوبانگیان دروستکردووە، وەك یەکەم هەرەم، کە لە لایەن (زۆسەر) لەناوچەی (صەقارە) بەشێوەی پلیکەدار دروستکراوە کە لە (٦) چین پێکهاتووە.

وێنەی ژمارە (٢٨) هەرەمی پلیکەدار (چین چین)

هەروەها لەسەردەمی بنەماڵەی چوارەم لەلایەن مەلیك (خۆفۆ) وە پایتەختی گواستەوە بۆ ناوچەی (جیزە) و لەوێ هەرەمێکی تیادا دروستکرد، کە تەلارێکی بەردینی گەورەیەو بناغەیەکی چوارگۆشەیی هەیەو شێوەکەی هەرەمییە و لاکانی سێگۆشەیین، ئەو تاشەبەردانەی هەرەمەکەی لێ دروستکراوە بەشێوەی چوارگۆشەیی داتاشراوەو کێشی هەر بەردێك دوو تەن و نیو دەبێت و درێژی بناغەی چوارگۆشەکەی نزیکەی (٧٥٥) پێیەو

بەرزیەکەی (١٣٩ ــ ١٤٠) مەترە، نزیکەی دوومليۆن و سێسەد هەزار بەردی تیادا بەکارهێنراوە و ماوەی (٢٠) ساڵی خایاندووە و ڕۆژانە (١٠٠) هەزار کرێکار کاریان تیادا کردووە، لەگەڵ ئەم هەرەمەدا ژمارەیەك ژوور لە دەوروبەری هەرەمەکەدا هەیە، کەئەمانەش تایبەت بوون بە پیاوانی ئایینی و قوربانی کردن و......هتد.

هەروەها مەلیك (خەفرەع)، کە نازناوی (فیرعەون)ی لێنراوە، بەواتای (ماڵی گەورە یان مەزن)ە، ئەم مەلیکەش بەهاوشێوەی باوکی لە (جیزە) هەرەمێکی درووستکرد و لەگەڵیشیدا پەیکەرێکی درووست کرد، کە بە (ئەبوئەلهول) لەئێستادا ناسراوە ئەم پەیکەرە بریتیە لەسەری مرۆڤێك کە بە لاشەی شێرێکەوەیە، کەئەمەش مەلیك (خەفرەع) دەنوێنێت،

وێنەی ژمارە (٢٩)

لەگەڵ ئەمانەشدا پەرستگایەکی گەورەی دروست کردووە کە بە (معبدالوادي) دەناسرێت، سێیەم هەرەمی مەزنیش هەرەمەکەی مەلیك (مەنکورەع) بوو لەتەك دوو هەرەمەکەی تر، هەروەها هەر لەم سەردەمەداچەند هەرەمێکی بچووکتر دروستکراون وەك (صەقارە و ئەبوصیر و ...هتد). لە لایەنی بیروباوەڕیشەوە لەم سەردەمەدا وازیان لەپەرستنی فیرعەون هێناوە و پەرستنی خواوەند (ڕەع) دەستپێدەکات،

بۆیە زیاتر گرنگی بەپەرستگاکان دراوە و سەرباری ئەوەی کە درووستکردنی هەرەمەکان لەم قۆناغە مێژووییەدا بەواتای پێشکەوتنی هونەری تەلار سازی و بەرزی ئاستی گوزەران و هێمنی و ئاسایش دەگەیەنێت.

وێنەی ژمارە (٣٠)
سێ هەرەمە گەورەکەی فیرعەون
خۆفو، خەفرع، مەنکورەع

هۆکارەکانی دروستکردنی هەرەمەکان:

١- هۆکارە ئایینیە، کە میسرییە کۆنەکان باوەڕیان بەزیندووبوونەوەی پاش مردن بووە، وایان داناوە کە مرۆڤ لەدووبەش پێکهاتووە (جەستەو گیان)، گیان کاتێك لەجەستە دەردەچێت جارێکی تر بۆی دەگێڕێتەوەو زیندوو دەبێتەوە و دەچێتە ئاسمان، بۆیە پێویستە شوێنێك هەبێت بۆ پاراستنی جەستە لەتێکچوون و خراپبوون.

٢- میسرییە کۆنەکان چەندین خواوەندیان پەرستووە، لەوانە خواوەندی ڕۆژ، کە پێیان وابووە زەوی و ئاسمان ڕووناک دەکاتەوە، بۆیە چەندین پەیکەریان بۆ دروستکردبوو، هەروەها ڕەمزێکیان بۆ دانابوو، کەئەویش (ڕەع) بوو، خواوەندی دووەم (نیل) بوو، باوەڕیان وابوو, کەژیان لەسەرزەوی درووست دەکات یاخود ئەژێنێتەوە، بۆیە هەرەمیان بۆ دروست کردبوو...

٣- هەروەها بوونی بەرد لە ناوچەی (صوان) لەباشووری میسر و لەناوچەی (جبل المقطم) لە ڕۆژهەلأتی بیابانی (سینا) یارمەتیدەرێکی باش بووە بۆ درووستبوونی هەرەمەکان.

٤- هەروەها بۆ پاراستنی سنووری ولأتەکەیان هەم لەداگیرکردن و هەم بۆ فراوانکردنی سنووری بنەماڵەکەیان لەلایەکی ترەوە.

٥- پێشکەوتنی بواری تەلارسازی ز پەیکەرتاشی لەو سەردەمەدا وەك دەرکەوتنی کەسێکی شارەزاو لێزانی وەك (ئەمنۆحوتب)، کە بەئەندازیاری بواری تەلارسازی دادەنرێت.

٦- دەرکەوتنی یەکەم فیرعەونی بەهێز بەناوی (زۆسەر) لەوسەردەمەدا کە خەڵکی زۆریان خۆش دەویست و هەوڵیان دا، کە هەرەمی بۆ دروست بکەن و لێرەوە هەرەم درووستکردن ببێتە نەریتێك کە فیرعەونەکانی پاش خۆی پەیرەوی بکەن.

٧- پەیدابوونی کەل و پەلی کانزایی بەهێزی وا، کەلەبڕینی بەردەکاندا بەکارهێنران.

٨- درووستکردنی ئەم هەرەمانە پێناسەیەك بوو بۆ نیشاندانی یەکێتی سیاسی ولأت.

سەردەمی گواستنەوە:

سەردەمی پیاو ماقوڵان و خانەدان و دەرەبەگەکان (ئاژاوەی یەکەم) لەم سەردەمەدا چوار بنەماڵـە فەرمانڕەوایـەتیان کـردووە ئـەوانیش بنەماڵـەکانی (حەوتەم تا دەیەم)ن گرنگترین خەسڵەتەکانی ئەم سەردەمە بریتین لە:

١- بـەهۆی دەرکەوتـنی ئاژاوەو دوبـەرەکی وولات تـوشی دواکـەوتن هات لە بوارەکانی کۆمەڵایەتی و ئابووری و رامیاری.

٢- دەسـەڵاتە فـەرمانڕەواکانی ناوەند زۆر لاوازبـوون ئـەمیش بـەهۆی بـەهێزبوونی فەرمانڕەوای هەرێمەکانەوە.

٣- بوونی شەڕ و ململانێی هەرێمەکان بەمەبەستی فراوانکردنی دەسەڵاتیان.

٤- نەمانی چالاکی ئابووری وەك پەیوەندیە ئـابووری و بازرگانیـەکان لەگـەڵ ناوچـەکانی دەوروبـەر.

٥- نەبوونی زانیاری لەبارەی مێژووی ئەو بنەماڵانەوە ئەمەش لەبـەر ئـەوەی بەڵگەنامەکان باسیان ناکەن.

چاخەکانی ناوەڕاست(هەکسۆسەکان):

سەردەمی بنەماڵـەکانی (یانزەیـەم و دوانزەیـەم) بەسـەردەمێکی گـرنگ دادەنرێـت لەمێـژووی کـۆنی میـسردا، چـونکە زیندووبوونـەوەی ولات و گەڕانەوەی هێزو توانای بوو بۆ سەردەمانی پێشووی لەم سەردەمەدا لەشاری (طیبە) بنەماڵەیەکی بەهێزی وادەرکەوتن، کەدەسەڵاتیان بەسەر هەرێمەکانی دەوروبەریاندا سەپاند و ڕۆڵێکی گەورەیان بینی لەیـەکگرتنی ولاتـی میسردا، لـە سـەردەمیاندا ولات لـەبواری ڕامیـاری و ئـابووری و پەیوەندییـە

بازرگانیەکاندا لەگەڵ ناوچەکانی دەوروبەر بووژانەوەی بەخۆیەوە بینی، لە ناوەوە گرنگی درا بەکاروباری ئیداری و بەڕێوەبردن و لەبواری سەربازیشدا چەندین هێرشیان کردە سەر ناوچەکانی دەوروبەر وەك (نۆبە) و دواتریش پایتەختەکەیان گواستەوە بۆ شاری (مەنفیس)، گرنگترین پاشماوەکانی سەردەمی ناوەڕاستیش دوو پەرستگایە، یەکەمیان لە (کەرنەك) بۆ خواوەند (ئامون) درووست کراوە و دووەمیشیان لەشاری (هیلیۆ پۆلیس) بۆ پەرستنی خواوەند (ڕەع).

بەلأم دووبەرەکی نێوان میرانی ئەم بنەماڵەیەو هاتنە سەرکاری چەند شایەکی بێهێزو لاواز، کە نەیاندەتوانی بەرەنگاری چینی فەرمانڕەوایان و چینی سوپا بکەن، هەروەها مەلیکەکانی ئەم بنەماڵەیە بۆ مانەوەو پاراستنی دەسەلأتیان پشتیان بە سوپایەکی بەردەوام دەبەست و بەلأم بە پێچەوانەوە ئەم سوپایە، کاتێك کە دەمایەوە وەك جینێك هەمیشە دەبوونە جێگای مەترسی بۆ دەسەلأتەکە ئەمەش ڕێگایەکی بۆ هەکسۆسەکان خۆشکرد، کە لە دەوروبەری ساڵی١٧٨٥پ.ز دا هێرش بکەنە سەر ولأتی میسر و داگیری بکەن.

هەکسۆسەکان:

هەکسۆسەکان چەند کۆمەڵەیەکی تێکەلأو بوون، کە لە گەلێك ڕەگەز پێکهاتبوون و لەولأتی شامدا نیشتەجێ بووبوون بەهۆی لاوازی فەرمانڕەوایەتی لەمیسردا و هەروەها تووشهاتنی ناوچەکانی شام بەوشکە ساڵی لەسەردەمی شانشینی ناوەند دا هێرشیان کردە سەر ناوچەی (دەلتا)

و داگیریانکرد توانیان بۆ ماوەی دوو سەدە فەرمانڕەوایەتی تیادا بکەن و ئەم سەردەمەش بە سەردەمی ئاژاوەی دووەم دادەنرێت و کە تیایدا فەرمانڕەوایەتی بنەماڵەکانی (سیانزەیەم تا حەڤدەهەم) دەگرێتەوە.

هەکسۆسەکان شاری ئەفاریس (تەنیس) یان دروست کردو کردیانە مەڵبەندی دەسەڵاتیان میسریەکان بەردەوام لەگەڵ هەکسۆسەکاندا لەململانێ و کێشمە کێشمدا بوون بۆ رزگاربوون لێیان, بۆ ئەم مەبەستە لەگەڵیان کەوتنە شەڕەوە کە زیاتر لەماوەی نیو سەدەی خایاند تا ئەو کاتەی لە لایەن فەرمانڕەوایانی میسری سەرووکە لە شاری (طيبه) حوکمیان ئەکرد، توانیان لەسەردەمی مەلیك (ئوحموس) لەساڵی ١٥٨٨پ.ز بەتەواوی کۆتایی بەدەسەڵاتیان بهێنن و سەردەمێکی نوێ لە مێژووی کۆنی میسر دەستپێبکات، کە بەسەردەمی شانشینی نوێ یان ئیمپراتۆریەت ناسراوە.

سەردەمی شانشینی نوێ (سەردەمی ئیمپراتۆریەت ١٥٧٣ - ١٠٨٥ پ.ز):

ئەم سەردەمە هەرسێ بنەماڵەی هەژدەو نۆزدە و بیست ئەگرێتەوە، کە (ئوحموسی یەکەم) بە دامەزرێنەری ئەم بنەماڵەیە دائەنرێت، ئەم کەسایەتیە دەستی کردووە بە بەر بەرەکانێکردنی ئەو بارو دۆخە سەختەی، کە هەبووەو گرنگی داوە بەسوپا ئەمەش بۆ ئەوەی هکسۆسەکان بە تەواوەتی لە وڵاتی میسر دەربکات، هەموو ئەو ناوچانەی، کە لەسەردەمی پێشوودا لەژێر دەسەڵاتی میسردا بوو، گەڕاندیەوە بۆ ریاری ئەوسای بەمەش کۆتایی بەشەڕ و ئاژاوەی ناوخۆی وڵات هات، دوای ئوحموسی یەکەم زنجیرەیەك لەپادشا هاتنە سەر تەختی فەرمانڕەوایەتی و توانیان، کە بنەماڵەیەکی بەر فراوان لەمیسر دابمەزرێنن، سەرباری میسر ناوچەکانی سوریاو فەڵەستین و سۆدان و لیبیای ئەمرۆشی گرتەوە....

ئامونحوتبی سێیەم:

لە پادشا بەناوبانگەکانی سەردەمی ئیمپراتۆریەتەکە ئەم کەسایەتییە توانی هێرش بکاتە سەر وڵاتی شام و هەکسۆسەکان بەتەواوەتی لەناوبەرێت و سنووری دەسەڵاتی ناوچەکانی میسر و نوبە تا ڕووباری فورات درێژ بکاتەوە، هەروەها گرنگی داوە بەسوپا و گالیسکەو ئەسپی تیادا بەکارهێناوە، پاشان کەشتی گەلێکی گەورەی دامەزراند و توانی دەسەڵاتی بگەیەنێتە دەریای ناوەڕاست و ناوچەی دورگەکانی دەریای ئیجە.

وێنەی ژمارە (٣١)
ئامونحوتبی سێیەم

ئامونحوتبی چوارەم:

ئەمیش یەکێکە لەمەلیکەکانی تری ئەم سەردەمەو پاش مردنی باوکی لەساڵی (١٣٧٥ ــ ١٣٥٠پ.ز) فەرمانڕەوایەتی کردووە، ئەم کەسایەتییە بۆ پاراستنی وڵاتی میسر هێرشی کردە سەر وڵاتی نۆبە و نازناوی ئەخناتونی لە خۆی نا کە بە واتای (خۆشەویستی خواوەند ئاتون) دێت، پاشان شۆڕشێکی ئایینی بەرپاکرد، کە تیایایدا جەختی لەسەر ئەوە کردەوە، کەتەنیا خواوەند ئاتون (ڕۆژ) بپەرسترێت لەمیسردا.

وێنەی ژمارە (٣٢) ئەخناتوون لەگەڵ نەفرتیتی ژنی

ئامونحوتبی چوارەم (ئەخناتون) لەگەڵ نێفەرتیتی هاوسەریدا

لەپاش ئەمانە ئەخناتوون دەستی کرد بەدرووست کردنی پایتەختێك بەناوی ئەخن ئاتون، کە ئێستا بە (تل العمارنە) ناسراوە لەناوەڕاستی میسردایە.

ئەو هۆکارانەی بوونە دروستکردنی ئەم پایتەختە:

١- بۆ ئەوەی ببێتە بنکەی دەسەڵاتی سیاسی و ئایینی و بۆ پاراستنی دەسەڵاتی خۆی.

٢- شوێنێکی گونجاو لەباری هەبوو ئەمیش بەهۆی بوونی ڕووباری نیل لە ڕۆژهەڵاتیداو هەروەها زنجیرە چیایەکیش لە تەنیشتیەوە، کەوای ئەکرد بەئاسانی داگیرنەکرێت.

٣- بۆ ئەوەی شارێکی گونجاو و نوێ بۆ خواوەند ئاتون دابمەزرێنێت، هەروەها لەبەر هەڵستیکردنی پیاوانی ئایینی شاری (طيبة - تیبە) بەدووربێت کەلەبەرامبەر ئایینە نوێیەکەدا ئەیانکرد.

دوای ئەخناتون (توت ئەنخ ئامون) دەسەلاتی وەرگرت و توانی هێمنی و ئاسایش لەولاتدا بەر قەرار بکات، بەلام کەوتە ژێر گوشاری پیاوە ئایینیەکان و ناچاریان کرد کەواز لەپەرستنی ئاتوون بهێنێت، بگەرێتەوە بۆ پەرستنی خواوەند ئامون و ئەخناتون بەجێبهێلێت و بگەرێتەوە بۆ(تیبە) و لەوێ دەستیکرد بەچاککردنەوەی پەرستگای خواوەند ئامون و گرنگی بەپێشکەوتنی شارستانیەت داوە....

لە دوای توت ئەنخ ئامون چەند فەرمانرەوایەکی دیکە دەسەلاتیان وەرگرتووە و تا ماوەیەك بەردەوام بوون، بەلام سەرەنجام کۆتایی بە دەسەلاتی ئیمراتۆریەت هات ئەمەش بەهۆی بەکرێگیرانی لیبیەکان و نۆبیەکان کە بوونە هۆی لاوازی سوپای میسرو دەرکەوتنی حیسیەکان، کە بەردەوام مەترسی بوون بۆ سەر میسر هەروەها دەرکەوتن و پەرەسەندنی دەسەلاتی پیاوانی ئایینی وەك چینێك، کە زیاتر دەسەلاتی ئیمراتۆریەتیان لاواز کردووە، تەنانەت هەندێك جار دەسەلاتیان هێندە زیادی کردووە بوونەتە هۆی کوشتنی پادشا وەك کوشتنی ڕمسیسی سێیەم.

سەردەمی کۆتایی:

ئەم سەردەمە لە بنەماڵەی بیست و یەکەمەوە تا کۆتایی سیستەمی بنەماڵەکان و هاتنی سوپای موسڵمانەکان بۆ میسر دەگرێتەوە.

چالاکی:
گرووپێك لە قوتابیان پەخشێکی سەردیوار لە مەڕ ئەهرامەکان دروست دەکەن.

پرسیارەکانی بەندی پێنجەم

پ١/ ئەم بۆشاییانەی خوارەوە بە وشەی گونجاو پڕ بکەرەوە:

١- میسر بۆتە خاڵی بەیەکگەیاندنی هەرسێ کیشوەری جیهانی کۆن .... , ... , ...

٢- میسر بەدەرکەوتنی .... پێی نایە چاخەنوێیەکانەوە.

٣- گرنگترین هەرەمەکانی میسر بریتین لە .... ، .... ، ....

٤- گرنگترین شوێنەوارەکانی شانشینی دووەم بریتی بوون لەدوو پەرستگا یەکەمیان بۆ خواوەند ڕەع لە شاری .... دووەمیان بۆ خواوەند ئامون لە شاری ....

پ٢ / ئەمانە بناسێنە:

١- مینا ٢- زۆسەر ٣- توت ئەنخ ئامون

پ٣/ گرنگترین هۆکارەکانی دروستکردنی هەرەمەکانی میسر چین؟ بیانژمێرە.

پ٤/ هەکسۆسەکان کێن؟ باس لە فەرمانڕەوایەتیان لە وڵاتی میسردا بکە.

پ٥/ لەسەر شۆرشە ئاینیەکەی ئەخناتون بدوێ.

بەشی
هاونیشتمانی بوون

بەشی یەکەم

خێزان و ئەرکەکانی

خێزان: بە کۆمەڵە ئادەمیزادێك دەوترێت کە لەماڵێکدا بەیەکەوە دەژین و چەند پەیوەندییەکی بەهێز بەیەکیانەوە دەبەستێت.

دوو جۆر خێزان هەیە:

خێزانی بچووك: لە ژن و مێردو کوڕو کچەکانیان پێکهاتووە.

خێزانی گەورە: جگە لە دایك و باوك و منداڵەکانیان کەس و کاریشیان لە گەڵیاندا دەژین وەك باپیرەو نەنك و مام و خاڵ و پوری منداڵەکان.

چالاکی:

١- قوتابی ئازیز تۆیش وێنەی خێزانێکی بچووك بە دەفتەری چالاکییەکانتەوە بلکێنە.

٢- وێنەی خێزانێکی گەورە بگرەو بیلکێنە بە دەفتەری چالاکییەکانتەوە.

لە خێزاندا گەورە چاودێری بچووك دەکات و بچووك ڕێز لە گەورە دەگرێت و گیانی خۆش ویستن و یارمەتدان و دڵسۆزی و هۆگرییان لەناودا دەچەسپێت و لە خۆشی و ناخۆشیدا بەشدارن.

بۆ نموونە ئەگەر یەکێك لە ئەندامانی خێزان نەخۆش بکەوێت ئەوا کار دەکاتە سەر هەموو خێزانەکەو دڵتەنگیان دەکات و چەند کەسێکیش دەبێ کاروباری خۆیان بەجێ بهێڵن و بەدیارییەوە دابنیشن و خزمەتی بکەن.

خێزان هەرچەندە بچووکیش بێت ئەندامێکە لە خێزانێکی گەورە کە ئەویش کۆمەڵگەی کوردستانە، کە لەسەر خاکی کوردستان دەژین و موڵکی هەمووانە.

ئەنـدامانی ئـەو خێزانـە گەورەیـە واتـا (کۆمەڵگەی کوردستان) کۆمـەڵێك پەیوەنـدی بـەهێز بەیەکیانەوە دەبەستێتەوە.

ئەو پەیوەندییانەی کە تاکەکانی گەلی کوردستان بەیەکەوە دەبەستێتەوە.			
هاوسێیەتی	هاونیشتمانێتی	نەتەوایەتی	مرۆڤایەتی

قوتابی ئازیز جگە لە نەتەوەی کورد ناوی چەند نەتەوەیەکی دیکە بنووسە:

١	٢	٣	٤
عەرەب			

ئەرکەکانی خێزان بەرامبەر بە منداڵ:

خێـزان ڕۆڵێکـی سـەرەکی و گـرنگ دەبینێـت لـە پـەروەردەکردن و بەخێوکردن و ئاڕاستەکردنی منداڵاندا، دەتوانین ئەو ڕۆڵە کاریگەرەی خێـزان لەم خاڵانەی خوارەوەدا ڕوون بکەینەوە:

١- منداڵ لە خێزانەوە فێری خوو ڕەوشتی جوان و خوا پەرستی و ڕێنماییـە کۆمەڵایەتییەکان دەبێت و لەناو خێزاندا زمانی بۆ قسەکردن دەپشکوێت.

٢- خێزان هەڵدەستێت بە گۆشـکردن و پەروەردەکردنی منداڵ بە تایبەتی لە ساڵەکانی سـەرەتای ژیانیدا تا ئەو کاتەی دەتوانێت خـۆی بـژێنێت، منـداڵ چـەندەها سـاڵ لـەژێر سـایەی سەرپەرشـتی و پاراسـتنی خێزانـدا دەژی، خێـزان جـل و بـەرگ و پێداویستییەکانی خۆراك و تەندروستی پێشکەش دەکات.

٣- منداڵ گەلێك کاری جوان لە خێزانـەوە فێـر دەبێـت وەك پـاکوخـاوێنی لـەش و جـلو بـەرگ و ڕێزگرتنـی خـەڵك و چـۆنیەتی ئاخـافتن لەگەڵیانـدا و چاندنی تۆوی خۆشەویستی و یارمەتـدانی خەڵك و دەسـتـدرێژی نەکردنـە

سەر سەرو سامانیان و ڕاستگۆیی و لێبوردن و ڕێزگرتنی بیروباوەڕی کەسانی ترو پاراستنی ژینگەو هەموو ئەو کەلو پەلانەی کە موڵکی گشتین.

٤- خێزان هەڵدەستێ بە دابینکردنی پێداویستی منداڵ لە ژیانییدا، بۆ ئەوەی بە شێوەیەکی ئاسودەیی و دڵنیایی بژی، هەروەها خێزان ڕۆڵی گرنگی هەیە لە بنیاتنانی کەسایەتی منداڵدا.

٥- منداڵ لە خێزانەوە فێری بنەما ڕێکخراوەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی دەبێت.

چالاکی:

١- قوتابی ئازیز هەندێ خوو ڕەوشتی جوان کە لە کتێبەکەتدا نەنووسرابێ بنووسە کە منداڵ لە خێزانەوە فێری دەبێت.

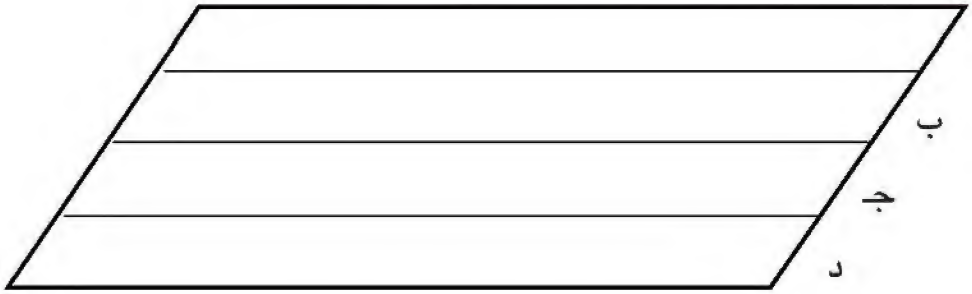

أ

ب

جـ

د

٢- هەندێك پێداویستی ژیانی منداڵ بنووسە کە خێزانەکەی بۆی دابین دەکات بە مەرجێك ئەو پێداویستییانە لە کتێبەکەتدا نەنووسرابێت.

أ ب جـ د هـ

٣- لەم پیتانەی خوارەوەدا (دوو) وشە دروست بکە کە (دوو) دیاردەی ناپەسەندن پێویستە لەسەر هەموومان لێیان دوور بکەوینەوە:

ی	د	د
ز	ۆ	ر

٤-

مامۆستای بەڕێز داوا لە قوتابیەکانت بکە چەند دێڕێك دەربارەی ڕێزگرتنی گەورە لەلایەن بچووکەوە بنووسن

٥-

قوتابی ئازیز وێنەی منداڵێك کە دەستی باپیری گرتووەو لە شەقام دەیپەڕێنێتەوە بخەرە ناو دەفتەری چالاکییەکانتەوە

پرسیار

١– ئەم بۆشاییانەی خوارەوە بەوەی بۆی دەگونجێت پڕ بکەرەوە:

أ– هەندێ خێزان بچووکەو پێکهاتووە لە ....، ....، ....، ....

ب– گەورە .... بچووک دەکات و بچووکیش .... لە گەورە دەگرێت.

جـ– منداڵ لەناو خێزاندا زمانی بۆ .... دەپشکوێت.

د– منداڵ خوو ڕەوشتی جوان لە خێزانەوە وەردەگرێت وەك ....، ....، ....

٢– ڕاست و هەڵەی ئەمانەی خوارەوە دیاری بکە:

أ– منداڵ لە سەرەتای ژیانیدا دەتوانێت پشت بە خۆی ببەستێت.

ب– خێزان هەرچەندە بچووکیش بێت ئەندامێکە لە خێزانێکی گەورە.

جـ– خێزان دڵنیایی و ژیانی ئاسوودە بۆ منداڵ دابین دەکات.

٣– بە کورتی و بە بۆچوونی خۆت پێناسەی ئەمانەی خوارەوە بکە:

(خێزان – ڕاستگۆیی – کوردستان – کورد).

--------- --- --	فێرخواز

قوتابی کێیە؟

خوێندکار ئەو مرۆڤەیە خوێندن دەکات بە پیشە بۆ ئەوەی فێری زانست ببێت و لە داهاتوودا کەسێکی سوودبەخش بێت بۆ خێزان و کۆمەڵگاکەی.

ئەرکەکانی قوتابی بەرامبەر بە قوتابخانەکەی

لەبەر ئەوەی قوتابی ئەندامێکە لەناو خێزانی خوێندنگادا و خوێندکارانی خوێندنگایەك لەناو خێزاندا دەبن بە دۆست، پێویستە نێوانیان خۆش بێت و لەگەڵ یەکتردا تەبابن و بەرژەوەندی یەکتریان بوێت و یارمەتی یەکتر بدەن و هاوبەشی لەکاروباردا بکەن و ڕێزی یەکتریان لابێت و ڕێز لە بەڕێوەبەرو مامۆستاو کارمەندانی خوێندنگاکەش بگرن و پارێزگاری لە کەلو پەلی خوێندنگاکەشیان بکەن.

خوێندکار لە خوێندنگادا چەند ئەرکێکی دەکەوێتە سەرشان پێویستە لەسەری جێبەجێیان بکات، ئەو ئەرکانەش بریتین لە:

١- پەیڕەوکردنی یاساو ڕێساکانی، ئەو یاسایانەی خوێندنگا، کە وەزارەتی پەروەردەی هەرێمی کوردستان دایناوە بۆ هەموو خوێندنگاکان تا پشێوی و ئاژاوە ڕوو نەدات و هەرکەس بە ئارەزووی خۆی لەناو خوێندنگادا هەڵسو کەوت نەکات، دەبێت خوێندکاران پابەندی یاسای خوێندنگا بن و لە چوار چێوەی یاساکە دەرنەچن، چونکە ئەو یاساو ڕێسایانە لە بەرژەوەندی ئەوان و پاراستنی مافەکانیان و ڕێکخستنی کاروبارەکانیان دانراوە.

٢- گوێڕایەڵی بوون بۆ ئامۆژگارییەکانی بەڕێوەبەر و یاریدەدەر و مامۆستا و فەرمانبەرەکانی خوێندنگاکە و دەبێت خوێندکار چی بەباش دەزانێت بۆ

بەرژەوەنــدی و بەرزکردنەوەی ئاستی خوێندنگاکەی جێبەجێی بکات و رێز لە کارمەندان بگرێ و هاوکارییان بکات.

٣- جێبەجێکردنی ئەرکەکانی خوێندنگا بۆ نموونە:

أ ئامادەکردنی وانەکانی

ب جێبەجێکردنی ئەرکی ماڵەوە

جـ ئامادەبوون لەکاتی دەوامدا

د دانەبڕان لە خوێندنگا بەبێ هۆ

ئەگەر قوتابی ئەو کارانەی سـەرەوە جێبەجێ نـەکات ئـەوا مایـە پووچ دەبێت و ئەو ماندوو بوون و هیلاکـییـەی کـە لـە پێناویـدا کێشراوە لەلایـەن خێزان و دەوڵەت و خوێندنگاوە بەفیڕۆ دەچێت.

٤- پێویستە خوێندکار خوێندنگاکەی بە ماڵی دووەمی خـۆی بزانێت و پارێزگـاری بکات و پاك ڕاییبگرێت و هەمیشە بەشدار بێت لەهەر چالاکـییـەکدا کە ئـەنجام دەدرێـت بـۆ چـاککردنەوەو تــەواوکردنی کـەمو کورپییـەکانی خوێندنگاکـەی، چونکە خوێندنگا موڵکی هەمووانە.

ئەگەر خوێندکار لەهەر ژوورێك لەم ژوورانەی خوارەوەی خوێندنگاکەی بوو:

پۆل	تاقیگە	کتێبخانە	ژووری هونەری	ژووری وەرزش	ژووری کۆمپیوتەر

دەبێت ئاگاداری کەلـوپەل و کەرەسەکان بێت و واهەست بکات هەرچـی لە خوێندنگادایە موڵکی هەمووانەو بۆ ئەوانەشە کە لە دوای ئـەمان دەبـن بـە خوێندکاری خوێندگاکە، بۆیە نابێت دەسـتکاری ئـەو کـەلو پـەلانـە بکـات و تێکیان بدات و بیان شکێنێت.

٥- پاراستنی ئەو پەیوەندییانەی کـە خوێندکارانی خوێندنگایـەك بـە یەکـەوە دەبەستێتەوە لە گیانی تەبایی و خۆشەویستی و برایەتی و متمانە بەیەک کردن و هاوڕێیەتی.

چالاکی:

١- مامۆسـتای بـەڕێز یارمـەتی قوتابیانـت بـدە تـا چـەند ئـەرکێکی دیکـەی خوێندکار بەرامبەر خوێندنگاکەیان بژمێرن.

٢- خوێندکاری ئازیز هەوڵ بدە چەند سوودێکی پەیڕەوکردنی یاسـاو ڕژێمـی خوێندنگاکەت بژمێریت.

٣- قوتـابی خۆشەویـست بەڕێوەبـەرو یاریـدەدەرو مامۆسـتاکانت هەمیـشە ئامۆژکاریتان دەکەن بۆ کاری جوان و سوودبەخش لەو ئامۆژگاریانە وەك:

أ

ب

ج

٤- خوێندکار دەتوانێت بەشداری بکات لە چاککردنەوەو تەواوکردنی کـەموو کوڕییەکانی خوێندنگادا وەك:

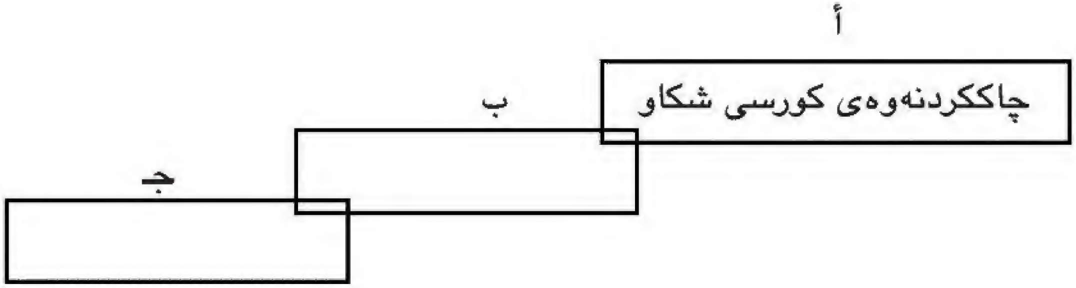

پرسیار:

١- ڕاست و هەڵەی ئەمانەی خوارەوە دیاری بکە:

أ- ئەگەر خوێندکارێك پلەی یەکەمی بەدەست هێنـا لەهـەر پـێشـبڕکێیـەکی نێوان خوێندنگاکاندا ئەوا سەربەرزی تەنها بۆ خۆیەتی.

ب- وەزارەتـی پـەروەردەی هـەرێمی کوردسـتان سەرپەرشـتی کاروبـاری پەروەردەو فێرکردنی قوتابیانی کوردستان دەکات.

جـ- ئەگەر خوێندنگایەك دوو بەڕێوەبەری هەبێت ئەوا کارەکان بەڕێك پێکـی بەڕێوە دەچێت.

د- نابێت قوتابی ئەرکی ئەمڕۆ دوابخات بۆ سبەینێ.

٢- بە کورتی سوودی ئەمانەی خوارەوە بنووسە:

أ- تاقیگە.

ب- کتێبخانە.

جـ- بابەتی هونەر.

٣- ئەم بۆشاییانەی خوارەوە بەوەی بۆی دەگونجێت پڕ بکەرەوە:

أ- خوێندکار ئەو مرۆڤەیە کە .... دەکات بە پیشە.

ب- خوێنـدکارانی خوێندنگایـەك لـەناو خۆیانـدا دەبـن بـە دۆسـت پێویـستە نێوانیان خۆش بێت و .... ، ....

جـ- ئەگـەر قوتـابی ئەرکـەکانی نـاو خوێنـدنگا جێبـەجێ نـەکات ئـەوا ئـەو ماندووبوونـــەی لـــە پێناویـــدا کێـــشراوە لەلایـــەن .... و .... ، .... بە فیڕۆ دەچێت.

٤- بە کورتی و بە بۆچوونی خۆت ئەمانەی خوارەوە بناسێنە:

(یاریدەدەر - ئەرکی ماڵەوە - کۆمپیوتەر).

قوتابی لە خێزاندا

خێزان بەیەکەم ژینگەی کۆمەڵایەتی دادەنرێت و خوێندکاریش ئەندامێکی ئەو خێزانەیە، ئەرکی هەرە گرنگی خێزان لە ژیان ئەوەیە منداڵیان ببێت و بە پەروەردەیەکی باش پەروەردەی بکەن.

یەکەم قۆناغی فێربوونی منداڵ لەناو خێزاندایە هەر خێزانیشە جلوبەرگ و خواردن و یاری و پێداویستییە سەرەکییەکانی دیکەی ژیانی بۆ دابین بکات.

چالاکی:

خوێندکاری ئازیز تۆش (٥) لەو پێویستییانەی کە خێزان بۆ خوێندکاری دابین دەکات لە دەفتەری چالاکییەکانتدا بنووسە

منداڵ لەناو خێزانەکەیدا فێری زۆر شت دەبێت و لاساییان دەکاتەوە، هەر لە ئەندامانی دیکەی لەخۆی گەورەتری خێزانەکەیەوە فێری رەوشتی جوانی وەکو هاوکاری و رێزگرتن و خۆشەویستی دەبێت.

منداڵ بەرهەمی خێزانەو ماڵ بەوانەوە جوان و ئاوەدانە و مایەی دڵخۆشی دایك و باوکن، دەبێ زۆر ئاگاداریان بن و رێنمایی باشیان بکەن.

پێویستە لەسەر دایك و باوك منداڵ بخەنە بەر خوێندن و هەموو پێداویستییەکانی بەردەوام بوون لە خوێندنی بۆ ئامادە بکەن ، بۆ دڵنیابوون لە ئاستی خوێندنی رۆڵەکانیان ناو بەناو سەردانی خوێندنگا بکەن، لە کۆبوونەوەکانی ئەنجوومەنی دایکان و باوکان و مامۆستایاندا ئامادەبن، منداڵەکانیان بپارێزن لە کاری خراپ و تا ئەو کاتەی بە تەواوەتی

گەورە دەبن و لەخەم دەرەخسێن چاودێرییان بکەن.

وەك وەفادارییەك بۆ ئـەرك و مانـدووبوونی دایـك و بـاوك دەبێـت خوێنـدکار چاکەیان بداتەوە ئەویش لە ڕێگەی بە ئەنجام گەیاندنی کۆمەڵێك کاری چاك وەك ئەمانـەی خوارەوە : -	
هەوڵدان بۆ بەختەوەری خێزانەکەی	پاراستنی سیستەمی خێزانەکەی
دەرچوون بە پلەی بەرز لە خوێندنگا	پابەندبوون بە ڕەوشتی جوان
دوورکەوتنەوە لە منالّی چەتون	ڕێزگرتنی دایك و باوك
گوێڕایەڵی ئامۆژگاری دایك و باوك	یارمەتیدانی دایك و باوك

چالاکی:

١- قوتابی ئازیز ئەگەر کچیت یان کوڕیت لـە دەفتـەری چـالاکـییەکانتدا (٥) لـەو کـارە جوانانـە بنووسـە کـە لـە دایـك و باوکتـەوە فێربوویـت و لاسـاییت کردوونەتەوە.

٢- مامۆسـتای بـەڕێز هەنـدێك ڕوون کردنــەوە بــۆ خوێنــدکارەکانت بکــە ، دەربارەی چۆنیەتی سەرەتاکانی دامەزراندنی خێزان.

پرسیار:

١- ئەم بۆشاییانەی خوارەوە بەوەی بۆی دەگونجێت پڕ بکەرەوە:

أ- لەو پێویستییانەی خوێندن کە خێزان بۆ قوتابی دابین دەکات وەك .... و ....

ب- خێزان بەیەکەم ژینگەی .... دادەنرێت و .... یش ئەندامێکی ئەو خێزانەیە.

جـ- لە نموونەی کاری چەوت و خراپ کە پێویستە خوێندکار لێی دوورکەوێتەوە وەك .... و ....

د- دایك و باوکی خوێندکار گەلێك ئامۆژگاری ڕۆڵەکەیان دەکەن لەو ئامۆژگارییە چاکانە وەك .... و ....

بەشی دووەم

قوتابی لە قوتابخانەدا

قوتابخانە :

دەزگایەکی زانستی و کۆمەڵایەتی گشتییە خوێندکار تیایدا فێری پەروەردەو زانستە جۆراو جۆرەکان دەبێت.

لە پێشدا خوێندنگا ئەم شێوازە پێشکەوتووەی ئێستای نەبوو، لە سەرەتاوە مرۆڤەکان ژیانێکی زۆر سادەو ساکارییان بووە، بەڵام وردە وردە گەڕان بەدوای پێداویستییەکانی ژیاندا ئیتر پێویستی خوێندن و فێربوون هاتەکایەوە تا وای لێهات کۆمەڵگە بیر لە هێنانەکایەی دامەزراوەیەك بکاتەوە بۆ فێرکردن و پەروەردەکردنی ڕۆڵەکانیان تا بتوانن سەرکەوتووبن بەسەر کۆسپەکانی ژیاندا، ئیتر خوێندنگا بووە پێویستییەکی ژیان و لە سەرەتادا سادەبوو، بریتی بوو لە خانووێک بۆ خوێندنی منداڵی پاشاکان و چینە دەسەڵاتدارەکان و پاشان بۆ ڕۆڵەی چینەکانی تری کۆمەڵگا .

لەو کەسایەتییە کوردە ناودارانەی کە ڕۆڵی کاریگەریان هەبووە لە کردنەوەی خوێندنگاو هاندانی ڕۆڵەکانی گەلی کورد بۆ فێربوون و خوێندن وەك:

میری سۆران

ئیبراهیم پاشای بابان

بەدرخان پاشا

حەپسە خانی نەقیب

ئەمین زەکی بەگ

خانزادی سۆران

مەلا گەورەی کۆیە

قەدەم خێر

نەجمەدین مەلا

چالاکی:

١- قوتابی ئازیز وێنەی خوێندنگایەك بلکێنە بە دەفتەری چالاکییەکانتەوە.

٢- ئەگەر وێنەی هەندێك لەو کەسایەتییانەی سەرەوەت دەست کەوت بیخەرە ناو دەفتەری چالاکییەکانتەوە.

ئێستا لە هەرێمی کوردستاندا لە هەموو گوندو شارو شارۆچکەکاندا ژمارەیەکی زۆر خوێندنگای سەرەتایی و ناوەندی و ئامادەیی کراوەتەوە، رۆڵەی هەموو چین و توێژەکانی کۆمەڵگای کوردەوای تیایدا دەخوێنن و مامۆستای لێهاتوو وکارامەیان بۆ دابین کراوەو پێداویستییە سەرەکییەکانی خوێندنیش بۆ ئەو خوێندنگایانە ئامادە کراوە، وەك:

پۆلی خوێندن	تەختەی	تاقیگە	کتێب

چالاكی:

قوتابی خۆشەویست دەتۆش ناوی هەندێکی تر لە پێداویستییەکانی خوێندن لە دەفتەری چالاکییەکانتدا بنووسە.

خوێندکار ئەندامێکی خێزانی خوێندنگایە و پێویستە هەمیشە وابیر بکاتەوە کە خوێندنگا ماڵی دووەمیەتی.

خێزانی قوتابخانە پێك هاتووە لە:

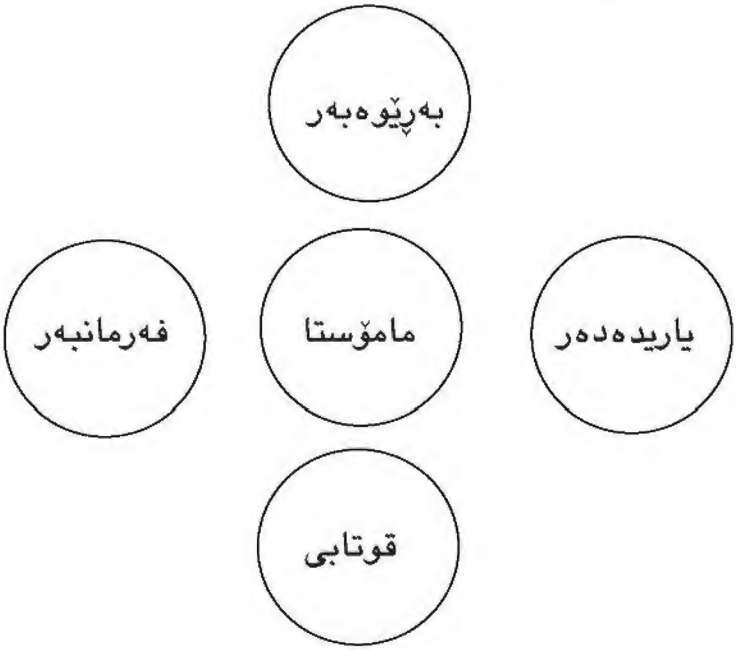

مامۆستاکان لەجیێ دایك و باوکن و زۆر دڵسۆزی خوێندکارن، وەك ڕۆڵەی خۆیان سەیری دەکەن و مامەڵە و ڕەفتاری سوود بەخشییان لەگەڵدا دەکەن، هەموو توانایەکیان دەخەنە گەڕ تا بە جوانترین شێوە پەروەردەیان بکەن و بە تازەترین ڕێگا فێری زانستیان بکەن، هەر کاتێك مامۆستا ببینێت خوێندکارەکانی لە وانەکانیاندا سەرکەوتوون ئەوا زۆر دڵخۆش دەبن و هەموو ئەرک و ماندووبونێکی خۆیان لەبیر دەچێتەوە.

ئەو قوتابیانە کە مامۆستاکان زۆریان خۆش دەوێن

١. خوێندکاری سەرکەوتوو لە وانەکان و هەموو چالاکی و بۆنەکانی خوێندنگادا کە سەری خوێندنگا و خێزان و هاوڕێکانی بەرزبکاتەوە.
٢. ئەو قوتابیەی کە هەموو ئەرکەکانی سەرشانی بەبێ کەم و کوڕی جێبەجێ دەکات و ئەرکی ئەمڕۆ ناخاتە سبەینێ.
٣. ئەو خوێندکارەی پابەندی ڕێنمایی و یاساکانی خوێندنگایەو هیچ سەرپێچییەک ناکات.
٤. ئەو خوێندکارەی کەل وپەلی خوێندنگا دەپارێزێت و بە ئاگاداریییەوە مامەڵەیان لەگەڵدا دەکات.
٥. ئەوانەی پاك و خاوێننی و پاك و خاوێنی پۆل و گۆڕەپان و هەموو شوێنەکانی خوێندنگا دەپارێزن.
٦. ئەوانەی کە بەڕێزن و ڕێز لە هەموو ئەندامانی خێزانی خوێندنگا دەگرن.
٧. قوتابی ڕاستگۆ، دەستپاک ، دڵسۆزو خاوەن ڕەوشتی جوان .
٨. ئەو خوێندکارانەی کە هەرگیز بەبێ هۆ لە خوێندنگا دوا ناکەون، خۆیان نادزنەوەو لاسار نین و شەڕ بە هاوڕێکانیان نافرۆشن و دەستکاری کەلوپەلی هاوڕێکانیان ناکەن.

چالاکی:

١- مامۆستای بەڕێز تکایە هەندێك لە زیانەکانی دواکەوتن و خۆدزینەوەی خوێندکار لە خوێندنگا بۆ خوێندکارەکانت باس بکە.

٢- قوتابی ئازیز ڕاپۆرتێك بنووسە بۆ مامۆستاکەت دەربارەی گرنگی ڕاگرتنی پاك و خاوێنی خوێندنگا.

٣- قوتابی خۆشەویست تۆش هەندێك سیفەتی باشی ئەو خوێندکارانەی کە مامۆستاکان خۆشیان دەوێن لە دەفتەری چالاکییەکانتدا بنووسە.

پەیوەندی نێوان قوتابیان

قوتابخانە دامەزراوەیەکی کۆمەڵایەتی بچووکەو خوێندکاران بەشی زۆری کاتی خۆیان لەوێ بەسەردەبەن، جا بۆ ئەوەی ئەم کۆمەڵگە بچووکە ئاوات و ئامانجەکانی بهێنێتە دی دەبێت گیانی تەبایی و هاوکاری و خۆشەویستی و گوفتاری جوان و متمانە بەیەک کردن لە نێوانیاندا جێگیر بێت.

گرنگترین پەیوەندییەکانی نێوان خوێندکارانی خوێندنگایەك

پەیوەندی ڕۆشنبیری

پەیوەندی هاوڕێیەتی

پەیوەندی هاونیشتمانێتی

وا لە خوارەوە باس لە هەریەکە لەو پەیوەندیانە دەکەین:

١- پەیوەندی ڕۆشنبیری:

قوتابیانی قوتابخانە بە تایبەتی خوێندکارانی پۆلێك ئاستی ڕۆشنبیرییان لە یەکەوە نزیکە.

هۆ: بۆچی خوێندکارانی پۆلێك ئاستی ڕۆشنبیرییان لەیەکەوە نزیکە؟

وەڵام: چونکە.

أ	لەیەك سەرچاوەوە ڕۆشنبیری وەردەگرن
ب	یەك جۆر وانە دەخوێنن
جـ	یەك ئامانج پاڵیان پێوە دەنێ ئەویش فێربوون و زانینە

گفتوگۆی نێوان خوێندکارانی یەك پۆل لە بارەی زانین و فێربوونەوە بەرەو پێشکەوتن و گەشەکردن و سەرکەوتنیان دەبات و ئەو گفتوگۆو وەڵام دانەوەی پرسیارانە تەبایی و خۆشەویستی و ڕێزگرتن لە نێوان خوێندکارەکاندا زیاد دەکات، هەر خوێندکارێك توانای بەهرەو ڕادەی لێهاتوویی و ئارەزووەکانی ئەوانی دیکەی بۆ دەردەکەوێت.

بەم جۆرە پەیوەندییەکی بەتین لە نێوان خوێندکارەکاندا دروست دەبێت و لەوانەیە ئەم پەیوەندییە دوای دەرچوونی خوێندکارەکان لە خوێندنگاش هەر بەردەوام بێت و ببێتە جوانترین یادگاری ژیان.

هەندێ جار خوێندنکارێك لەناو هاوڕێکانیدا دەبێت بە نمونەی ڕەوشت و کرداری جوان و گوێڕایەڵی مامۆستاکانی دەبێت و ڕێزیان لێ دەگرێت و لەوانەکانیدا پلەی بەرز بەدەست دەهێنێت، خوێندکارەکانی دیکە چاوی لێ دەکەن، جا هەر خوێندکارێك بیەوێت وەك ئەو هاوڕێیەی بێت هەوڵ دەدات لێی نزیك ببێتەوەو وەك ئەو ڕەفتار بکات.

٢- پەیوەندی هاوڕێیەتی:

قوتابیان برای یەکن، هەموویان بە تێکڕایی دژی دوژمنی هەمووان کە نەزانینە تێ دەکۆشن، بە شێوەی گروپی بچووك بچووك بەیەکەوە دەخوێنن و ئەرکەکانی ماڵەوە جێبەجێ دەکەن و لە پێناوی وەدەستهێنانی زانیاری و زانستدا یارمەتی یەك دەدەن و هاوکاری لەگەڵ یەکدا دەکەن، بۆ ئەوەی ئەو هاوکارییە دروست ببێت دەبێت پەیوەندی نێوان خوێندکاران لەسەر بناغەی خۆشەویستی و تەبایی بنیات نرابێت.

پێویستە لەسەر خوێندکار بیروڕاو کردارو ڕەفتارەکانی لەلایەن هاوڕێکانییەوە پەسەند بێت، دڵخۆشی دەکات بەڵام بەپێچەوانەشەوە ئەگەر ڕەفتاری ناپەسەند بوو نیگەران و دڵتەنگ دەبێت ئەگەر ئاوڕیان لێ نەدایەوەو گاڵتەیان پێ کرد.

بۆ ئەوەی هاوڕێیەتی نێوان قوتابیان بەردەوام و بەهێز بێت پێویستە ئەم خاڵانەی خوارەوە ڕەچاو بکەن
١ چاوپۆشیکردن لە هەڵەو چەوتییە سادەکانی یەکتر. ٢ ڕێز لە کاری یەکتر بگرن. ٣ گیانی لێبوردنیان تیادا بێت. ٤ بە خۆشی یەکتر شادمان بن و هاوبەشی ناخۆشی یەکتربن. ٥ بڵاونەکردنەوەی هەواڵی درۆو پڕوپاگەندەی دژ بە یەکتر. ٦ ناوو ناتۆرەی ناشیرین لە یەکتر نەنان و سووکایەتی نەکردن بەیەکتر. ٧ دەبێت جێی متمانەی یەکتر بن و باوەڕیان بەیەك هەبێت و بۆ قازانجی هەمووان ڕەفتار بکەن. ٨ دەبێت قوتابی بە یەکسانی و بەیەك پێوەر سەودا لەگەڵ برادەرەکانیدا بکات و ڕاست و لەڕوو بێت و لە پاشەملە باسی هاوڕێکانی نەکات. ٩ دوورکەوتنەوە لە شەڕانگێزی و لەیەکتر تووڕە نەبن و بە خراپە باسی یەکتر نەکەن. ١٠ ڕەخنەی ڕووخێنەر لەیەك نەگرن، زۆر بە هێمنی خراپەو کەم و کوڕییەکانی یەکتر بخەنە ڕوو و چارەسەری گونجاوی بۆ دابنێن.

چالاكی:

١- مامۆستای بەڕێز قوتابیانی پۆلەكە دابەش بكە بۆ (٦) گروپ یان كەمتر، پرسیارێكیان ئاڕاستە بكە دەربارەی ئەوەی ئایا تا چ ڕادەیەك ئەوان چاو لە خوێندكاری زیرەك و خاوەن ڕەوشتی جوان دەكەن، دوایی هەوڵ بدە وەڵامەكانی هەر (٦) گروپەكە هەڵبسەنگێنیت.

٢- خوێندكاری خۆشەویست لە دەفتەری چالاكییەكانتدا چەند دێڕێك دەربارەی پەیوەندی بەهێزی نێوان تۆو هاوڕێكانت بنووسە.

٣- قوتابی ئازیز (٣) خاڵ دەربارەی كاركردنی خوێندكاران بۆ قوتابخانە.

أ- ....

ب- ....

جـ- ....

٤- ئەگەر خوێندكارێكی هاوڕێت هەڵەیەكی كرد بە كام شێوە لەم شێوانەی خوارەوە تێی دەگەیەنیت كە هەڵەیە، نیشانەی (✓) لەناو چوار گۆشە ڕاستەكەدا دابنێ:

أ- لێی توڕە دەبم. ☐

ب- بە توندی ڕەخنەی لێ دەگرم. ☐

جـ- بە هێمنی تێی دەگەیەنم كە هەڵەیە. ☐

٣- پەیوەندی هاونیشتمانێتی:

نیشتمان ئەو پارچە زەوییە سنوردارەیە کە کۆمەڵە خەڵکێك لەسەری دەژین و چەند پەیوەندییەك بە یەکیانەوە دەبەستێت.

ئێمەو هەموو ڕۆڵەکانی گەلەکەمان لەسەر خاکی ئەم وڵاتە خۆشەویستەمان کە کوردستانە دەژین، ئەو وڵاتەی باو و باپیرانمان بە ئارەقی ناوچەوان و خوێنی گەشیان ئاویان داوەو بە گیانی خۆیان بەرگرییان لێ کردووە.

ئەم خاکە هەموو ئەو شتانەی تیایەتی لە:

- چیای گەردەن کەش
- ئاووهەوای خۆش
- دۆڵی قووڵ
- ئاوی سازگار
- دەشتی بە پیت
- کانزای زۆر
- دیمەنی دڵفرێن

ماڵی هەموو هاونیشتمانییانەو هەموویان پێکەوە لەشایی و شیوەندا هاوبەشن و شانازی بەو دەستکەوتانەوە دەکەن کە باپیرانمان پێشکەشیان کردووین.

خوێندکارانی کورد بە گشتی ڕۆڵەی نیشتمانێکن و لە پێناوی پاراستن و بەرزکردنەوەی شان و شکۆی نەتەوەکەیاندا کۆشش دەکەن و چالاکی دەنوێنن، کەواتە هەستێك هەیە خوێندکارانی نەتەوەیەك بەیەکەوە دەبەستێت، ئەویش هەستی نەتەوایەتی و هاونیشتمانێتییە.

پرسیار:

١– بە کورتی و بە بۆچوونی خۆت پێناسەی ئەمانەی خوارەوە بکە:

(نیشتمان – فێرخواز – حەپسەخانی نەقیب – لێبووردن)

٢– وەڵامی ڕاست لەناو کەوانەکاندا هەڵبژێرە:

قۆناغی خوێندنی ناوەندی (٢، ٣، ٤) ساڵە.

٣– لەم خشتەیەی خوارەوەدا ناوی دوو کەسایەتی کورد بدۆزەرەوە کە ڕۆڵیان هەبووە لە بەرەو پێشبردنی خوێندن لە کوردستاندا:

ە	م	م	ر	خ	ا
م	ق	ر	ێ	ع	ە
ف	ر	ن	ی	د	س
ن	ی	ۆ	ا	س	ش

٤– ئەم بۆشاییانەی خوارەوە بەدەستەواژەیەکی دەگونجێت پڕ بکەرەوە:

١- لەو کانزایانەی کە لە ژێر خاکی کوردستاندا هەیە .... و ....

٢- لە دەشتە بە پیتەکانی کوردستان ....

٣- لە سەرەتادا خوێندنگا بە سادەیی لە .... دابوو.

٤- ماڵی یەکەمی قوتابی .... ە بەڵام ماڵی دووەمی ....

٥- لە ئەندامانی خێزانی خوێندنگا .... و .... و............ .

٦ـ خوێندكار دەتوانێت بەشداری لە پاك و خاوێنی خوێندنگادا بكات لەرێی .... و ....

٧- ئەركی ئەمرۆ مەخەرە ....

٨- خوێندنگا كۆمەڵگەیەكی بچووكە و قوتابیان لەوێ بەشی زۆر .... یان بەسەر دەبەن.

فێرخواز و کۆمەڵگە

کۆمەڵگە : بریتییە لە کۆمەڵە مرۆڤێك کە لەسەر پارچە زەوییەکی دیاری کراو نیشتەجێ بوون و چەند پەیوەندییەك بەیەکیانەوە دەبەستێت.

خێزان بەیەکەم ژینگەی کۆمەڵایەتی دەژمێردرێت، هەر کۆمەڵگەیەك لە چەندین هۆزو بەرەپێکهاتووە، ئەوانیش لە چەند خێزانێك پێکهاتوون.

هەر کۆمەڵگەیەك چەند بنەمایەك لە کۆمەڵگەکانی تری جیادەکاتەوەو بەم جۆرە جیهان لە چەند کۆمەڵگەیەک پێکدێت کە لە یەکتری جیاوازن و هەندێك لەیەکچوونیش لە نێوان کۆمەڵگە جیاجیاکاندا هەیە.

ئەم کۆمەڵگایانەی ئێستا لە جیهاندا هەن (بە کۆمەڵگەی کوردەواریشەوە) بە چەند قۆناغێکی یەك لە دوای یەکدا تێپەڕیون تا گەیشتوونەتە ئەم قۆناغەی ئێستایان.

لەبەر ئەوەی قوتابی ئەندامی خێزانێکەو خۆی و خێزانەکەیشی سەر بە کۆمەڵگایەکن کە تیایدا لە دایك بوون و ژیاون و لەخێرو خۆشی و بەروبوومیان خواردووە و لە ناخۆشیشدا هاوبەشی ئەو کۆمەڵگایە بوون، بۆیە لەگەڵ ئەندامانی کۆمەڵگەدا چەند پەیوەندییەك بە یەکیانەوە دەبەستێت.

قوتابی و خوێندکار وەك ئەندامێکی کۆمەڵگە چەند ئەرکێکی لەسەر شانە بەرامبەر کۆمەڵگەکەی پێویستە جێبەجێی بکات، ئەو ئەرکانەش بریتین لە:

١- هەوڵ و کۆشش بۆ بەرزرکردنەوەی ئاستی زانیاری و دەرچوون بە پلەی بەرز، چونکە خوێندکار لە داهاتوودا بەشداری دەکات لە بنیاتنانی ژیانی کۆمەڵایەتی بە شێوەیەکی بەرفراوان کە ئاستی زانیاری مەرجێکی گرنگە بۆ ئەو بەشداری کردنە.

٢- خۆشەویستی نیشتمان و نەتەوە، چونکە سەروەری گەل و نیشتمان سەروەری خوێندکاریشە، پێویستە قوتابی بەشداری بکات لە تیمەکانی فریاکەوتن و تیمارکردن....هتد لەکاتی پێویستدا.

٣- هاوکاریکردنی دەزگاکانی حکومەتی هەرێمی کوردستان لە قەلاچۆکردنی دیاردە دزێوو ناشارستانییەکان و هەموو جۆرەکانی تری تاوان.

٤- بەشداریکردن لە پاراستنی هێمنی و ئاسایش و جێبەجێکردنی یاساکان و پاراستنی تەندروستی و پاك و خاوێنی بە بەشداریکردن لە هەڵمەتەکانی پاککردنەوەی گەڕەك و شەقام و کۆڵانەکاندا.

٥- هاندانی خەڵك بۆ بەفیڕۆنەدانی سامانی نیشتمانی بە تایبەتی ئاوو کارەبا، چونکە بەدەست هێنانیان کارێکی ئاسان نییە.

٦- ڕێزگرتنی پیر و پەککەوتە و کەم ئەندامەکان، چونکە ئەوانیش برامانن و ڕۆڵەی ئەم گەلەن، ڕێز گرتنیان وەفادارییە بۆ ئەو ڕۆڵەی کە هەیان بووەو دەیان بێت لە بەرەو پێشبردن و گەشەکردنی کۆمەڵگەی کوردەواریدا.

٧- بەشداریکردن لە هەڵمەتەکانی ناشتنی نەمام و نەبڕینی دارو درەخت و پارێزگاری کردنی، چونکە سوودی هەمە جۆری هەیە.

٨- پاراستنی هەموو دەستکەوتەکانی کۆمەڵگە وەك گڵۆپ و وایەری کارەبا و تەلەفون و کەلوپەلی یاریگاو مەلەوانگەو سەیرانگەو شوێنە گشتییەکان و هەموو ئەو شتانەی تریش کە موڵکی هەمووانە.

چالاکی:

١- مامۆستای بەڕێز داوا لە قوتابییەکانت بکە بابەتێك لە دەفتەری چالاکییەکانیاندا بنووسن دەربارەی (خوێندکار لە داهاتوودا بەشداری دەکات لە بنیاتنانی کۆمەڵگادا).

٢- خوێندکاری ئازیز وێنەی ئوتومبێلێکی ئاگر کوژاندنەوە پەیدا بکەو بیلکێنە بە دەفتەری چالاکییەکانتەوە.

٣- لە دەزگاکانی حکومەتی هەرێمی کوردستان کە قەڵاچۆی تاوان دەکەن وەك:

أ ب

٤- بۆ بەهێزکردنی پەیوەندی نێوان خوێندنگاو دام و دەزگاکانی دەوڵەت، مامۆستا دەتوانێت داوا لە بەڕێوەبەر بکات کە میوانداری ئەفسەرێکی هاتووچۆ یان ئەفسەرێکی بەرگری مەدەنی بکات بۆ خوێندنگا، یان خوێندکارەکان ببات بۆ سەردانی دەزگای ئاگر کوژاندنەوە یان سەردانی دەزگایەکی شارەوانی.

پەیوەندی نێوان خوێندنگەو کۆمەڵگە

خوێندنگە ئەو دەمە دەتوانێت پێش بکەوێت و ئەرکی سەرشانی خۆی زۆر بە باشی جێبەجێی بکات کە پەیوەندی توندو تۆڵی لەگەڵ ئەو کۆمەڵگەیەدا هەبێت کە خوێندنگەی تێدایە و پێویستە کۆمەڵگەش دەستی یارمەتی و هاوکاری بۆ خوێندنگەکە درێژ بکات و هاوکارییان بکات بۆ باشتر بەڕێوەچوونی پرۆسەی خوێندنی ڕۆڵەکانیان.

زۆر لە کۆمەڵگەکان هەوڵ دەدەن کە پەیوەندی بەتین لە نێوان خوێندنگەو دایکان و باوکاندا هەبێت لە پێناو پەروەردەکردن و پێگەیاندنی خوێندکارەکان بە شێوەیەکی ڕاست و دروست.

ئایا باشترین هۆکارو شێواز بۆ هێنانەدی هاوکاری لەنێوان کەس و کاری خوێندکاران و خوێندنگادا چییە؟

وەڵام/ بەستنی کۆبوونەوە یان کۆڕی لە نێوان مامۆستایان و بەخێوکەری خوێندکاران.

ئەم کۆبووەنەوەیە بۆ چ مەبەستێك ئەنجام دەدرێ؟

وەڵام/ ئەم خاڵانەی خوارەوەیە:

١	بۆ زانینی پلەی پێشکەوتنی خوێندکاران.
٢	زانینی ئارەزووی خوێندکارەکان و سنووری تواناکانیان.
٣	ئاگاداربوون لە گیروگرفت و تەنگ و چەڵەمەکانی خوێندکاران لە ماڵەوە و لە خوێندنگادا.

خوێندنگه وماڵەوه تەواوكەری یەكترن و خوێندنگا بە ئاسانی دەتوانێت پەیوەندی بە بەخێوكەری قوتابییەوە بكات ، بە پێچەوانەوەشەوە بەخێوكەری خوێندكارەكە دەتوانێت سەردانی خوێندنگا بكات ، هەواڵی ڕۆڵەكەی بپرسێت و چاوی بە بەڕێوەبەرو ڕابەری پۆل و مامۆستاكانی وانەكان بكەوێت.

ئەم كۆڕو كۆبوونەوانە هەموو ساڵێك لەگەڵ دەست پێكردنی خوێندندا دەست پێ دەكات و مانگی جارێك یان بەپێی پێویست كۆبوونەوە ئەنجام دەدرێت، سەرۆكی ئەنجومەنی دایكان و باوكان و مامۆستایان یان لە ناو دەستەی مامۆستایان یان لەناو كەس و كاری خوێندكارەكاندا هەڵدەبژێررێت، لەسەرەتای ساڵدا خەڵكەكە بانگ دەكرێن بۆ خوێندنگا بۆ كۆبوونەوەو باس كردنی ئەو پلانەی كە ئەو ساڵە لەسەری دەڕۆن.

شایانی باسە لە ئەنجامی كۆبوونەوەكانی دایكان و باوكان و مامۆستایاندا گەلێك كاری بەنرخ و پڕۆژەی بەكەڵك دێتە بەرهەم.

ئەو کارانەی ئەنجومەنی دایکان و باوکان و مامۆستایان جێبەجێی دەکات

١ـ لەسەرەتای ساڵی خوێندنی نوێدا دایك و باوکی خوێندکاران لە پرۆگرامی خوێندنگا ئاگادار دەکرێن تاوەکو وێنەیەکی ڕوونی خوێندنگاکەیان لەبەرچاو دابێت.

٢ ـ لە داهێنانی چالاکی نوێ بۆ خوێندنگا سوود لە تواناکانی باوکان و دایکان وەردەگیرێت.

٣ ـ هاوکاری کردن بۆ دەستنیشان کردنی کێشەکانی خوێندکاران و دانانی ڕێگە چارەی گونجاو بۆ کێشەکانیان.

٤ ـ دابینکردنی هەندێ پێویستی خوێندنگا بێ ئەوەی لە بودجەدا پارەی بۆ تەرخان کرابێت وەك چاککردنی کورسی شکاو و بۆیەکردن و تەواوکردنی کەم و کوڕییەکان و پێویستییە جۆراوجۆرەکان.

٥ ـ سوود وەرگرتنی بەخێوکەری خوێندکار بە گوێگرتن لە وتاری بەڕێوەبەری خوێندنگاو مامۆستایان و خوێندکاران و کۆڕەکان ئاگاداری پەروەردەکردنی ڕۆڵەکانیان دەبن.

٦ ـ هاوکاری کردن لە نێوانیان بۆ زاڵبوون بەسەر دیاردەی ڕاکردن لە خوێندنگا و بە ئاگابوون و لە ڕەوشتی خوێندکاران و دڵنیابوون لە خۆیان و لە لەش ساغییان.

یاساو ڕێساکانی قوتابخانە

بریتییە لە کۆمەڵێك یاساو ڕێسا و ڕێنمایی پەروەردەیی بە مەبەستی ڕێکخستنی پرۆسەی پەروەردەیی. ئەو یاساو ڕێسایانە بۆ بەهێزکردنی پەیوەندی نێوان خێزانی خوێندنگا دانراون، ئەم یاساو ڕێسایانە لەلایەن کەسانی شارەزای پەروەردەییەوە دەرکراون، پێویستە لەسەر هەموو ئەندامانی خێزانی خوێندنگا کە پەیڕەوی بکەن و زۆر بە وردی جێبەجێی بکەن.

ئەو ڕێنماییانە شیاوی گۆڕانکارییە بەپێی بەرەو پێش چوونی زانست و بەپێی فەلسەفەی پەروەردەی وڵات کە هەڵقوڵاوی بارودۆخی کۆمەڵایەتی خوێندکارانەو بە گشتی لە خزمەتی ئەواندایە تا بە شێوەیەکی مۆدێرن سوودمەند پەروەردە بکرێن.

هەروەها ئەو ڕێنماییانە لە چوار چێوەی چەند یاساو ڕێسایەکی ڕێک و پێکدا داڕێژراوەو پەیوەندیدارە بە بوارەکانی:

دەوامکردن	تۆمارە جۆراجۆرەکانی خوێندنگا	بڕوانامە

تاقیکردنەوەکان

ئەرك و كارەكان لە خوێندنگادا بە گوێرەی یاساو ڕێساكان دابەش بووە بەسەر:

بەڕێوەبەر	مامۆستاكان	كارگوزارەكان	خوێندكارەكان

بۆ ئەوەی هەریەكێ لەو ئەندامانە ئەرك و مافەكانی خۆی بزانێت ئەوا دەبێ پابەندی ئەو ڕێساو یاساو ڕێنماییانە بێت، بەڵام ئەگەر پشتگوێیان بخات تووشی لێپێچینەوەو بەرپرسیارێتی دەبێت.

بۆ ئەوەی ئەو ڕێساو یاسایانە لە ونبوون و لەناوچوون بپارێزین ئەوا دەزگا پەروەردەییە بەرپرسەكان هاتوون هەموویان كۆكردۆتەوە لە دوو تۆیی چەند كتێب و ناملكەیەكدا چاپكراوەو دابەشیان كردووە بەسەر خوێندنگاكاندا.